

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 38

**V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin**

**Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'**

Issue 38

Серія започаткована 1996 року

Харків 2024

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XXI ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг історичного розвитку в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №11 від 21 червня 2024 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04454 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол №15)

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Єремєєв П.В.

Філологія та сакральність: церковнослов'янська мова в оцінках Михайла Максимовича.....7

Шкабура Я.І.

Просування національних інтересів на сторінках української емігрантської преси у Франції у період перших визвольних змагань 1917-1921 рр. (на прикладі щотижневика «France et Ukraine»).....17

Уманська А.А.

Роль Культур-Ліги у розвитку мови їдиш у добу УНР та ранньорадянський період: від епохи експериментів до ідеологічних обмежень.....25

Зубко О.Є.

Український детектив (радянський та еміграційний): історія та прагматика (1920-1930 рр.)

ВІДКЛИКАНА 21.03.2025.....32

Боряк Т.Г.

Спогади подорожувальників та іноземних спеціалістів як джерела особового походження про Голодомор: інформаційний потенціал.....41

Грінченко В.Г.

Поразка 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року у відображенні україномовних газет часів нацистської окупації.....49

Дмитренко А.А.

Бджільницькі традиції підкурювання бджіл в етнокультурній спадщині Правобережного Полісся України: за польовими матеріалами.....60

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Чорний Д.М.

Людина і місто ХХ-ХХІ ст.: версії української і польської художньої прози.....78

Мариняк Р.С.

Символізація простору міста в сучасній урбаністичній прозі («Месопотамія» С. Жадана і Стамбул: місто і спогади» О. Памука).....93

Курушина М.А., Снітко І.А.

Феномен образу-символу Харків-залізобетон.....104

Нестеренко В.О.

«Як ти виростеш, треба звідси їхати»: життєві стратегії мешканців Донбасу в контексті історії формування регіону.....114

Курушина М.А.

Репрезентація українських міст у сучасному воєнному наративі.....122

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Красіков М.М.

Людина-енциклопедія: Микола Сумцов як автор енциклопедичних видань.....133

Хіріна Г.О., Сошнікова О.М.

Микола Сумцов – постать в контексті часу.....145

Ткаченко В.М.

Внесок Миколи Сумцова в дослідження писанкарства.....159

Боброва М.І., Федоренко В.В., Глибицька С.Б.

Яков Якович Белен де Баллю (1753–1815) – професор Харківського університету, перший бібліотекар університетської бібліотеки.....168

Гордієнко Д.С., Домановська М.Є.

Єгор Редін у житті і праці (за листами до Володимира Савви).....175

Якобчук Н.О.

Борис Грінченко та Федір Матушевський: епістолярний діалог.....191

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ**Потапенко О.М.**Михайло Могілянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 /
упорядкування та передмова Вікторії Сергієнко. – Харків: ТОВ «Видавництво „Права
людини“», 2023. – 496 с. фотоіл.....200**ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ****Аксьонова Н.В., Вовк О.І.**Всеукраїнська наукова конференція «Борис Грінченко: знаний і невідомий (до 160-річного
ювілею великого українця)».....204

CONTENT HISTORY OF UKRAINE

Yeremieiev P.V.

Philology and Sacred: Church Slavonic Language in the Views of Mychailo Maksymovych.....7

Shkabura Ya.I.

Advancement of national interests on the pages of the Ukrainian emigrant press in France during the First liberation struggles of 1917-1921 (on the example of "France et Ukraine" weekly).....17

Umanska A.A.

The Kulture-Lige's Role in the Yiddish Language Development in Ukrainian People's Republic and the Early Soviet Period: From the Epoch of Experimentation to Ideological Restrictions.....25

Zubko O.Y.

Ukrainian detective (Soviet and emigre): History and pragmatics (1920-1930) **RETRACTED 21.03.2025**.....32

Boriak T.G.

Memoirs of travellers and foreign specialists as the sources of personal origin about Holodomor: informational potential.....41

Grinchenko V.H.

The defeat of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 as reported by Ukrainian-language newspapers during the Nazi occupation.....49

Dmytrenko A.A.

Beekeeping traditions of bee stoking in the ethno-cultural heritage of Right-Bank Polissia of Ukraine: based on field materials.....60

URBAN STUDIES

Chornyi D.M.

The Person and the City of the 20th-21st Centuries: Versions of Ukrainian and Polish Prose Fiction.....78

Maryniak R.S.

Symbolization of city space in contemporary urban prose (Mesopotamia by Serhiy Zhadan and Istanbul: memories and the city by Orhan Pamuk).....93

Kurushyna M.A., Snitko I.A.

Phenomenon of the Image-Symbol Kharkiv-Zalizobeton.....104

Nesterenko V.O.

"When you grow up, you have to leave here": life strategies of Donbas residents in the context of the history of the formation of the region.....114

Kurushyna M.A.

Representation of ukrainian cities in the contemporary wartime narrative.....122

BIOGRAPHY STUDIES

Krasikov M.M.

Encyclopedia man: Mykola Sumtsov as an author of encyclopedic publications.....133

Khirina G.O., Soshnikova O.M.

Mykola Sumtsov – a figure in the context of time.....145

Tkachenko V.M.

Mykola Sumtsov's contribution to the study of pysankas.....159

Bobrova M.I., Fedorenko V.V. Glybytska S.B.

Yakov Yakovych Belen de Ballu (1753–1815) – professor of Kharkiv University, first librarian of the university library.....168

Hordiienko D.S., Domanovska M.Y.

Yehor Redin in life and work (by letters to Volodymyr Savva).....	175
Yakobchuk N.O.	
Borys Hrynchenko and Fedyr Matushevsky: epistolary dialogue.....	191

REVIEWS

Potapenko O.M.	
Mykhailo Mohylianskyi. Correspondence with Nataliia Polons'ka-Vasylenko 1929-1941 / compilation and preface by Viktoriia Serhienko. – Kharkiv: “Prava liudyny”, 2023. – 496 p., photos.....	200

CHRONICLES OF AN ACADEMIC LIFE

Aksyonova N.V., Vovk O.I.	
The All-Ukrainian Scientific Conference “Borys Hrinchenko: Known and Unknown (to the 160th Anniversary of the Birth of the Great Ukrainian”).....	204

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-01>

УДК 811.163.1:81-119Максимович

П. В. ЄРЕМЕЄВ¹, канд. іст. наук, доц.,

доцент кафедри історії Східної Європи, доцент кафедри українознавства

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

**ФІЛОЛОГІЯ ТА САКРАЛЬНІСТЬ: ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА В
ОЦІНКАХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА**

Мета. У статті здійснюється спроба з'ясувати, яким чином та під впливом яких факторів Михайло Максимович сприймав та описував церковнослов'янську мову, у який спосіб візії науковця щодо даного питання впливали на інші оцінки та характеристики, що містяться в його роботах.

Методи. В основі дослідження лежить описані в рамках феноменології релігії принципи дослідження сакрального. На основі опублікованих наукових праць Михайла Максимовича, його спогадів, листів та неопублікованих нотаток, що зберігаються в Інституті рукопису Центральної державної наукової бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ), здійснено спробу з'ясувати, чи відбувалася у свідомості вченого сакралізація церковнослов'янської мови, і якщо так – то в який спосіб це впливало на його оцінки місця та ролі цієї мови в народному житті.

Наукова новизна. З'ясовано, у який спосіб особисті релігійні погляди та переживання Михайла Максимовича впливали на оцінки церковнослов'янської мови в його наукових працях. Виявлено зв'язок поглядів Михайла Максимовича на церковнослов'янську мову із його оцінками значущості інших слов'янських мов.

Висновки. Михайло Максимович сакралізував церковнослов'янську мову, що було зумовлено його релігійними переконаннями та молитовними практиками. Цей процес був не стільки результатом свідомих роздумів, скільки виявом досить архаїчних стереотипів мислення, описаних в рамках феноменології релігії. Сакралізація церковнослов'янської мови Михайлом Максимовичем зумовлювала той факт, що вчений без будь-яких філологічних аргументів оцінював її вплив як позитивний. Постулюючи тезу про особливий вплив церковнослов'янської мови на формування російської літературної мови, Михайло Максимович підносив останню над мовами всіх інших слов'янських народів.

Ключові слова: Михайло Максимович, церковнослов'янська мова, православ'я, Україна, Східна Європа, Російська імперія, релігія, сакральне, філологія, образи, інтелектуальна історія, історіографія.

Як цитувати: Єремеєв П. В. Філологія та сакральність: церковнослов'янська мова в оцінках Михайла Максимовича. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 38. С. 7-16. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-01>

In cites: Yermieiev P. V. (2024). Philology and Sacred: Church Slavonic Language in the Views of Mychailo Maksymovych. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of

¹ Дослідження здійснене за фінансової підтримки дослідницького гранту Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців.

©Єремеєв П. В., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

В історіографії добре дослідженими є життєвий шлях та погляди Михайла Максимовича (1804–1873) – видатного українського інтелектуала, знаного ботаніка, фольклориста, історика, етнографа та мовознавця. Велику увагу дослідники звертали і на мовознавчі студії вченого [2–3; 7; 11–14; 25; 28].

В той же час, оцінюючи погляди Михайла Максимовича на мову, до сих пір порівняно мало уваги приділялося впливу релігійних уявлень вченого на його філологічні оцінки. Варто відзначити, що Михайло Максимович відрізнявся глибокою особистою релігійністю, яка, значною мірою, визначала його суспільно-політичні та історико-етнографічні погляди [10]. Відстоюючи ідею про історичну та культурну специфіку України, в той же час Михайло Максимович залишався прихильником імперської єдності [35, р. 154]. Всіляко підкреслюючи відмінності «народного духу» українців та росіян, Михайло Максимович тим не менше вірив у метафізичну єдність «русского міра» [15, с. 6–32; 30, с. 182–184;].

Постає питання: в якій мірі на оцінки Михайлом Максимовичем церковнослов'янської мови впливали особиста релігійність вченого, його уявлення про межі «своїх» та «чужих» спільнот, специфіка філологічних досліджень науковця, а також загальні соціокультурні процеси, характерні для першої половини та середини XIX ст.

В основі нашого дослідження лежить класична в рамках феноменології релігії дихотомія сакрального та профанного. Як писав Мірча Еліаде, «людина усвідомлює священне, бо воно проявляється, виказує себе як щось цілком відмінне від мирського», і для людини, що сприймає певний об'єкт як священний, безпосередня реальність цього об'єкта перетворюється на надприродну [8, с. 8–9]. Варто зазначити, що в сучасному релігієзнавстві коректність та межі застосування феноменологічного підходу для вивчення релігії активно обговорюються. Тим не менше, як справедливо зазначає Руслан Халіков, феноменологічний підхід і нині є актуальним для систематизації релігійних феноменів, а також для їхнього вивчення у більш широкому порівняльному контексті [27, с. 137–141]. Що ж стосується категорії «сакральне», вона і нині активно використовується у релігієзнавчих студіях [34, р. 32–47]. Це зумовлює необхідність відповіді на питання: в якій мірі характерні для релігійної свідомості риси сакрального переносилися Михайлом Максимовичем на церковнослов'янську мову? Чи відбувалася у свідомості вченого сакралізація церковнослов'янської мови, і якщо так – то в який спосіб це впливало на його оцінки місця та ролі цієї мови в народному житті.

Джерельну базу нашого дослідження складають опубліковані наукові праці Михайла Максимовича [18–20], його листи та спогади [17; 21; 23], а також неопубліковані нотатки, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [36, ф. 2, оп. 1, спр. 2481, ф. 32, оп. 1, спр. 389, 392–393, 401, 402, 406, 502–503;].

Характеризуючи погляди Михайла Максимовича на церковнослов'янську мову, варто взяти до уваги, що філологічні студії вченого були тісно пов'язані з його історіософськими оцінками та складним плетивом ідентичностей. У характерному для романтизму стилі вчений антропоморфізував народ, при цьому характеризуючи мову як вираження «душі народу» [37, ф. 32, оп. 1, спр. 462, арк. 2; 20, с. 58]. Церковнослов'янська мова мала велике значення у житті вченого. Сам він у спогадах писав, що в дитинстві навчався грамоті у Благовіщенському жіночому монастирі (в Золотоноші), де під керівництвом черниці Варсанофії студіював Граматику, Часословець і Псалтир. При цьому, вчений спеціально підкреслював, що це був «монастирський курс наук, встановлений ще св. Кирилом-філософом, першовчителем слов'янським» [17, с. 388–390].

Часи навчання та початок роботи Михайла Максимовича в Московському університеті припали на період дискусій щодо допустимості перекладу Святого Письма сучасними мовами. Російське біблійне товариство, яке поєднувало зусилля щодо перекладу Біблії з ідеями, що сприймалися низкою консервативних політичних і релігійних діячів Російської імперії як неправославні, поступово втрачало свій вплив, а в 1826 році припинило свою діяльність. Сама

ідея перекладу Святого Письма видавалася підозрілою деяким впливовим суспільно-політичним діячам. Зокрема, її палким супротивником був Олександр Шишков – міністр народної освіти у період з 1824 по 1828 рр. [32, р. 129–150]

Сам Михайло Максимович, без сумніву, дуже цінував церковнослов'янську мову, проте одночасно він був переконаний у необхідності перекладу Біблії сучасними мовами. Вчений особисто перекладав псалми українською мовою, а в листі до Петра Вяземського (1869 р.) він цитував передмову до російського перекладу Псалтирі, в якому йшла мова про необхідність проповіді Слова Божого всіма мовами та наріччями [23, с. 203]. На думку Сергія Головащенко основою для перекладу псалмів Михайлом Максимовичем лежав церковнослов'янський текст [4, с. 55–62]. Саме церковнослов'янською мовою, транслітерованою відповідно до норм російської мови XIX ст., вчений наводить цитати з Біблії у своїх рукописах [37, ф. 2, оп. 1, спр. 2481; ф. 32, оп. 1, спр. 401–403].

В роботі «Критико-історичне дослідження про російську мову», що була опублікована в 1838 році, Михайло Максимович особливо підкреслював необхідність визначити, «яке місце займає російський народ та російська мова у загальному колі споріднених йому народів та мов слов'янських, яке відношення має російська мова до церковнослов'янської» [20, с. 5].

Тут окремо варто звернути увагу на те, що розумів вчений під терміном «російська мова». Слов'янські народи та їхні мови Михайло Максимович розділяв «на дві половини та чотири розряди». До першої половини він відносив «словен східних або російських» (серед яких виділяв «словен північносхідних або русів північних» та «словен південнозахідних або русів південних»), а до другої групи – словен західних (серед яких виділяв словен північно- та південнозахідних) [20, с. 7–8, 50–52]. Таким чином, стверджуючи, що «на так зване малоросійське наріччя варто дивитися як на мову особливу, відмінну від великоросійської» [20, с. 7], водночас Михайло Максимович об'єднував «великоросійську мову» та «мову південноросійську» загальним терміном «російська мова» [20, с. 7–8]. Щоправда, іноді використовував термін «російська мова» і у вузькому сенсі, позначаючи ним літературну мову Карамзіна та Пушкіна. В праці «Начатки російської філології» (1848) вчений писав: «Наріччя московське, яке з Москви розповсюдилося вже по всій Русі, і склало з себе загальноросійську, або, власне, так звану російську мову» [20, с. 49].

Погляди Михайла Максимовича на походження церковнослов'янської мови та її співвідношення з іншими слов'янськими мовами найбільш повно викладені в його працях «Історія давньої російської словесності» (1839) та «Начатки російської філології» (1848), а також у полемічних листах до Михайла Погодіна [20, с. 25–472].

Михайло Максимович рішуче критикував погляд Г. Надєждіна, Г. Давидовича та О. Шишкова, відповідно до якого церковнослов'янська мова була основою для мови російської [20, с. 9]. Ще жорсткіше він спростовував думку О. Шишкова, відповідно до якої «мова церковна була загальною мовою наших східних слов'ян у IX ст., і ніби народна російська мова стала відрізнятися від неї вже у наступні століття» [20, с. 68].

Стосовно походження церковнослов'янської мови, вчений писав: «Слов'янський народ, в якого запозичили церковну мову Кирило та Мефодій, вже не існує окремо. Найбільш імовірно, що то були слов'яни македонські, що увійшли потім до народу болгарського» [20, с. 52]. При цьому, Михайло Максимович підкреслював, що церковнослов'янська мова стала молитовною мовою Русі, так само, як і в багатьох інших народів. Вчений писав, що «за першістю її писемного використання та процвітання у народа болгарського, вона [церковнослов'янська – прим. автора] може називатися старо-болгарською із більшим правом, ніж давньою сербською чи давньою руською» [20, с. 437]. Вчений підкреслював, що не можна змішувати писемну мову давньої Русі та народну мову.

Михайло Максимович стверджував, що церковнослов'янську мову можна вважати мовою Давньої Русі лише в тому сенсі, що це була перша писемна мова Русі, хоча на руському ґрунті ця мова швидко обрусіла, ставши «слов'яноруською». Михайло Максимович звертав увагу і на ті відмінності, що виникали у давній руській писемності внаслідок впливів вимови різних регіонів Русі на писемну мову [20, с. 76–77, 440–446]. Серед іншого, вчений доводив

свою тезу про домонгольське оформлення відмінностей між «малоросійською» та «великоросійською» мовами. Описуючи впливи народних говорів Східної Європи на церковнослов'янську мову, науковець стверджував, що ця мова, створена Кирилом та Мефодієм, змінилася та досягла особливої краси у текстах Дмитра Ростовського [20, с. 78].

Питання про співвідношення церковнослов'янської та давньоруської мови було досить важливим в контексті знаменитої полеміки між Михайлом Максимовичем та Михайлом Погодіним [20, с. 183–243]. Нам представляється цілком обґрунтованою точка зору Олексія Толочка, відповідно до якої у цій дискусії позиція Михайла Максимовича про зв'язок українського народу та давньої Русі не може оцінюватися в більш модерних категоріях боротьби українського та російського національних проєктів за києворуську спадщину. Постулюючи ідею про зв'язок України та давньої Русі, Михайло Максимович скоріше намагався ствердити ідею про історичну спільність росіян та українців, яку розривав Михайло Погодін, вважаючи виключно росіян спадкоємцями Київської Русі [26, с. 331–344].

Міркування Михайла Максимовича щодо походження церковнослов'янської мови та її співвідношення з мовою Давньої Русі вчений обґрунтовує раціональними філологічними та історичними аргументами: він порівнює мовленнєві форми, співставляє фонетику різних слов'янських мов, наводить цитати з середньовічних джерел тощо. Проте оцінюючи значення різних мов, їхню красу та силу, він відходить від спроб якогось раціонального обґрунтування, переходячи до простого постулювання наступної тези: «Мова російська [тут мається на увазі російська мова у вузькому сенсі – прим. автора], що виникла з наріччя московського, під впливом церковнослов'янської мови, є головним представником не лише російської мови [в оригіналі – «русской речи»], але й усієї слов'янської. Своєю мужньою силою і урочистою звучністю вона перевершує всіх своїх соплеменників» [20, с. 59–60].

Для обґрунтування цієї тези Михайло Максимович лише наводить відповідні оцінки Ломоносова, Мерзлякова та Карамзіна, жодних власне філологічних аргументів на користь тези про більшу «силу та урочисту звучність» російської мови він не пропонує. Тож чому Михайло Максимович виділяє саме російську мову серед усіх слов'янських? Адже сам він палко любив українську специфіку та перекладав псалми українською мовою. У своєму листі до Михайла Погодіна 1857 р. Максимович писав: «Люблю Малоросію, люблю мову її народу, і пісні його, і історію» [20, с. 250].

На нашу думку, було дві причини того, що Михайло Максимович особливо вихваляє саме російську мову, вивисшуючи її над іншими слов'янськими. По-перше, будучи лояльним підданим імперії і, до того ж, репрезентантом ідеї про метафізичну єдність російського світу, Михайло Максимович, очевидно, вбачав в російській мові певний філологічний вираз цієї єдності. По-друге, вчений спеціально підкреслював вплив церковнослов'янської мови на формування російської. На його думку, саме на російську мову церковнослов'янська вплинула найбільше. Михайло Максимович підкреслював: «У Великій або Московській Русі більш постійно, виключно за своєю силою зживалася з нею [церковнослов'янською – прим. автора] народна мова, не будучи викривлена нововведенням польщизни, яка, будучи сама в той час пригнічена латиною, не могла дати нічого живоносного мові західної Русі, і тільки завадила її писемному розвитку. Як світло вчення Христова осяяло душу та оновило життя руське, так і мова церковнослов'янська доповнила, і, можна сказати, одухотворила давню руську мову». І далі вчений продовжує: «Протягом століть давня народна мова в Московській Русі та мова церковна зріднилися між собою та з'єдналися нерозділиво в один живий, цільний склад, що являє собою нинішня російська мова» [20, с. 78]. Вчений вважав, що запозичені з церковнослов'янської мови слова у мові російській мають більше сановитості, ніж ті самі слова народної форми. Дослідник був переконаний, що російська мова, «приймавши в себе багато з мови церковної, набула того подвійного багатства, за якого вона у змозі вже відповідати вірним відтінкам російської душі» [20, с. 79].

Очевидно, саме зв'язок церковнослов'янської мови зі святими Кирилом та Мефодієм, а також богослужбовий характер цієї мови, робили її сакральною в очах глибоко віруючого Михайла Максимовича. В роботі «Історія давньої російської словесності» (1839) вчений прямо

писав: «Оскільки письмове утворення церковнослов'янської мови було здійснене святими мужами для вираження нею Слова Божого і для богослужіння християнського, тому це здійснювалося і поширювалося під особливим благоволінням Божим» [20, с. 430]. В результаті, вплив церковнослов'янської мови на російську ставав в очах Максимовича аргументом на користь сутнісної, метафізичної переваги російської мови над всіма іншими слов'янськими мовами.

Тут варто зазначити, що сама ідея особливої сакральної мови не надто вписувалася в теоретично сформульований світогляд Михайла Максимовича, заснований на православ'ї. Адже у східному християнстві переклад священних текстів на зрозумілу мову активно практикувався. «Тримовна єресь», відповідно до якої тільки давньоєврейською, грецькою та латинською мовами перекладати Святе Письмо, активно критикувалася, зокрема, святими Кирилом та Мефодієм, яких дуже шанував Михайло Максимович [6, с. 123–126]. Як було показано вище, хоча в російському православ'ї у XIX ст. і висувалася ідея щодо неприпустимості перекладу Святого Письма сучасними мовами, Михайло Максимович їй протистояв. Проте, як глибоко релігійна і при тому консервативно налаштована людина, Михайло Максимович знаходився в рамках достатньо архаїчного (ми вживаємо цей термін без негативних конотацій) світогляду, важливою рисою якого було відчуття священного, що проявляється як щось цілком відмінне від мирського [8, с. 8]. Характерною рисою відчуття сакрального є наявність образу певної сакральної мови, що протистоїть мові профануму [24, с. 160–168]. З церковнослов'янською мовою був пов'язаний особистий релігійний досвід Михайла Максимовича (в даному дослідженні, виходячи з принципів феноменології релігії, ми не ставимо питання щодо його «достовірності» та не намагаємося редукувати релігійні відчуття до певних посебічних схем). Тому церковнослов'янська мова сприймалася Михайлом Максимовичем як щось сакральне навіть поза певними теоретично прийнятими схемами. Церковнослов'янські мовленнєві форми, пов'язані з особистими релігійними переживаннями, Михайло Максимович характеризував як щось особливо мужнє та урочисте без якихось раціональних аргументів. Сакралізація тут майже автоматично переносилася на аксіологічні характеристики мови, які, своєю чергою, з церковнослов'янської переносилися на російську.

Варто звернути увагу і на негативні оцінки Михайлом Максимовичем польського та латинського мовних впливів. Жодних філологічних аргументів на користь тези саме про негативний вплив польської та латинської мови вчений не наводить. Дійсно, в його характеристиках вплив церковнослов'янської мови на російську сприяв її збагаченню і ускладненню, в той час як вплив польської та латини на книжну стороукраїнську мову описується як такий, що лише заважав її розвитку [20, с. 78]. Очевидно, що жорстка антикатолицька позиція Михайла Максимовича призвела до того, що вплив латинської мови, історично пов'язаної з католицькою традицією, сприймався ним як негативний [9, с. 5–17].

Тут також можемо побачити вплив достатньо архаїчних принципів сприйняття «чужої» сакральності, у тому числі, сакральної мови іновірців. Так само, Іван Вишенський на початку XVII ст. характеризував латинську мову як засадничо єретичну [1, с. 111–128; 5, с. 234–250]. Навряд у випадку з Михайлом Максимовичем ми маємо справу зі свідомим запозиченням ідей Івана Вишенського. Важко уявити, що Михайло Максимович на рівні теоретично сформульованих концепцій міг, слідом за Іваном Вишенським, вважати, що «слов'янська мова чесніша перед Богом і від грецької і від латинської». Однак на рівні невідрефлексованого сприйняття включалися більш архаїчні механізми, за яких мова чужої і, при тому, ворожої сакральності негативується як така. І вже далі, в уяві Михайла Максимовича, це раціоналізувалося через твердження про негативний вплив латини на писемний розвиток «мови західної Русі».

Олексій Толочко зазначає, що історичні уявлення Михайла Максимовича залишалися домодерними [26, с. 243]. Звісно, питання про співвідношення домодерних та модерних елементів у світогляді Михайла Максимовича може стати предметом додаткових рефлексій. Зокрема, на нашу думку, вимагає уточнення ідея Олексія Толочка про те, що в уяві Михайла Максимовича етнічність, мова та історія існували окремо, не складаючи ту єдність, якої

нададуть цим «трьом китам» нації модерні національні проекти. Зважаючи на те, що Михайло Максимович у типовому для романтизму стилі антропоморфізував народ, сприймаючи його як суб'єкт історії, вартує більш докладного аналізу питання щодо того, чи не може світогляд Михайла Максимовича розглядатися вже як прояв досить модерного національного проекту. Тим не менше, немає сумніву, що Михайло Максимович ментально залишався близьким до тих культурних та ціннісних засад, на яких будувалася *Slavia Orthodoxa* [31, p. 182–214]. Церковнослов'янська мова в цій системі цінностей займала надзвичайно важливе місце [29, с. 36–40], що прямо відобразилося у текстах Михайла Максимовича.

Таким чином, можемо зробити висновок, що Михайло Максимович, знаходячись під впливом власних релігійних переконань, духовних переживань та молитовних практик, сакралізував церковнослов'янську мову. Ця сакралізація була не стільки результатом його свідомих рефлексій, скільки проявом достатньо архаїчних стереотипів мислення. Сакралізація церковнослов'янської мови призводила до того, що її вплив оцінювався Михайлом Максимовичем як позитивний без будь-яких філологічних аргументів. Так само, вплив латини без лінгвістичних аргументів описувався з негативними конотаціями, що було відображенням загальної ворожості вченого до католицизму. Постулюючи тезу про особливий церковнослов'янський вплив на формування російської літературної мови, Михайло Максимович вивищував останню над мовами усіх інших слов'янських народів.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Возняк М. С. Історія української літератури. Т. 2. Ч. 1. Львів: В Друкарні наук. товариства імені Шевченка, 1921. 416 с.
2. Глущенко В., Рябініна І. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. 2017. Вип. 4. С. 5–15.
3. Глущенко В., Рябініна І. Прийоми роботи з матеріалом давніх писемних пам'яток як джерелом вивчення історії східнослов'янських мов в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. 2019. Вип. 9 (1). С. 5–14.
4. Головащенко С. І. «Українська Псалтир» М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2006. Вип. 23. С. 55–62. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14232>
5. Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 2. Київ: Либідь, 1995. 352 с.
6. Данило (Ковальчук). Тримовна єресь як спотворення церковного концепту сакральної мови. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. 2013. Вип. 678. С. 123–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2013_678_27
7. Дергач Д. В. Мовознавство в Київському університеті Святого Володимира: наукова творчість Михайла Максимовича. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2012. Вип. 25. С. 31–37.
8. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і Андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / пер. Г. Кьоран, В. Сахно. Київ, 2001. 592 с.
9. Єремєєв П. В. «Проти ненависного папізму»: образи католицизму у працях Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2023. Вип. 36. С. 5–17. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-02>
10. Єремєєв П. В. Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 51–66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>

11. Карпенко М. О. М. О. Максимович як засновник наукового українознавства та Київської історико-філологічної школи в славістиці. *Суспільствознавчі науки та відродження нації*. Луцьк, 2003. Кн. 3. С. 53–56.
12. Карпенко М. О. Витоки й становлення київської історико-філологічної школи на терені університету Святого Володимира: «Нова схема мов слов'янських» М.О. Максимовича. *Мова і культура: Науковий щорічний журнал*. 2003. Вип. 6. Т. 5. Ч. 1. С. 200–210.
13. Карпенко М. О. М. О. Максимович: біля витоків східнослов'янського мовознавства в київському Університеті Св. Володимира. *Педагог, вчений, патріот*. Київ, 1997. С. 19–32.
14. Корпанюк М. П. Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури). Черкаси, 2004. 280 с.
15. Куций І. Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 26. С. 6–32.
16. Лиман І. І. Релігійний аспект суспільно-політичних процесів у російській імперії останньої чверті XVIII - середини XIX ст.: впливи на церковне життя Південної України. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. № 1(24). С. 54–61.
17. Максимович М. А. Киевъ явился градом великимъ... Вибрані українознавчі твори. Київ: «Либідь», 1994. 442 с.
18. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876. VIII, 847 с.
19. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев, 1877. VII, 524, [2] с.
20. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 3: Языкознание. История словесности. Киев, 1880. [4], 745 с.
21. Максимович М. О. Листи. Київ: Либідь, 2004. 312 с.
22. Маскевич О. Священне і профанне в сімейно-побутовій сфері українських віруючих. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.* 2016. Вип. 779. С. 65–70.
23. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к П. А. Вяземскому 1825 – 1874 годов. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1901. 224 с.
24. Піддубна Н. Проблема потрактування теолінгвістичних термінів сакральний текст і сакральна мова. *Лінгвостилістичні студії*. 2020. Вип. 12. С. 160–168.
25. Поставний В. В. Походження української мови в наукових візіях М. Максимовича: полеміка М. Максимович – М. Погодін. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. 2014. № 6 (40). С. 401–409.
26. Толочко О. П. Максимович versus Погодін. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Том 1. Київ, 2004. С. 331–344.
27. Халіков Р. Х. Специфіка застосування феноменологічного підходу під час дослідження раціонального в релігії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 4. С. 137–141.
28. Шевченко Л. І. Михайло Максимович і проблеми становлення лінгвістичної теорії в Україні. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 14–21.
29. Юсип-Якимович Ю. В. Мова конфесійної літератури: традиційність чи зрозумілість (опозиція ідей). *Екзиль. Науково-мистецький часопис*. 2015. № 3. С. 36–40.
30. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.). Ч. 1. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. 587 с.
31. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182–214.
32. Batalden S. Empire and nation in the politics of the Russian Bible. *Chosen peoples. The Bible, race and empire in the long nineteenth century*. Manchester University Press, 2021. Pp. 129–150.
33. Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations. Stanford University Press, 2012. 389 p.

34. Evans M. The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. Review of Religious Research. 2003. Vol. 45. No. 1 (Sep., 2003). Pp. 32–47. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512498>
35. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
36. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

P.V. YEREMIEIEV, PhD (History),

Associate Professor of the Department of History of Eastern Europe,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua; OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

PHILOLOGY AND SACRED: CHURCH SLAVONIC LANGUAGE IN THE VIEWS OF MYKHAILO MAKSYMOVYCH

Purpose. The article attempts to discover how and under the influence of what factors Mykhailo Maksymovych perceived and described the Church Slavonic language and how the scholar's vision of this issue influenced other assessments and characteristics in his works.

Methods. The study is based on the dichotomy of the sacred and the profane described in the phenomenology of religion. Based on published works by Mykhailo Maksymovych, his memoir, letters and unpublished notes, saved in the Institution of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv), I attempt to find out whether the sacralisation of the Church Slavonic language took place in the mind of Mykhailo Maksymovych, and if so, how this sacralisation influenced his assessment of the place and role of this language in national life.

Scientific novelty. The author reveals how Mykhailo Maksymovych's religious views and worship experiences influenced his perception of the Church Slavonic language in his scientific works. The connection between Mykhailo Maksymovych's opinions on the Church Slavonic language and his assessments of the importance of other Slavic languages is revealed.

Conclusions. Mykhailo Maksymovych sacralised the Church Slavonic language under the influence of his religious beliefs and prayer practices. This process resulted from rather archaic principles of thinking described in terms of the phenomenology of religion. Influenced by the sacralisation of the Church Slavonic language, Mykhailo Maksymovych characterised its influence as positive without any philological arguments. Postulating the thesis about the particular impact of the Church Slavonic language on the formation of the Russian literary language, Mykhailo Maksymovych stressed its superiority to the other Slavic languages.

Key words: *Mykhailo Maksymovych, Church Slavonic language, Orthodoxy, Ukraine, Eastern Europe, the Russian empire, religion, sacred, philology, images, intellectual history, historiography.*

References

1. Voznyak M. S. History of Ukrainian Literature. Vol. 2. Part 1. Lviv: In the Printing House of Shevchenko Scientific Society, 1921. 416 p. (in Ukrainian).
2. Glushchenko V., Ryabinina I. Sources of studying the history of East Slavic languages in the works of M. O. Maksymovych. *Theoretical and applied problems of modern philology*. 2017. Issue 4. Pp. 5–15. (in Ukrainian).
3. Glushchenko V., Ryabinina I. Methods of working with the material of ancient written monuments as a source of studying the history of East Slavic languages in Ukrainian and Russian linguistics of the 20s - 60s of the 19th century. *Theoretical and applied problems of modern philology*. 2019. Issue 9 (1). Pp. 5–14. (in Ukrainian).

4. Golovashchenko S. I. "Ukrainian Psalter" by M. O. Maksymovich as a phenomenon of national biblical studies: several questions about the text. *Magisterium. Historical and philosophical studies*. 2006. Issue 23. Pp. 55–62. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14232> (in Ukrainian).
5. Hrushevsky M. S. History of Ukrainian literature. T. 5. Book. 2. Kyiv: Lybid, 1995. 352 p. (in Ukrainian).
6. Danylo (Kovalchuk). Trilingual heresy as a distortion of the church's concept of the sacred language. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Romano-Slavic discourse*. 2013. Issue 678. Pp. 123–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2013_678_27 (in Ukrainian).
7. Dergach D. V. Linguistics at St. Volodymyr's Kyiv University: Mykhailo Maksymovich's scientific work. *Actual problems of Ukrainian linguistics: theory and practice*. 2012. Issue 25. P. 31–37. (in Ukrainian).
8. Eliade M. Sacred and Profane; Myths, dreams and mysteries; Mephistopheles and Androgyne; Occultism, divination and cultural preferences / trans. H. Kyoran, V. Sakhno. Kyiv, 2001. 592 p. (in Ukrainian).
9. Yermieiev P. "Against the hated papism": images of Catholicism in the works of Mykhailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'*. 2023. Vol. 36. Pp. 5–17. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-01> (in Ukrainian).
10. Yermieiev P. Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'*. 2022. Vol. 35. Pp. 51–66. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06> (in Ukrainian).
11. Karpenko M. O. M. O. Maksymovych as the founder of scientific Ukrainian studies and the Kyiv historical and philological school in Slavic studies. *Social sciences and the revival of the nation*. Luts'k, 2003. Book. 3. Pp. 53–56. (in Ukrainian).
12. Karpenko M. O. Origins and formation of the Kyiv historical and philological school on the territory of St. Volodymyr University: "New scheme of Slavic languages" of M. O. Maksymovich. *Language and Culture: Scientific Annual Journal*. 2003. Vol. 6. Book 5. Part 1. Pp. 200–210. (in Ukrainian).
13. Karpenko M. O. M. O. Maksymovych: near the origins of East Slavic linguistics at St. Volodymyr University in Kyiv. *Teacher, scientist, patriot*. Kyiv, 1997. Pp. 19–32. (in Ukrainian).
14. Korpaniuk M. P. The Word and Spirit of Princely Ukraine and Cossack Ukraine (Mykhailo Maksymovych – researcher of ancient Ukrainian literature). Cherkasy, 2004. 280 p. (in Ukrainian).
15. Kutsyi I. Between the Russian World and Slavic Countries: Civilizational Images in the Scientific Heritage of Mykhailo Maksymovych. *Historiographical studies in Ukraine: Collection of scientific articles*. 2016. Issue 26. C. 6–32. (in Ukrainian).
16. Lyman I. I. The religious aspect of social and political processes in the Russian Empire in the last quarter of the 18th – mid-19th centuries: influences on the church life of Southern Ukraine. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 1 (24). Pp. 54–61. (in Ukrainian).
17. Maksymovych M. A. Kyiv is as a great city... Selected works of Ukrainian studies. Kyiv: "Lybid", 1994. 442 p. (in Ukrainian).
18. Maksymovich M. A. Collected works. Vol. 1. Historical part. Kyiv, 1876. VIII, 847 c. (in Ukrainian).
19. Maksymovich M. A. Collected works. Vol. 2. Parts: historical-topographic, archaeological and ethnographic. Kyiv, 1877. VII, 524, [2] c. (in Ukrainian).
20. Maksymovich M. A. Collected works. Vol. 3: Linguistics. History of literature. Kyiv, 1880. [4], 745 c. (in Ukrainian).
21. Maksymovich M. O. Letters. Kyiv: Lybid, 2004. 312 p. (in Ukrainian).
22. Maskevich O. Sacred and profane in the family sphere of Ukrainian believers. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University: coll. of science pr.* 2016. Issue 779. Pp. 65–70. (in Ukrainian).
23. Letters of M. P. Pohodin, S. P. Shevyrev, and M. A. Maksymovich to P. A. Vyazemsky, 1825–1874. St. Petersburg: Typography of M. M. Stasyulevich, 1901. 224 p. (in Ukrainian).
24. Poddubna N. The problem of interpretation of the theological terms sacred text and sacred language. *Linguistic studies*. 2020. Issue 12. Pp. 160–168. (in Ukrainian).

25. Postavniy V.V. The origin of the Ukrainian language in the scientific visions of M. Maksymovych: the polemic between M. Maksymovych and M. Pogodin. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*. 2014. No. 6 (40). P. 401–409. (in Ukrainian).
26. Tolochko O.P. Maksymovich versus Pogodin. *Ukraine and Russia in historical retrospect*. Volume 1. Kyiv, 2004. Pp. 331–344. (in Ukrainian).
27. Khalikov R. K. Specificity Usage of Phenomenological Approach to Research of the Rationality in Religion. *Science. Religion. Society*. 2011. No. 4. Pp. 137–141. (in Ukrainian).
28. Shevchenko L. I. Mykhailo Maksymovych and the problems of the formation of linguistic theory in Ukraine. *Actual problems of Ukrainian linguistics: theory and practice*. 2001. Issue 4. P. 14–21. (in Ukrainian).
29. Yusyp-Yakimovych Yu. V. The language of confessional literature: traditionality or comprehensibility (opposition of ideas). *Exile Scientific and artistic magazine*. 2015. No. 3. P. 36–40. (in Ukrainian).
30. Yas O. V. Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (the beginning of the 19th century – the 80s of the 20th century). Part 1. Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 2014. 587 p. (in Ukrainian).
31. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182–214.
32. Batalden S. Empire and nation in the politics of the Russian Bible. *Chosen peoples. The Bible, race and empire in the long nineteenth century*. Manchester University Press, 2021. Pp. 129–150.
33. Bilenky S. Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations. Stanford University Press, 2012. 389 p.
34. Evans M. The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. Review of Religious Research. 2003. Vol. 45. No. 1 (Sep., 2003). Pp. 32–47. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512498>
35. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
36. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
37. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 02.02.2024. / The text was received by the editors 02.02.2024.

Текст затверджено до друку 03.03.2024. / The text is recommended for printing 03.03.2024.

Я. І. ШКАБУРА, канд. істор. наук

ст. викладач кафедри українознавства філософського факультету

e-mail: ya.shkabura@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1541-9317>

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

**ПРОСУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
ЕМІГРАНТСЬКОЇ ПРЕСИ У ФРАНЦІЇ У ПЕРІОД ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР.
(НА ПРИКЛАДІ ЩОТИЖНЕВИКА «FRANCE ET UKRAINE»)**

Мета дослідження. На основі аналізу номерів франкомовного періодичного видання «France et Ukraine», що друкувалось у Парижі українськими емігрантами, виявити, яке місце у публікаціях займали національні інтереси України та через які сюжети і тези їх намагались просувати.

Методологія дослідження. У дослідженні були використані як загальнонаукові методи (структурно-системний), так і спеціально історичні (порівняльний) та міждисциплінарні (методи контент-аналізу, дискурс-аналізу).

Наукова новизна. Автор вперше так детально аналізує український франкомовний щотижневик, вводячи в науковий обіг усі його випуски, досліджує їх зміст і основні наголоси, та місце національних інтересів у них.

Актуальність. Тематика статті є особливо актуальною у наш час, так як російське повномасштабне вторгнення в Україну викликало появу хвилі вимушених емігрантів у різних країнах, перш за все – в Європі. І наразі питання взаємодії з ними та просування і захисту національних інтересів є важливим аспектом зовнішньої політики України. Тож вивчення та використання попереднього позитивного досвіду є цілком логічним і необхідним.

Висновки. Продемонстровано, що щотижневик «France et Ukraine» від самого початку зайняв міцну проукраїнську позицію, а на своїх сторінках активно просував проукраїнські наративи, історію України, інформував європейську громадськість з відповідними політичними та державотворчими процесами, національно-визвольним рухом, намагався зміцнювати і покращувати українсько-французькі відносини.

Ключові слова: Україна, Франція, еміграція, газета, 1917-1921 рр.

Як цитувати: Шкабура Я. І. Просування національних інтересів на сторінках української емігрантської преси у Франції у період перших визвольних змагань 1917-1921 рр. (на прикладі щотижневика «France et Ukraine»). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 17-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-02>

In cites: Shkabura Ya. I. (2024) Advancement of national interests on the pages of the Ukrainian emigrant press in France during the First liberation struggles of 1917-1921 (on the example of "France et Ukraine" weekly). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 38, (17-24), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-02> (in Ukrainian)

Перша світова війна, яка на українських землях перейшла у визвольні змагання 1917-1921 рр., сильно вплинули на демографічну ситуацію в нашому регіоні. Число вбитих,

пораних, зниклих безвісті обраховувалось тисячами. Економіка була виснажена, багато міст та сіл зазнали руйнувань. Державотворчі процеси, розбудова власної української держави з усіма її інституціями і офіційно затвердженими символами, проходили повільно і зіштовхувалися з багатьма труднощами та перешкодами (як внутрішнього характеру, так і зовнішнього). Більшовицька окупація ширилася українськими землями. Всі ці причини призвели до того, що кількість українських емігрантів зростала. Перш за все вони їхали у країни Європи.

Розглядаючи українську еміграцію, в тому числі у Франції, маємо пам'ятати, що вони не представляли собою монолітну єдину масу. Як зазначали дослідники (напр., О.І.Денека [2], на території Третьої республіки у 1920-х роках діяли чотири основні українські політичні течії: ліберально-демократична, уособлювана урядом УНР в екзилі, соціалістична, монархістська, націоналістична. Зрозуміло, що при такій неоднорідності кожна з них намагалася просувати свої ідеї різними способами, в тому числі й через пресу.

9 січня 1920-го року було надруковано перший номер українського франкомовного видання «France et Ukraine» («Франція та Україна»). Газета виходила щотижня. Не зважаючи на її недовгий період існування (останній номер побачив Світ 7 травня 1920 р.), «France et Ukraine» мала непоганий потенціал стати впливовим рупором українців у Франції. Те, наскільки серйозно сприймали це видання, вказує той факт, що його фінансування здійснювалось передусім Міністерством закордонних справ Директорії УНР. Як зазначив С.Наріжний у своїй роботі, присвяченій українській еміграції 1919-1939 рр., українське пресове бюро в Парижі, при якому і видавалась газета «France et Ukraine», у 1920-му р. «працювало лише завдяки енергії Ф.Савченка» (організатора та очільника «Української національної ради» у Франції, створеної у серпні 1918 р.) [3, с. 114]. Ініціативу щодо газети підтримали як Надзвичайна дипломатична місія УНР у Франції, так і товариство «Cercle d'études franco-ukrainiennes» («Франко-український гурток»).

Тираж газети не був стабільним і залежав від різних факторів. Дослідники вказують, що інколи він все ж досягав відмітки у 8 тисяч екземплярів [5], що є непоганим показником для газети, що створювали представники Східної Європи у Франції. Тим більше – варто врахувати, що надруковано було лише 14 номерів газети.

Судячи з усього, на «France et Ukraine» дійсно покладалися значні надії. Якщо ми порівняємо з нею примірники франкомовної української емігрантської преси, хоч яка виходила тоді ж, у 1920-му році (напр., L'Europe Orientale [16]), так і трохи пізніше (напр., Prométée (напр., [27]) - ми відразу можемо помітити безліч відмінностей. За оформленням, стилем подачі, наповненням, якістю та кількістю ілюстрацій газета «France et Ukraine» радше нагадувала тогочасну популярну французьку пресу (напр., Le Matin (напр., [11]), Le Radical (напр., [12]), Le Temps (напр., [13])). Але подібного роду спорідненість та спробу стати ближчим, «достукатись» до читачів Третьої Республіки можна простежити і в інших аспектах. Наприклад, у тому, що редакційний комітет складався як з українців (напр., Ф. (Т.) Савченко, М. Кушнір, В. Тимошенко), що було цілком очікувано і природньо, але й з представників французької сторони (напр., Ф. де Калділь, Ф. Тессьє, Ш. Дюбрей, Ф. Форест'є, Р. Дерблі).

Вже у першій статті першого номеру, яка отримала не двозначну назву «Наша програма» [23], редколегія газети «France et Ukraine» розставила ті наголоси, що були ключовими у їх діяльності. Зокрема, текст висвітлював історичну боротьбу України проти царів та їхніх бояр, наголошуючи на безперервній боротьбі за автономію та право керувати своєю територією. Згадувалось, що прагнення України до автономії було очевидним навіть під час скликання першої Думи в 1905 році, і стверджувалось, що це прагнення зберігається в постійній боротьбі проти різних сил. Текст торкався тогочасної боротьби України за незалежність, розглядаючи її як колективні зусилля українського народу проти іноземних загарбників і рішучість відвоювати свою незалежність. Згадувались військові операції, дії національної української армії проти військ Денікіна, повернення окремих районів і стратегічне значення України в запобіганні наступу більшовиків на Кавказ та в Азію. Взагалі, проблемі «червоної» небезпеки приділено не мало уваги. Текст підкреслював загрозу

більшовизму, заявляючи, що боротьба України проти іноземних сил має вирішальне значення, особливо з огляду на поширення більшовицької загрози за межі Європи в Азію. Висувалась ідея про те, що замість того, щоб прагнути до відновлення старої Росії, для Франції може бути вигідніше підтримати владу румунських і польських союзників і дозволити відродження та розвиток незалежної України, яка могла б бути надійним союзником. Тієї самої України, яка історично відігравала важливу роль як у цивілізаційному вимірі, так і в економіці Східної Європи. І як певного роду резюме – містився заклик до підтримки зусиль України щодо її прагнень до власної державності, зазначаючи, що незалежна та дружня Україна може бути цінним союзником для Франції.

Зазначена стаття, таким чином, стала квінтесенцією тих наголосів, які в подальшому в тому чи іншому вигляді зустрічались в кожному новому випуску «France et Ukraine». Якщо ж розглядати всі номери в цілому, то їх публікації, зважаючи на зміст, можна поділити на кілька блоків.

Безумовно, газету використовували для публікації заяв офіційних органів молодой української держави, чи окремих її представників. Серед іншого, публікувались позиції уряду Української Республіки [31], Голови Директорії Симона Петлюри [32] тощо.

Частина статей мала, скажімо так, пізнавальний характер. У них переслідувалась мета познайомити французів (та і в цілому європейців, які володіли французькою мовою) з Україною та українцями, з їх національними ідеями і державотворчою традицією, політичним розвитком та національно-визвольним рухом. Так, окрема стаття Савченка була присвячена Дню Незалежності, що була проголошена 22 січня 1918 р. [6]. Автор звернув увагу на непростий шлях до цієї дати, а також – на подальші події і до боротьби з Росією та більшовиками у цьому контексті. Француз Ф. де Калділь у одній із своїх статей [26] спробував детально пояснити громадянам своєї країни, чому Україна бореться проти більшовиків. Серед іншого – він наголосив і на багатострічній традиції боротьби за свободу та незалежність (згадуючи, наприклад, Богдана Хмельницького і засновану ним «Незалежну Козацьку Республіку»), і на деструктивній та паразитичній сутності більшовизму та оборонному характеру військових дій України проти «орд лєніністів».

Як ми вже могли помітити, антибільшовицькі і антиросійські тези теж дуже часто звучали на сторінках газети «France et Ukraine». Лунали вони не тільки від, власне, українців, що було би зрозуміло і цілком очікувано, зважаючи на триваючу боротьбу із зовнішніми окупантами. Важливим було те, що про це писали саме французи. Наприклад, Ф. Тессьє почав свою статтю «Загальноросійський злочин» з твердження про те, що «для Франції російські питання завжди були загадкою» [10], продовживши його ілюстраціями загарбницької, агресивної зовнішньої політики як царизму, так і більшовиків.

На сторінках газети «France et Ukraine» знайшла своє відображення думка про необхідність встановлення санітарного кордону для запобігання поширенню більшовизму в Європі на захід. Примітна в цьому контексті стаття Філіпа де Калдільє [18], який просував ідею підтримки незалежної України як щирого союзника Румунії та Польщі, створюючи тим самим надійний оплот проти більшовизму. Основна теза полягала в тому, щоб надати пріоритет розвитку України, подібної до Польщі, як непохитного союзника Франції. Кілька французьких авторів, зокрема Р. Дерблі [8], Ф. Форестьє [9] та Ф. Тессьє [25], розвивали думку про необхідність побудови санітарного кордону через військово-політичний альянс за участю Польщі, Румунії та України. Форестьє, зокрема, наголошував, що такий кордон має вирішальне значення для перешкодження потенційному альянсу між Німеччиною та Росією.

Редакція активно виступала проти тез російської історіографії щодо української історії, наголошуючи на соціокультурних і цивілізаційних відмінностях двох народів. В цьому контексті можна згадати і статтю «Україна та українці» від 6 лютого 1920 р. [20], в якій найбільший наголос робився все ж на самотності власного народу та культури, спроби російського царизму боротися з окремою мовою, так і статтю «Україна та Московія: два Народи, дві Цивілізації», у якій вже дуже ґрунтовно розбиралися відмінності між країнами [29].

Окремо варто наголосити на статтях, що були присвячені українсько-французьким відносинам, перспективі їх розбудови та розвитку. Тематика була дуже різною. Наприклад, у статті «Французька мотоіндустрія та її українські торгові точки» («L'Industrie Française de la Motoculture et ses débouchés Ukrainiens») спочатку характеризується високий розвиток моторизованої культивацийної промисловості у Франції, а потім – наголошується на значній зацікавленості сільськогосподарського сектору України у відповідних машинах та обладнанні Третьої республіки та перспективі розширення торгівлі у цьому напрямі між двома країнами [19]. «Український фермер, розумний, сміливий, власник родючої землі, був би цінним і дуже доступним клієнтом для французької промисловості» - підбивається підсумок у статті.

Для того, щоб залучити французьке суспільство на проукраїнську сторону, автори статей часто звертались до порівняння різних аспектів у двох країнах, а також – неодноразово посилались на відомих політиків та інших діячів Третьої Республіки. Так, наприклад, закликаючи Париж надати Києву допомогу у захисті державності, було процитовано голову Ради міністрів Ж. Клемансо: «Кожна нація, на яку нападуть більшовики, матиме нас за союзників» [26]. Але все це не обмежувалось виключно питанням економічних відносин. Одна із статей була присвячена постаті козацького гетьмана Івана Мазепи, а точніше – його місцю у французькій літературі [17]. Було згадано і про творчість Вольтера, і про картину Буланже, а особливий наголос було зроблено на баченні і сприйнятті Мазепи Віктором Гюго. Останній особливо сильно зацікавився колишнім козацьким очільником, а через нього – і Україною в цілому. Цікаво, що у статті гетьман написаний як «Жан Мазепа», («Jean Mazeppa»), як він і фігурував у давніх французьких текстах (напр., у збірнику біографій 1843 р. [4]). Така деталь в черговий раз підкреслює, з якою скрупульозністю та увагою до французької аудиторії ставилися редактори щотижневика «France et Ukraine».

У кожному номері були присутні і статті, присвячені українській культурі, літературі, мистецтву, фольклору. Час від часу ці теми опинялась на перших шпальтах. Так, у номері за 13 лютого 1920 р. була опублікована стаття про життєвий шлях видатного українського письменника та громадського діяча Михайла Коцюбинського, а через нього – трохи зачіпалось й питання стану української літератури та літераторів в цілому [21]. Згадувались там і деякі твори М.Коцюбинського, як то «Він іде» та «Fata Morgana». Ще більше уваги було приділено іншому відомому українцю – Тарасу Шевченку у зв'язку з річницею його смерті. 5 березня 1920 р. теж на першій шпальті було розміщено великий портрет Тараса Григоровича, а під ним – два його верші («Вечір» («Садок вишневий коло хати») та «Не забуду я» («І широку долину...»)) за перекладом Фернана Мазуда [24]. Поруч з його творчістю знаходилося й декілька статей, присвячених безпосередньо Т.Шевченку та його життєвому шляху. Певно, щоби зробити постать поета ближчою та зрозумілішою французькому читачу, М.Рудницький проводить певні паралелі між ним та Віктором Гюго [30]. Т.Савченко ж в свою чергу взагалі наголошує, що «життя Тараса Шевченко – це символ життя українського народу в цілому» [28].

У фокусі уваги газети «France et Ukraine» перебували і міжнародні події. Варто відразу зазначити, що редакція мала власних кореспондентів не тільки, власне, у Франції чи Україні, але й у інших країнах. Наприклад, у Римі (М. Лучинський) [22], Афінах (Л. Лампріаніді) [7] та Бухаресті [15].

Під час розгортання скандалу з антиєврейськими погромами газету намагались використати для того, щоб донести українську позицію. Окрім основного посилу, що Україна не відповідальна за ці злочини, зазначалось, що визнання незалежності України, підтримка її, дозволить посилити вплив державних органів, а отже – навести порядок і покласти кінець погромам [14].

Якщо торкатись візуальної сторони наповнення, а саме – теми ілюстрацій, то тут ми можемо бачити наголос як на конкретних українських (наприклад, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, С. Петлюри, про яких ми вже згадували вище) та французьких постатях (щодо останніх – варто згадати про портретну фотографію видатного французького державного діяча, депутата парламенту, українофіла М. де Гаяра-Банселя на першій шпальті

газети за 27 лютого 1920 р. [33], але і на «топографічних картах бойових дій між українсько-польськими союзниками та більшовиками на початку 1920 р.» [1, с. 105]

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що франкомовне видання «France et Ukraine» завдяки стилю написання і подачі інформації, активною співпрацею з французькими авторами статей тощо, мало достатній потенціал, щоби стати важливим рупором України у Європі. Зазначені раніше наголоси, а саме – обґрунтування права українців на національне самовизначення і державність, популяризація демократичної України у Франції, сприяння політичним і економічним відносинам між двома республіками, простежувались у більшості номерів газети. Українська історія, політичні процеси, державотворення та національно-визвольний рух, тема міжнародного визнання, й перш за все – на Паризькій мирній конференції – ці сюжети зустрічались майже в кожному новому випуску «France et Ukraine». Важливе місце займали й антиросійські та антибільшовицькі тези.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Блавацький С. Українська франкомовна періодика Європи доби національно-визвольних змагань: ідентифікація, систематизація, класифікація. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2013. Вип. 3. С. 88-119.
2. Денека О.І. Українська еміграційна преса у Франції 20-30-х рр. XX ст.: становлення, розвиток, проблематика: автореф. дис... канд. філол. наук. Львів, 2006. 20 с.
3. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції 1919-1939, (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 272 с.
4. Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes.... T. XXVII. Markham-Méon. Publ. sous la dir. de M. Michaud ; ouvrage réd. par une société de gens de lettres et de savants. Paris, 1843. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k516675/>
5. Blavatsky S. The Ukrainian Francophone Press in France (1919-1921), *Revue des études slaves [En ligne]*, LXXXIX-3. URL: <http://journals.openedition.org/res/1775>
6. Independance Day. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 3.
7. La Grèce et l'Ukraine. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 10.
8. La Résistance ukrainienne. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. №5.
9. La Tactique Moscovite. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. №11.
10. Le crime des panrusses. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 2.
11. *Le Matin*. Paris, 1920. № 13078.
12. *Le Radical*. Paris, 1920. 13 fév.
13. *Le Temps*. Paris, 1920. № 21347.
14. Les pogroms antijuifs. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 7.
15. Lettres de nos correspondants de Bucarest. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
16. *L'Europe orientale*. Paris, 1920. № 9-10.
17. L'Hetman Mazeppa et la littérature française. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
18. L'Indépendance de l'Ukraine est pour la France une nécessité. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 8.
19. L'Industrie Française de la Motoculture et ses débouchés Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 10.
20. L'Ukraine aux Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. №5.
21. Mykhailo Kotsiubinsky. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 6.
22. Nomination d'un visiteur Apostolique pour l'Ukraine. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.

23. Notre programme. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 1.
24. Poésies de Chevtchenko. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. №9.
25. Pour sauver l'Europe du Militarisme. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
26. Pourquoi l'Ukraine est antibolchevique. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 2.
27. *Prométhée: organe de défense nationale des peuples du Caucase et de l'Ukraine*. Paris, 1926. № 1.
28. Symbole. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
29. Ukraine et Moscovie: deux Peuples, deux Civilisations. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 8.
30. Un anniversaire. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
31. Un Document Officiel. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 4.
32. Une proclamation de Petlioura aux prisonniers Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 11.
33. Une Réunion Franco-Ukrainienne. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 8.

Ya. I. SHKABURA (PhD History)

senior teacher of the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy

e-mail: ya.shkabura@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1541-9317>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Maidan Svobody, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine

ADVANCEMENT OF NATIONAL INTERESTS ON THE PAGES OF THE UKRAINIAN EMIGRANT PRESS IN FRANCE DURING THE FIRST LIBERATION STRUGGLES 1917-1921. (ON THE EXAMPLE OF «FRANCE ET UKRAINE» WEEKLY)

The purpose of the article. Based on the analysis of the issues of the French-language periodical "France et Ukraine", published in Paris by Ukrainian emigrants, to find out what place the national interests of Ukraine occupied in the publications and through which plots and theses they tried to promote them.

The research methodology. The research used both general scientific methods (structural-systemic), as well as specifically historical (comparative) and interdisciplinary (methods of content analysis, discourse analysis).

Scientific novelty. For the first time, the author analyzes a Ukrainian French-language weekly in such detail, introducing all its issues into scientific circulation, examines their content and main emphasis, and the place of national interests in them.

The relevance. The topic of the article is particularly relevant nowadays, as the Russian full-scale invasion of Ukraine caused a wave of forced emigrants to appear in various countries, primarily in Europe. And currently, the issue of interaction with them and the promotion and protection of national interests is an important aspect of Ukraine's foreign policy. Therefore, studying and using previous positive experience is quite logical and necessary.

Conclusions. It has been demonstrated that the weekly "France et Ukraine" took a strong pro-Ukrainian position from the very beginning, and on its pages actively promoted pro-Ukrainian narratives, the history of Ukraine, informed the European public about the relevant political and state-building processes, the national liberation movement, tried to strengthen and improve the Ukrainian-French relations.

Key words: *Ukraine, France, emigration, newspaper, 1917-1921.*

References

1. Blavatskyi S. Ukrainian French-language periodicals of Europe of the era of national liberation struggles: identification, systematization, classification. *Proceedings of the Research Institute of Press Studies*. 2013. Issue 3. P. 88-119. (in Ukrainian).

2. Deneka O.I. The Ukrainian emigration press in France in the 20s-30s of the 20th century: formation, development, problems: Abstract for the degree of candidate of philological sciences. Lviv, 2006. 20 p. (in Ukrainian).
3. Narizhnyi S. Ukrainian emigration: cultural work of Ukrainian emigration 1919-1939, (materials collected by S. Narizhnyi for the second part). Kyiv: Publication named after Olena Teliga, 1999. 272 p. (in Ukrainian).
4. Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes.... T. XXVII. Markham-Méon / publ. sous la dir. de M. Michaud ; ouvrage réd. par une société de gens de lettres et de savants. - Paris, 1843. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k516675/>
5. Blavatsky S. The Ukrainian Francophone Press in France (1919-1921), *Revue des études slaves [En ligne]*, LXXXIX-3. URL: <http://journals.openedition.org/res/1775>
6. Indépendance Day. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 3.
7. La Grèce et l'Ukraine. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 10.
8. La Résistance ukrainienne. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 5.
9. La Tactique Moscovite. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 11.
10. Le crime des panrusses. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 2.
11. *Le Matin*. Paris, 1920. № 13078.
12. *Le Radical*. Paris, 1920. 13 fév.
13. *Le Temps*. Paris, 1920. № 21347.
14. Les pogroms antijuifs. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 7.
15. Lettres de nos correspondants de Bucarest. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
16. *L'Europe orientale*. Paris, 1920. № 9-10.
17. L'Hetman Mazeppa et la littérature française. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
18. L'Indépendance de l'Ukraine est pour la France une nécessité. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 8.
19. L'Industrie Française de la Motoculture et ses débouchés Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 10.
20. L'Ukraine aux Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 5.
21. Mykhailo Kotsiubinsky. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 6.
22. Nomination d'un visiteur Apostolique pour l'Ukraine. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
23. Notre programme. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 1.
24. Poésies de Chevtchenko. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
25. Pour sauver l'Europe du Militarisme. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 12.
26. Pourquoi l'Ukraine est antibolchevique. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 2.
27. *Prométhée: organe de défense nationale des peuples du Caucase et de l'Ukraine*. Paris, 1926. № 1.
28. Symbole. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
29. Ukraine et Moscovie: deux Peuples, deux Civilisations. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 8.
30. Un anniversaire. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 9.
31. Un Document Officiel. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 4.

32. Une proclamation de Petlioura aux prisonniers Ukrainiens. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. Paris, 1920. № 11.
33. Une Réunion Franco-Ukrainienne. *France et Ukraine: paraissant tous les vendredis*. 1920. № 8.

Текст надійшов до редакції 02.05.2024. / The text was received by the editors 02.05.2024.

Текст затверджено до друку 02.06.2024. / The text is recommended for printing 02.06.2024.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-03>

УДК 94(477.25):061.2:=411.16(81'06)"191/192"

А. А. УМАНСЬКА, аспірантка

E-mail: umanska.anna95@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
01601, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

РОЛЬ КУЛЬТУР-ЛІГИ У РОЗВИТКУ МОВИ ЇДИШ У ДОБУ УНР ТА РАННЬОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД: ВІД ЕПОХИ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ДО ІДЕОЛОГІЧНИХ ОБМЕЖЕНЬ

Мета дослідження: Метою запропонованого дослідження є висвітлення внеску просвітницької організації «Культур-Ліга» у розвиток мови їдиш у добу УНР та у ранньорадянський період.

Методологія дослідження: Методологічну основу дослідження складає генераційний підхід Карла Маннгейма, що допомагає проаналізувати мотиваційні устремління діячів Культур-Ліги у контексті творення їдишської культури.

Наукова новизна: Новизна заданого дослідження полягає у постановці теми, що не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Крім того, межах дослідження було використано низку їдишомовних джерел, які досі не були введені у відчизняний науковий обіг.

Висновки: У період постання Культур-Ліги в добу УНР та в перші роки становлення радянського режиму, створення їдишських освітніх установ, розвиток літератури та театру було вільним та експериментальним. Однак з вкоріненням радянської влади, культурна політика щодо їдишу почала трансформуватися. Влада почала диктувати курс розвитку всім національним організаціям, що призвело до ліквідації Культур-Ліги та фактичного викорінення національних елементів з їдишської культури та просвіти.

Ключові слова: *Культур-Ліга, їдишська школа, їдишська література, єврейський театр.*

Як цитувати: Уманська А.А. Роль Культур-Ліги у розвитку мови їдиш у добу УНР та ранньорадянський період: від епохи експериментів до ідеологічних обмежень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 25-30. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-03>

In cites: Umanska A.A. (2024) The Kulture-Lige's Role in the Yiddish Language Development in Ukrainian People's Republic and the Early Soviet Period: From the Epoch of Experimentation to Ideological Restrictions. V. N. Karazin *Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 38, (25-30), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-03> (in Ukrainian).

Одним з аспектів стрімкого розквіту єврейської світської культури Східної Європи наприкінці XIX – на початку XX століття було утвердження та розповсюдження їдишизму. Згідно з ідеологією цього літературно-лінгвістичного руху, надання офіційного статусу мові

їдиш було неодмінною умовою для творення нової генерації єврейських культурних діячів, інтегрованих у суспільно-політичне життя у галуті². Ці ідеї цілковито віддзеркалювали погляди діячів єврейської світської просвітницької організації «Культур-Ліга», діяльність якої зосереджувалася довкола формування новаторського їдишського мистецтва, літератури та освіти.

У межах статті авторка розкриває внесок діячів Культур-Ліги у розбудову їдишу та зосереджується на двох періодах діяльності Культур-Ліги: зародженні товариства у добу Української Народної Республіки та особливостях функціонування організації після утвердження радянської влади у Києві. Впровадження та розквіт їдишу авторка демонструє на прикладі трьох галузей: освіти, літератури та театру. Попри рясну контекстуальну історіографію, тема діяльності Культур-Ліги загалом та роль організації у розвитку мови їдиш зокрема розкриті досить фрагментарно. Основні аспекти розвитку та розповсюдження мови їдиш окреслено у монографіях та дослідженнях Емануеля Голдсмита [6], Геннадія Естрайха [1], Хоне Шмерука [9]. Історію єврейської освіти у ранньорадянський період представлено у дослідженні Цві Галеві «Jewish schools under czarism and communism: A struggle for cultural identity» [7]. Ключовою у межах заданої розвідки була також монографія Мордехая Альтшулера «Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile» [5]. Методологічно важливим для розв'язання поставлених проблем дослідження є генераційний підхід Карла Маннгейма, що допомагає встановити особливості взаємодії між генераціями в середині окремих угруповань [8, с. 290]. До творення спільних процесів у межах товариства були інтегровані члени різних вікових категорій. Зв'язок між генераціями членів Культур-Ліги розглянуто як один з ключових чинників всієї культурно-просвітницької діяльності товариства.

Джерельну базу дослідження формують документи шкільної, літературної та театральної секцій Культур-Ліги, статут та організаційні документи організації. У статті використані джерела з фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Історіографія заданої теми представлена працями здебільшого закордонних істориків. Зокрема, йдеться про дослідження американського літературознавця та філолога Геннадія Естрайха, історика радянського єврейства, професора Єврейського університету в Єрусалимі Мордехая Альтшулера, американського історика Емануеля Голдсмита та мистецтвознавчі розвідки ізраїльського дослідника Гіллеля Казовського тощо.

Виникнення Культур-Ліги 1918 року у Києві було зумовлене низкою політичних та культурних чинників. Перш за все йдеться про революційні події 1917 року, а відтак утворення УНР з подальшим проголошенням незалежності. Єврейська громада приєдналася до українського руху у бік незалежності, чимало єврейських політичних діячів очолили посади в УНР. Показовим було впровадження закону про Національно-персональну автономію. Виголошений III Універсалом УНР, цей закон надавав право на створення національних союзів громадянам будь-якої національності, найперше, представникам єврейської, польської та російської громад [11, ф. 1748, оп.1. спр. 1, арк. 6]. Представники кожної національної меншини мали право створювати власні спілки, товариства та національні союзи. Міністерство єврейських справ виступило представницьким органом від єврейської громади. Мойсей Зільберфарб (1876–1934), політичний діяч та міністр єврейських справ УНР наголошував на значущості вищезгаданих подій: «У всіх сферах життя на євреїв чекають великі справи. Визволений народ, керований своєю демократією, повинен віддати всі сили для створення нових форм національного життя» [10, с. 106].

У січні 1918 року, на хвилі перелічених вище суспільно-політичних подій утворилася єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга». Головною метою фундаторів

² **Галут** (з іврити – вигнання, розсіяння) – перебування єврейського народу поза межами ізраїльської землі.

організації було формування нової світської їдишської літератури, мистецтва та просвіти. За сприяння товариства було відкрито розгалужену мережу їдишомовних освітніх закладів, театрів, літературних та художніх гуртків, бібліотек. Діяльність Культур-Ліги розпочалася у Києві, відтак філії товариства з'явилися в інших містах України.

Творення культури мовою їдиш виступало для тодішніх єврейських інтелектуалів зовсім новим завданням, адже ще донедавна їдиш розглядали лише як «жаргон» або «діалект німецької» [6, с. 29]. У XIX – на початку XX століття, на теренах Російської імперії та Австро-Угорщини існували їдишська преса, театр та книговидання. Однак, такі структури мали радше спорадичний характер, а питання розбудови їдишу та івриту було політичною проблемою. Статусу «мови вулиці» їдиш позбавили після Чернівецької конференції 1908 року, де, силами численних єврейських інтелектуалів, їдишу присвоїли титул однієї з національних єврейських мов. Втім, справжній методичний розвиток та популяризація мови їдиш почалися після революційних подій 1918 року у Києві.

Новоутворене Міністерство єврейських справ та Культур-Лігу на перших етапах діяльності варто розглядати у векторі взаємодії. Діяльність Культур-Ліги цілковито віддзеркалювала політику Міністерства. Попри наявність у Києві певної кількості гебраїстських організацій, як-от «Тарбут»³, «Гехалуц»⁴, «Га-Шомер-га-цаїр»⁵, обидві структури працювали задля розвитку мови їдиш та підтримки їдишської культури, ініціювали відповідні навчальні заклади, пресу та видання книг. Партійний склад Міністерства та Культур-Ліги здебільшого був представлений єврейськими соціалістичними партіями, такими як Бунд, Фарейнігте, Поалей-Ціон та Фолкспартей.

Найпершим завданням для Культур-Ліги було формування мережі єврейських шкіл з викладовою мовою їдиш. Єдиною такою школою у Києві до 1918 року була їдишська школа на Деміївці, заснована групою єврейських соціалістів. Попри імперську заборону на освітні та громадські секулярні установи з офіційним використанням їдишу, школа плідно функціонувала та за декілька років свого існування нараховувала 150 учнів [1, с. 22]. Такі їдишські школи пропонували учням новітню систему освіти, що включала як світські, так і релігійні освітні курси. Новаторство підходу полягало у тому, що у супереч традиції, Танах⁶ учні вивчали їдишем. Мережа таких їдишських шкіл розросталася у період Першої світової та після її завершення у містечках Російської імперії з компактним проживали євреїв [7, с. 63]. Відтак, школа на Деміївці та подібні до неї їдишські навчальні інституції стали прикладом для освітніх закладів Культур-Ліги.

Перші роки діяльності Культур-Ліги були плідними на відкриття нових навчальних закладів для дітей та дорослих. У звітному документі за 12 вересня 1919 року згадано про широку освітню мережу у Києві, що включає нижчі єврейські школи, одну гімназію, курси для підготовки вчителів їдишських світських шкіл, просвітницькі дошкільні клуби для дітей та вечірні школи для дорослих [12, ф. 163, оп.21, спр. 1425, арк. 10]. Така розгалужена освітня мережа може свідчити про широкий попит на їдишські навчальні заклади серед єврейського населення Києва. За 1918 рік кількість дорослих відвідувачів освітніх курсів Культур-Ліги налічувала понад 300 осіб, а кількість дітей – понад 150 осіб [12, ф. 163, оп.21, спр. 1425, арк. 11].

Головною відмінністю навчальних закладів, ініційованих Культур-Лігою, від дореволюційних їдишських шкіл, був їх світський характер. Більшість вчителів були

³ **Тарбут** (з івриту – культура) – сіоністська просвітницька організація, члени якої дотримувалися засад гебраїзму.

⁴ **Гехалуц** (з івриту – першопроходець) – сіоністська міжнародна організація, що опікувалася підготовкою молоді до поселення у Палестині.

⁵ **Га-Шомер-га-цаїр** (з івриту – юний вартовий) – міжнародна спортивна єврейська організація для дітей та юнацтва.

⁶ **Танах** – гебрейський акронім на означення складу Святого Письма: Тора (Закон), Невіім (Пророки) та Ктувім (Писання).

першопрохідцями та експериментаторами у творенні світської єврейської освіти. Школи Культур-Ліги часто виступали платформами для співпраці їдишських активістів та інтелектуалів. Серед викладачів новоутворених освітніх закладів були як молоді вчителі-новатори, так і когорта досвідчених педагогів. Зокрема, Давид Гофштейн (1889–1952), випускник Київського комерційного інституту, Яків Резнік (1892–1952) та Ліпа Резнік (1890–1944), випускники Університету Св. Володимира та автори наукових праць щодо актуальних проблем педагогіки, Дувид Соха (?–1952), випускник київської єврейської учительської семінарії⁷, Соломон Ашкенази (?–1952) випускник Сорбонни [12, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6]. Попри світський характер усіх освітніх інституцій Культур-Ліги, слід відзначити спроби педагогів зберегти й осучаснити національну традицію та заохотити до вивчення єврейську історії й літератури [12, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6-8]. Культур-Ліга, як товариство, охоплювати членів різних вікових категорій, інтегрованих до творення спільних процесів. Молодші покоління діячів були інтегровані у діяльність зі старшими представниками спільноти. Представники старшого покоління здебільшого обіймали посади у межах Центрального комітету Культур-Ліги, тоді як молодші генерації очолювали діяльність Виконавчого комітету. Це методологічно підкріплює концепцію взаємодії між генераціями Карла Маннгейма та демонструє спільні прагнення обох вікових категорій.

Зростання кількості відвідувачів їдишських світських шкіл та активне їх розгалуження припадає 1923–1924 роки. Дослідник історії радянського єврейства, професор Єврейського університету в Єрусалимі Мордехай Альтшулер зазначає, що політика коренізації впродовж 1920-х років відкрила для єврейського населення й можливості їдишизації: становище їдишських шкіл, преси, театру значно покращилося. Після 1923 року у радянських світських школах з викладовою мовою їдиш навчалося близько 54 000 осіб, а в 1928 році вже близько 105 000 осіб [5, с.104–118]. Однак, новою реальністю цього періоду стали ідеологічні обмеження для навчальних закладів, суворе цензурування навчальної літератури та уніфікація навчальних курсів.

Попри зростання попиту на освіту мовою їдиш, з середини 1920-х років Єврейська секція КП(б)У фактично замістила Міністерство єврейських справ та Культур-Лігу. Відтак, почалися державні утиски та комунізація товариства. Після ліквідації Культур-Ліги у 1930-х роках, попит на їдишські школи ще залишався. Це пов'язане з постановами та законами про обов'язкову освіту. Для чималої кількості єврейського населення загалом та єврейських дітей зокрема, освіта мовою їдиш була єдиним можливим варіантом здобути знання. Однак, після 1935 року кількість їдишських шкіл помітно скоротилася в усьому Радянському Союзі, а чимало дітей перевели у загальні «російські» чи «українські» школи [5, с.119].

Формування їдишської освіти як для дітей, так і для дорослих було не можливим без належної кількості друкованих навчальних матеріалів, а творення нової їдишської культури не мислилося без доступної преси та літератури. Члени Культур-Ліги прагнули до створення якісно нової єврейської книги, інтегрованої у загальноєвропейський контекст, але національної за своєю суттю [2, с. 11]. Втілення цих ідей у життя було покладено на літературну секцію та видавництво товариства. Варто зазначити, що попри автономне функціонування усіх секцій Культур-Ліги, розповсюдженою була взаємодія різних секцій між собою. Зокрема, тісною була співпраця літературної та освітньої секцій: члени освітньої секції формували запит до літературної щодо потреби у створенні та друку їдишських підручників, навчальних матеріалів, видань художньої літератури.

Перші роки діяльності літературної секції Культур-Ліги можна схарактеризувати як найбільш плідні. До товариства приєдналася когорта молодих літераторів-модерністів, так звана «Київська група» їдишських письменників. Члени групи утворили основу літературної філії Культур-Ліги та створили підґрунтя для подальшого розвитку їдишської літератури Східної Європи. Провідними діячами «Київської групи», а відтак і літературно-мистецьких

⁷ Єврейську учительську семінарію було відкрито силами Культур-Ліги у Києві 1918 року.

філій Культур-Ліги були політичний діяч та історик літератури Мойсей Литваков (1875–?1937) та літературознавець, редактор та літературний критик Нахман Майзель (1887–1966).

Літературна та видавнича секції Культур-Ліги об'єднали письменників та поетів групи, а їдишомовні альманахи видавництва Культур-Ліги «Oyfgang» (з їдишу – *Заграв*) та «Eugns» (з їдишу – *Наше власне*) були першими виданнями, де публікували твори їдишських письменників-новаторів. Відтак, літераторів Київської групи називали угрупуванням «Eugns», асоціюючи їх саме з першим літературним альманахом Культур-Ліги [1, с. 65]. Серед найбільш плідних діячів літературної секції були вже згаданий Давид Гофштейн, письменник, журналіст та літературний критик Дер Ністер (1884–1950), письменник та поет Перец Маркіш (1895–1952), письменник та поет, відомий чисельними творами для дітей Лейб Квітко (1890–1952), драматург та театрознавець, заразом й член театральної секції Культур-Ліги Ієхезкель Добрушин (1883–1953).

Діячі літературної секції брали участь у підготовці їдишської навчальної літератури для дітей та дорослих, давали лекції у навчальних закладах Культур-Ліги та активно формували літературні гуртки для молоді. Завдяки активній діяльності літературної секції та видавництва Культур-Ліги, Київ посів провідне місце у Східній Європі з видання літератури мовою їдиш: у період з 1918 по 1920-ті рр. у Києві було видано половину усього масиву їдишомовних книг, порівнюючи з тодішніми радянськими республіками [2, с. 9].

З вкоріненням радянської влади у Києві, видавництво Культур-Ліги було примусово комунізоване та у 1921 році перепрофільоване на «Кооперативне видавництво Культур-Ліги». Перша половина 1920-х років, попри комунізацію видавництва, відзначалася порівняною свободою у творенні літератури мовою їдиш, діячі секцій продовжували формувати нову національну світську літературу, експериментувати зі словом та жанрами. Однак, до 1932 року більшість літературних угрупувань було розпущено, натомість постав єдиний Союз радянських письменників. Створення такого союзу означало підпорядкування літератури єдиному радянському канону, соціалістичному реалізму, що повністю викреслював будь-які національні елементи у літературі та мистецтві [9, с. 258].

Окрему роль у контексті творення їдишської культури посідає театр. З початку ХХ століття, єврейські аматорські театральні трупи набували все білої популярності. Однак, підґрунтя до створення першого національного єврейського театру було закладене зусиллями діячів театральної секції Культур-Ліги на чолі з письменником і драматургом Давидом Бергельсоном (1884–1952). Перша професійна театральна студія Культур-Ліги була відкрита у Києві 1919 року та налічувала 56 слухачів [4]. Метою студії була підготовка акторів, які увійдуть до складу майбутнього їдишського єврейського театру. Театральна націоналізація, що розпочалася на державному рівні у 1920 році, та надавала національним меншинам право на утворення театрів національними мовами, сприяла ініціативам та експериментам Культур-Ліги у сфері театру [13, ф. Р-142, оп. 1, спр. 375, арк. 24].

Діяльність театральної студії Культур-Ліги від початку її заснування пройшла професійну еволюцію та відзначилася чималою кількістю яскравих драматичних постановок. Зокрема, до репертуару студії входили як постановки класичних єврейських письменників та драматургів, так і світова класика мовою їдиш. Серед перших постановок студії були: історична трагедія «*Уріель Акоста*» Карла Гуцкова, комедія «*Тартюф*» Мольєра, драма «*Загибель Надії*» Германа Гаєрманса чи драма «*Мешіхе-цейтен*» (з їдишу – «*Часи месії*») Шолома Аша.

Окрім класів акторської майстерності, діячі театральної секції Культур-Ліги опікувалися організацією культурно-просвітницьких заходів. Зокрема, відомо про низку бесід, семінарів та дискусій, що охоплювали як театральну тематику, так і теми з єврейської історії загалом: «*Окрім занять педагогів-режисерів [Йосифа] Куніна (1904–1996) та [Ефраїма] Лойтера (1889–1963), учні студії брали участь у майстерних літературних бесідах Давида Бергельсона, зустрічалися з видатним режисером Коте Марджанишвили (1872–1933). Ієхезкель Добрушин (1883–1953) читав лекції про єврейську мову, а професор Дінабург (1884–1873) – про єврейську історію*» [13, ф. Р-142, оп. 1, спр. 375, арк. 24]. З цитати робимо

висновок, що театральна секція Культур-Ліги залучала діячів інших секцій товариства до своїх ініціатив, що підтверджує наведене вище твердження про взаємодію усіх філій організації.

Однак, вже у середині 1920-х років починається цензурування театального репертуару, до національних театрів та студій висувають вимогу про проведення п'єс «пролетарсько-революційної» тематики. Відтак, у 1925 році Народний комісаріат просвіти зініціював відкриття першого Державного єврейського театру з адміністрацією у Харкові. Керуюча верхівка драматичної секції Культур-Ліги була примусово переведена до харківського відділення. Зокрема, Ефраїм Лойтер обійняв посаду художнього керівника державного єврейського театру, а актори театальної студії Культур-Ліги утворили ядро трупи [3, с. 52]. Згодом, театральна секція Культур-Ліги припинила свою діяльність.

Діяльність Культур-Ліги у галузі розвитку та поширення мови і культури йдишу від початку заснування товариства здійснювалася на засадах їдишизму, процеси закладання яких відбулися ще на початку ХХ ст. Можемо стверджувати, що старше покоління представників Культур-Ліги поставало у межах наведеного історичного та культурного середовища, де відбувалася боротьба за утвердження їдишу як національної мови. Фундатори організації, безумовно, пропагуючи ідеї та впроваджуючи методи творення нової секулярної єврейської культури у 1920-х роках, схилялися на набутий попередній досвід. Саме це методологічно підтверджує запропоновану Карлом Маннгеймом характеристику генерацій з їх спільним культурним та історичним місцеположенням та їх подальших мотиваційних устремлінь [8, с. 290]. Крім того, попри цензурування та перепрофілювання більшості філій товариства у середині 1920-х років, цілісна орієнтація на розвиток мови та культури їдишу Культур-Ліги зберігалася до кінцевої її ліквідації у 1930-х роках. Творення їдишських освітніх інституцій, літератури та театру у період УНР та у перші роки становлення радянського режиму було вільним та повним експериментів. Однак, з подальшим укоріненням радянської влади, попри офіційну державну підтримку, почалися зміни й у культурній політиці щодо їдишу. Відтак, влада диктувала вектор розвитку усіх єврейських організацій, що призвело до фактичного викорінення національного елементу їдишської культури.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. *Естрайх Г.* Культура мовою їдиш. Київ: Дух і Літера, 2015. 320 с.
2. *Казовський Г.* Книжкова графіка митців Культур-Ліги. Київ: Дух і Літера, 2011. 240 с.
3. *Мелешкіна І.* Мандрівні зорі в Україні. Сторінки історії єврейського театру. Київ: Дух і Літера, 2019. 304 с.
4. Новая театр-студия. *Газета «Коммунист»*. 1919. 24 серпня.
5. *Altshuler M.* Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile. Jerusalem: Ahva Press, 1998. 346 p.
6. *Goldsmith E.* Modern Yiddish culture: the story of the Yiddish language movement. New York: Fordham University Press, 2000. 321 p.
7. *Halevy. Z.* Jewish schools under czarism and communism: A struggle for cultural identity. New York: Springer Publishing Company, 1976. 298 p.
8. *Mannheim K.* Essays on the Sociology of Knowledge. London: Routledge & K. Paul, 1952. 272 с.
9. *Shmeruk C.* Yiddish literature in the U.S.S.R. / The Jews in Soviet Russia Since 1917. London: Oxford University Press, 1970. P. 232–268.
10. *Silberfarb M.* The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918–1919. New York: Aleph Press, 1993. 115 p.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
12. Державний архів міста Києва.
13. Державний архів Київської області.

A. A. UMANSKA, PhD Student

E-mail: umanska.anna95@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

4, Triokhsviatytelska Street, Kyiv, 01601, Ukraine

THE KULTUR-LIGE'S ROLE IN THE YIDDISH LANGUAGE DEVELOPMENT IN UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE EARLY SOVIET PERIOD: FROM THE EPOCH OF EXPERIMENTATION TO IDEOLOGICAL RESTRICTIONS

The purpose of the research: The proposed article aims to highlight the contribution of the educational organization Kultur-Lige to the development of the Yiddish language in the Ukrainian People's Republic and the early Soviet period.

Methods of the research: The methodological basis of the research is Karl Mannheim's theory of generations, helping to analyze the motivational aspirations of the Kultur-Lige figures in the context of the Yiddish culture creation.

Scientific novelty: The novelty of the research lies in the specification of a topic that was not covered in the national scientific literature. In addition, the study analyzed several Yiddish-language sources that still need to be introduced into the national scientific community.

Conclusions: During the Kultur-Lige formation in the period of Ukrainian People's Republic and the first years of the Soviet regime, the creation of Yiddish educational institutions, and the development of literature and theatre were free and experimental. However, with the Soviet establishment, cultural policy towards Yiddish began to transform. The authorities began to dictate the course of development to all Jewish organizations, which led to the liquidation of the Kultur-League and the actual eradication of national elements from Yiddish culture and education.

Key words: *Kultur-Lige, Yiddish schools, Yiddish literature, Jewish theatre.*

References

1. Estraiikh, O. Culture in Yiddish language. Kyiv: Dukh i Litera, 2015. 320 p. (in Ukrainian).
2. Kazovskyi, H. Book Graphics of the Kultur-Lige Artists. Kyiv: Dukh i Litera, 2011. 240 p. (in Ukrainian).
3. Meleshkina I. Wandering Stars in Ukraine. Pages from the History of Jewish Theater. Kyiv: Dukh i Litera, 2019. 304 p. (in Ukrainian).
4. New Theater-Studio. Newspaper „Communist”. 1919, August 24 (in Russian).
5. Altshuler M. Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile. Jerusalem: Ahva Press, 1998. 346 p.
6. Goldsmith E. Modern Yiddish culture: the story of the Yiddish language movement. New York: Fordham University Press, 2000. 321 p.
7. Halevy. Z. Jewish schools under czarism and communism: A struggle for cultural identity. New York: Springer Publishing Company, 1976. 298 p.
8. Mannheim K. Essays on the Sociology of Knowledge. London: Routledge & K. Paul, 1952. 272 p.
9. Shmeruk C. Yiddish literature in the U.S.S.R. / The Jews in Soviet Russia Since 1917. London: Oxford University Press, 1970. P. 232–268.
10. Silberfarb M. The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918–1919. New York: Aleph Press, 1993. 115 p.
11. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
12. Kyiv State Archive.
13. State Archive of the Kyiv Region.

Текст надійшов до редакції 12.04.2024. / The text was received by the editors 12.04.2024.

Текст затверджено до друку 16.05.2024. / The text is recommended for printing 16.05.2024.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-04> **ВІДКЛИКАНА 21.03.2025**
УДК 314.15:94]:82-312.4](477)»1920/1930»

О. Є. ЗУБКО, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології
e-mail: zubkoolga5@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>
Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Вінниця)
вул. Грушевського, 2 м. Вінниця, 21050, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕТЕКТИВ (РАДЯНСЬКИЙ ТА ЕМІГРАЦІЙНИЙ): ІСТОРІЯ ТА ПРАГМАТИКА (1920–1930 рр.)

Завдання наукового дослідження. Вивчення українських радянських та еміграційних літературних смаків, що змінювалися під тиском історичних реалій у 1920 – 1930-х рр. Розмежування понять «український радянський детектив» та «українські еміграційні сенсаційні повісті».

Методологія дослідження та наукові підходи. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, а також на використання методів аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного.

Основні результати здійсненого в межах статті дослідження. У статті з'ясовано, що у 1920-х рр. «гору» брав радянський детектив, представлений Володимиром Винниченком, Дмитром Бузьком, Георгієм Даниловичем, Юрієм Смоличем. В сюжетних лініях радянського детективу було чимало автобіографічних алюзій. Винниченківський роман «Поклади золота» викликав інтерес через таємничі шахрайські афери героїв, в котрих впізнавалися корупція доби Директорії. В оповіданні «Льоля» Дмитра Бузька прочитувалося поворотництво автора та його неприховане бажання звести рахунки з причетними до «супрунїади». «Провокатор» Георгія Даниловича був першою спробою першості в такому літературному жанрі як суто класичний детектив. А ось Юрій Смолич інтригував шпигунством (детективна повість «Півтора людини») та фантастикою (детективна повість «Господарство доктора Гальванеску»).

В 1930-х в український радянський детектив поцілила підступна куля партійних ідеологів, за що дуже діставалося Юрію Шовкоплясу з його лікарем Піддубним, бо ж в радянському детективі категорично не могло бути ніяких маніяків, гвалтівників, розкрадачів соціалістичної власності чи якихось кримінальних побутових сюжетів.

Натомість, 1930-ті роки були роками еміграційних сенсаційних повістей. Українські вихідці на Європейському континенті в той час зачитувалися творами Григорія Лужицького, котрий «не вигадував велосипеда», а продовжував пропагувати славетне українське минуле, додаючи до нього нових українських героїв – власне самих пересічних емігрантів-борців-детективів. Серед його сенсаційних повістей найбільш відомі: «Перша ніч» (1928), «Товариші усміху» (1929), «Кімната з одним входом» (1931), «Годинник з надбитим склом» (1933), «Стріл у ночі» (1934), «Гальо!.. Гальо!.. Напад на банк!» (1935); трилогія «Багрянний хрест» (1931 – 1937).

Оригінальність та практичне значення. Читання книг як психологічна розрядка та відволікання від стресових ситуацій українцями по обидва боки кордону в період між двома світовими війнами – наочний приклад практичності та інтелектуального задоволення, що є вагомим і в наш час.

Перспективи вивчення проблеми. Вивчення літературних уподобань українських радянських читачів та українців-емігрантів у 1920 – 1930-х рр. як рекреації є перспективним у ракурсі такого наукового напрямку як історія повсякдення, що досліджує умови життя, праці та відпочинку, а також фактори, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей», «безіменних», «мовчазних») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період.

Ключові слова: детектив, сенсаційні повісті, період між двома світовими війнами, радянський читач, читач-емігрант, історія повсякдення.

Як цитувати: Зубко О. Є. Український детектив (радянський та еміграційний): історія та прагматика (1920–1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-04>

In cites: Zubko O. Y. (2024). Ukrainian detective (Soviet and emigre): History and pragmatics. (1920–1930). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 38, (31–40)*, DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-04>

Постановка проблеми. Ведучи мову про детектив (повість або роман), мусимо акцентувати увагу на тому, що цей літературний жанр у 1920–1930 рр. як в Радянській Україні, так і серед українців-емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині буде розглядатися нами у двох контекстах: літературному та історичному.

Розквіт детективу як літературного жанру припадає на XIX століття. Перший в історії світової літератури детектив американського письменника Едгара Аллана По (1809 – 1849) – «Вбивства на вулиці Морг» був опублікований 20 квітня 1841 р. у філадельфійському журналі *Graham's Ladies' and Gentlemen's Magazine*. Після публікації цієї детективної повісті детективні оповідання почали переростати в романи. Першість здобуває роман «Місячний камінь» (1868) англійського письменника Вілкі Коллінза (1824 – 1889). А найвідоміший вигаданий детектив Шерлок Холмс вперше з'явився на сторінках повісті «Етюд в багрових тонах» сера Артура Конан Дойла (1859 – 1930) в 1887 р.

У XIX столітті детектив з'явився і в Україні. Щоправда не як жанр, а як професіонал-слідчий. Ним виявився письменник Олекса Стороженко (1806 – 1874), котрий за життя уславився дотепними анекдотами про вуса й романтичними історіями про закоханих чортів, а ще надзвичайною силою – завиграшки піднімав десять пудів та гнув двогривенники. Відбувши армійську службу, він працював чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові Бібікові, а згодом у Міністерстві внутрішніх справ. Помер дійним статським радником (ця посада відповідала посаді армійського бригадира, військово-морського капітана-командора, цивільного віце-директора департаменту, віце-губернатора, голови казенної палати – О. З.).

Обіймаючи високі посади, Олекса Петрович розплутав багато складних і важких справ. Детективну практику Стороженко любив, відзначаючи, що «розкриття злочинів дає йому велику насолоду і це – головна нагорода за його працю» [11, с. 5].

На жаль, українська література у XIX столітті змушена була вирішувала багато соціальних та національних проблеми: вона страждала, вболівала, боролася. А сам Стороженко залишився в українській літературі, насамперед, як автор роману-хроніки «Брати-близнюки» (1857) та «Українських оповідань» (1863).

XX століття розпочалося вже із затишного англійського роману-містерії 1920-х рр., коли вперше на літературну арену вийшла міс Марпл, героїня творів письменниці Агати Крісті (1890 – 1976). Окремо в це десятиліття набули популярності й інші герої-детективи, такі як лорд Пітер Уїмс (вигаданий аристократ в серії детективних романів і оповідань Дороті Лі Сейерс (1893 – 1957)) і Еллері Квін (творчий псевдонім американського письменника Данієля Натана (1928 – 1999)). А ось 1930-ті, які іноді ще називають золотою епохою детективних

історій, знаменні романами Дешилла Гемметта (1894 – 1961), Реймонда Чандлера (1888 – 1959) і Мікі Спіллейна (1918 – 2006).

Аналіз останніх досліджень з теми. Детективу, як літературному вподобанню українських радянських читачів і українських політичних емігрантів на європейському континенті, присвячені дослідження Ярини Цимбал [11, 12] та Сніжани Жигун [8]. При написанні статі автором використана також колективна монографія «Детективний жанр: художньо-естетичні трансформації в історико-літературному процесі» [13].

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується запропонована стаття. Розуміючи під детективом унікальну літературну форму, яка відрізняється від готичного та кримінального роману та не має нічого спільного з романом поліцейським [7, с. 156–161], розберемось, насамперед, з питанням, чому пересічні радянські й ідеологічні еміграційні читачі бажали саме гостросюжетної прози. Причин такому – декілька: як спільних, так і відмінних. По-перше, (спільне), не потрібно було забувати, що 1920-ті – «золоті двадцяті», бо це реально роки стійкого світового економічного процвітання включно з періодом НЕПу в СРСР. По-друге, (відмінне), в Радянській Україні, в котрій процвітає соціалізм, в якій панують рівність і справедливість, немає причин для існування кримінального середовища і скоєння злочинів. Тобто, в українській радянській літературі, немає прототипів для творення образів протагоніста й антагоніста художнього твору. Отже, український радянський детектив за усіма законами часу й реалій, як такий нібито й непотрібний. Тоді як для еміграційного українського європейського осередку детектив, навпаки, стоїть на першому місці, в першу чергу як рекреаційна (психологічна) необхідність. По-третє, (відмінне): якщо в 1920-х у відкритому ідеологічному протистоянні гору брав саме радянський детектив, то в 1930-х першість була перехоплена вже емігрантами, і це за умови офіційного утвердження тоталітарних режимів в Європі та різкого розходження української еміграції з радянським правописом. Й по-четверте (спільне): як радянські українці, так і українці-емігранти, розпорошені по європейським країнам, творили власні детективи. Проте, про все по черзі.

Мета статті. Порівняльний показ української радянської та еміграційної рекреації (фр. *recreation*, пол. *rekreacja* – відпочинок, від лат. *recreatio* – відновлення сил) – однієї з головних форм продуктивного використання вільного часу. Обґрунтування популярності детективу як літературного жанру, як способу втечі від реальності та заспокоєння, а подекуди й раціонального погляду на світ.

1920-ті. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Потребу в детективі в УСРР пов'язують, по-перше, з ім'ям Миколи Бухаріна (1888 – 1938), котрий за легендою був відданим його читачем (настільки, що запізнавався на наради, захопившись читанням) [8, с. 27]. Ще на початку 1920-х рр. Бухарін закликав радянських письменників створити «червоних Пінкертонів», орієнтуючись на західні зразки. При цьому жанр мав бути елементом ідеологічної війни та вплинути на молодь, деморалізовану, на думку Бухаріна, «НЕПом». По-друге, потреба у детективі виникла серед українських радянських літераторів через прагнення зміцнити сюжетність вітчизняної літератури (фабульність) на противагу лірико-імпресіоністичним зразкам. Тобто, йшлося про уведення до тексту інтриги, таємниці, які б тримали читача у напрузі. Однак, коли гостросюжетна проза нарешті з'явилася в УСРР, то вся одразу, без розмежування жанрів. Критики совісно намагалися вичленувати в її потоці фантастичну повість, кримінальну новелу чи авантюрний роман, але це вдавалося їм не завжди. І якщо автор сам не давав якихось підказок, доводилося шляхом нудного літературознавчого аналізу рахувати: коли у творі більшість елементів детективу, то це детектив. Проте, головне інше: радянські детективи 1920-х були, здебільшого, автобіографічними романами.

Радянський український детектив «починається» з Володимира Винниченка (1880 – 1951). Саме він уперше випробував нову прозову форму в повісті «На той бік» (1919), а пізніше в романах «Сонячна машина» (1921 – 1924) та «Поклади золота» (1926 – 1927).

Останній – із гострою фабулою, незвичайними конфліктними ситуаціями та таємничими шахрайськими аферами героїв є найяскравішим зразком класичного українського радянського детективу. В основу цього детективного роману покладено ідею покладів золота в українських надрах. Розроблені плани покладів були викрадені чекістами, і тепер боротьбу за ці документи ведуть між собою представники радянської влади; українці-емігранти, які опинились за кордоном після Революції 1917–1921 рр.; член французького уряду, який сподівається за допомогою українського золота оживити економіку Франції.

І це було не дивним, бо ж сюжетна лінія класичного радянського детективу 1920-х фактично взята із самого українського «визвольного життя». Виявляється, корупція та афери існували й в роки Української революції. Корупція в УНР почалася з доби Директорії, коли накопичені за доби гетьманату Скоропадського великі кошти в бюджеті, осіли на іноземних рахунках. Вже у січні 1919 р. відбулися перші маніпуляції – зокрема, гра на банківському курсі. Зокрема, був великий скандал із відомим громадсько-політичним діячем Олександром Лотоцьким (1870 – 1939), який потім став послом УНР в Туреччині. Він вимагав обміну йому коштів на заниженому курсом, а не за офіційним. Таким чином отримувалися набагато більші гроші. Власне, не один він так чинив. Потрібно сказати, що і сам Володимир Кирилович Винниченко полюбляв гроші. Розуміючи, що має мінімальний вплив як голова Директорії, він погодився на припинення свого головування та членства за умови виплати йому значної суми. «Відкат» для Винниченка становив 20 мільйонів гривень. (А потім ми дивуємося, звідки у нього взялася дача на півдні Франції) [5]. «Покладами золота» радянські українці зачитувалися до 1928 р., з 1929 р. цей твір був заборонений [3].

Наступником Винниченка в когорті радянських авторів є Дмитро Іванович Бузько (1890 – 1937) – емігрант-реємігрант, в житті котрого було чимало шпигунів, втеч, розслідувань, бо ж там десь в еміграції залишилися аграрний інститут в бельгійському Жамблу, Копенгагенський університет, підпільна соціалістична робота в Німеччині, Італії, Швейцарії (УПСР), посади в уряді УНР, було все... аж доки не гримнула «Супруніада». Голова Директорії Симон Васильович Петлюра (1879 – 1926) заснував таку установу, як фінансова агентура. Вона була розташована у Берліні, їй передали контроль над величезними державними коштами. Нюанс крився у тому, що ця фінансова агентура була єдиною установою, яка автономно розпоряджалася коштами на виділення для українських посольств, для військово-санітарних місій, для повернення біженців і для закупівлі військового майна. На її чолі поставили довірену особу Петлюри – Григорія Супруна, який за Центральної Ради очолював кредитову канцелярію Міністерства фінансів УНР. Супрун та його команда отримали владу над великими коштами і почали зловживати цим [4, с. 46–70]. Не отримавши належні йому кошти, Дмитро Іванович став перебіжчиком – таємним агентом ЧК «Професором» (псевдо – О. З.), який, зауважимо, навіть спромігся проникнути в банду отамана Заболотного, що дислокувалася в Балтському повіті Подільської губернії. Цей епізод з життя Дмитра Івановича згодом був екранізований на Одеській кіностудії (детективний роман «Лісовий звір» (1923)). Серед інших відомих детективних творів Бузька: оповідання «Льоля» (1925) й повість «Про що розповідала ротаційка» (1929).

«У той час, що до нього стосується моя історія, на обрії нашої губчека або ДПУ, як вона тоді вже звалася, з'явився великий звір із петлюрівського поля.... З ранку до пізньої ночі провадив я в ДПУ агентурні розробки, намагаючись де-небудь учути дух збілого «звіра», і був згубив уже всяку надію, коли раптом одного вечора найнездатніший з агентів, як це часто буває, дістав випадково цілком певні відомості про схованку «звіра» й про те, що справи з його доручення робить якась гарна панночка, синьоока, з золотавим волоссям, що недавно приїхала з-за кордону» [1].

Детективну нитку Бузька перехоплює в 1920-х й король футуристів Гео Шкурупій (Георгій Данилович) (1903 – 1937). (Футуризм – авангардний напрям у мистецтві, що розвинувся на початку ХХ ст. здебільшого в Італії й відстоював крайній формалізм, пропагував культ індивідуалізму, відкидав загальноприйняті мовні та поетично-мистецькі норми. Проголошував перемогу техніки, науки, швидкості, війни, боротьби з природою та

жіноцтвом. – О. З.). «Провокатор» – його перше детективне оповідання. Талановитому Гео Шкурупію мало було першої книжки сюжетної прози, першого експериментального роману, йому хотілося бути першим і в інших жанрах. Отож, цей протодетектив увійшов до збірки «Страшна мить» 1929 р., яка містила лише чотири твори: «Місяць з рушницею», «Провокатор», «Страшна мить», «Зруйнований полон». «Провокатор» звучить майже як у Агати Крісті, тільки от.... Королеву детективу король футуропрерій не читав і не міг читати.

«Містечко в долині завмерло, люди принишли в кімнатах, не запалюючи світла, бо воно притягає блискавку. Чорна каламуть хмар змішалась із блискавками в якусь пекельну лемішку. Раптом пролунав хряск — гучний як постріл, і перша вільха, наче підрізана вогневою косою, впала на кручі.

У вікнах одноповерхового кам'яного будинку тьмяно блимало світло. Безугавні блискавки освітлювали вивіску: Поштово-телеграфна контора

При виблисках, світло у вікнах контори ставало зовсім тьманим, майже мертвим. У кімнаті контори на стільці перед апаратом Морзе сидів телеграфіст. Його поза квола, безвільна. Голова відкинута на більще стільця, і руки звисли, як у заснулого. Телеграфіст мертвий. У грудях йому стирчить ручка фінського ножа. Сорочка забруднена чорною плямою крові. Телеграфіст мертвий» [12].

Автором перших радянських шпигунського й фантастичного детективів у 1920-х був і колишній петлорівський артилерист Юрій Корнійович Смолич (1900 – 1976). Мова йде про повість «Півтора людини» (1927) та роман «Господарство доктора Гальванеску» (1928).

Чекіст Мадюдя з десятима роками стажу не зважаючи ні нащо викриває спробу контрреволюціонерів викрасти плани спорудження Дніпрельстану [11].

А Юлія Сахно – радянська студентка з Берлінської академії, що приїздить до Гальванеску переймати сільськогосподарський досвід, – через жіночу допитливість викриває злого генія тоді ще румунської Бессарабії. (Генія, завдяки якому, здійснювалися операції над людьми, (зокрема українськими емігрантами), й вони перетворювалися на роботів) [10].

1930-ті. Українська Соціалістична Радянська Республіка / Українська Радянська Соціалістична Республіка. Закінчення доби нової економічної політики призвело й до занепаду радянського детективу, бо в 1930-х, в умовах тоталітарних реалій на детективному радянському небосхилі тільки скромно сяяла зірка Юрія Юрійовича Шовкопляса (1903 – 1978). На авансцену в той час завдяки Юрію Юрійовичу «вийшов» лікар Михайло Григорович Піддубний – такий собі розумаха-товстопузик, котрий працював у туберкульозному санаторії під Харковом. А супроводжував його власний Гастінгс – наївний та простакуватий старший міліціонер Пересада. Справи, які розплутував Піддубний, були напрочуд різноманітними: вбивства, крадіжки, провокації, шантаж та навіть спланований нещасний випадок.

Однак, в радянському детективі, виявляється, не могло бути маніяків, гвалтівників і розкрадачів соціалістичної власності. А що вже казати за звичні побутові сюжети!? Отож, Шовкоплясові добряче перепадало. Що це, мовляв, за трафарети буржуазного детективу? Детектив мав не розважати, а обслуговувати ідеологічні потреби радянського читача. Врешті-решт, де це бачено, щоб радянська міліція ганьбилася раз за разом, а її ставив на місце якийсь лікар з черевцем. Тому, в 1930-х у класичний український радянський детектив поцілила підступна куля партійних ідеологів. Його відродження сталося тільки в 1970-х у формі міліцейського детективу Володимира Кашина про інспектора карного розшуку Дмитра Ковалю.

1930-ті. Український еміграційний детектив. На відміну від своїх ідеологічних супротивників, український еміграційний детектив у статусах суто історичного й пригодницького романів (в еміграційному середовищі – «сенсаційних повістей») [6, с. 20–23], вийшов на історичну арену в 1930-х, що було пов'язано з переосмисленням причин поразки Української революції, розумінням реалій 1930-х, переформатуванням тактики й стратегії подальшого виживання напередодні нового світового конфлікту. І це стосувалося усіх без винятку українських еміграційних осередків у Європі: чехословацького, польського,

німецького, французького, румунського, турецького, белградського та загребського тощо. Кажучи іншими словами, міжвоєнні українські еміграційні осередки «не вигадували велосипеда», а й надалі пропагували славетне українське минуле, додаючи до нього нових українських героїв – власне самих пересічних емігрантів-борців.

У 1930-х українська міжвоєнна еміграція на європейському континенті зачитувалася історико-детективно-пригодницькими новелами, повістями та романами Григорія Лужницького (1903 – 1990).

Григорій Леонідович Лужницький – відомий поет, драматург, театральний критик, історик театру, театрознавець й прозаїк. Спершу навчався в університеті ім. Карла Франца у м. Грац (Австрія). Згодом, у 1922 – 1926 рр. завершував навчання у Карловому університеті в статусі докторанта «*landabilem legitimus*», бо тут була одна з найкращих кафедр порівняльної славістики, а ще в Празі прожила його рідна сестра Юлія. Тема докторської дисертації Лужницького звучала так: «Розвій української лірики в XIX столітті». І хоча Григорій Леонідович згодом повернувся до Львова в 1927 р., він не переставав творити в свідомо обраному жанрі «сенсаційної повісті», хіба що писав під різними псевдонімами. Наприкінці 1930-х це яскраво відобразиться у трилогії «Багряний хрест», «Срібний череп» й «Чорна ігуменя», де розповідалося про козацьку контррозвідку. (Львівське видавництво Івана Тиктора в 1937 р. надрукує повісті Лужницького «Багряний хрест» та «Срібний череп», під псевдонімом Семен Ордівський). Тоді як в сенсаційній повісті «Сім чаш» йшлося вже про змагання першої мазепинської еміграції з підступами російської агентури [2].

Суто міжвоєнними були також наступні його «сенсаційно-пригодницькі повісті»: «Перша ніч» (1928), «Товариші усміху» (1929), «Кімната з одним входом» (1931), «Годинник з надбитим склом» (1933), «Стріл у ночі» (1934), «Гальо!.. Гальо!.. Напад на банк!» (1935), де фігурували як діячі націоналістичного підпільного руху міжвоєнної Галичини, так й інших рухів (хорватського, сербського, польського, румунського), оскільки Григорій Леонідович й сам був підпільником. Завдяки цьому факту, новітні українські герої у творах Лужницького поставали в уяві читача своєрідною державою в державі, де панував власний порядок, норми поведінки, наявна конспірація. Наприклад, у повістях «Перша ніч» та «Товариші усміху» головним героєм виступав професор археології Слуцький, котрий удаючи з себе далеку від політики людину, відвертав увагу поліції й очолював підпільну організацію. А в першому, конфіскованому польською цензурою в 1934 р. (надрукованому під псевдонімом Полянич), виданні повісті «Стріл у ночі» український націоналістичний рух маскувався автором під хорватський з відповідною зміною персонажів.

«...Нагло недалеко грянув стріл. Марковський з Павловським зірвались з місця і вхопили кріси в руки, а шофер повиволі держав авто. Мотор пискливо відсапнув, а ліворуч з-за дерева блимнув вогонь і коло вуха Марковського пронизливо засвистало. Напад, крикнув Павловський, і не міряючи стрілив ліворуч...» [9, с. 14].

Висновки. Отже, як радянський детектив, так і еміграційні сенсаційні повісті, попри свої відмінні та спільні риси, демонстрували необмежені можливості неупередженого логічного мислення: компенсацію безпорадності, додання страхів, полегшення почуття провини, пережиття почуття очищення від своєї гріховності, вихлюп емоцій, появу інтересу до гри та змагання, потребу в читанні і спостереженні за цікавими характерами, прагнення романтики в повсякденному міському/сільському житті та спроби розгадати таємницю. Це логічне мислення не тільки розв'язувало ту чи іншу складну проблему, а й часто допомагало практично вижити в непростих життєвих реаліях. В цьому й крився секрет популярності детективного жанру – в практичності та інтелектуальному задоволенні.

Перспективи подальшого опрацювання теми. Запропонована тема є перспективною у ракурсі такого наукового напрямку як історія повсякдення, що досліджує умови життя, праці та відпочинку, а також фактори, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей», «безіменних», «мовчазних») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

- 1.Бузько Д. Льоля. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=17648> (дата звернення: 14.07.2022 р.).
- 2.Вічарик Н. Григорій Лужницький: митець, який назавжди залишився українцем. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/15-0316.pdf> (дата звернення: 25.10.23 р.).
- 3.Винниченко В. Поклади золота. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10412> (дата звернення: 14.02.2024 р.).
- 4.Гай-Нижник П. «Супруніада»: уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.). *Київська старовина*. 2010. №1.
- 5.Гай-Нижник П. Корупція сто років тому: як обкрадали армію УНР і до чого це призвело. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2019/04/01/pavlo-hai-nyzhnyk/> (дата звернення: 12.05.2019 р.).
- 6.Зубко О. Є. Художньо-літературні смаки української еміграції на теренах міжвоєнної Чехословаччини (1920 – 1930 рр.). *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського. Серія: історичні науки*. Вип. 34 (73). № 4. К.: ТНУ ім. В. Вернадського. 2023. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.4>
- 7.Кузнецов Ю. В. Детектив: занепад чи розквіт. *Всесвіт*. 1990. № 10.
- 8.Жигун С. Український детектив 1920 – 1980 рр.: Історія та прагматизм. Детективний жанр: художньо-естетичні трансформації в історико-літературному процесі: [монографія] / за ред. проф. О. В. Кеби. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В. 2021. С. 24 – 42.
- 9.Поляннич Б. Стріл у ночі. Філядельфія. Видавництво: Конотоп. 1974. (111 с.).
- 10.Смолич Ю. Господарство доктора Гальванеску. URL: <https://knigoed.club/page-14-4573-gospodarstvo-doktora-galvanesku-jurij-kornijovich-smolich.html> (дата звернення: 12.05.2019 р.).
- 11.Цимбал Я. Народження українського Холмса. Постріл на сходах. Детектив 20-х років. К: Темпора, 2019. (528 с.).
- 12.Цимбал Я. Шкурupій. Від А до Я. URL: <https://tyzhden.ua/shkurupij-vid-a-do-ia/> (дата звернення: 12.05.2019 р.).
- 13.Детективний жанр: художньо-естетичні трансформації в історико-літературному процесі: [монографія] / за ред. проф. О. В. Кеби. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В. 2021.(188 с.).

О. Ye. ZUBKO (PhD History)

Senior Lecturer of the Department of World History and Archaeology

e-mail: zubkoolga5@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Donetsk National University named after V. Stusa (Vinnytsia)

St. 2 Hrushevsky, Vinnytsia, 21050, Ukraine

**UKRAINIAN DETECTIVE (SOVIET AND EMIGRE):
HISTORY AND PRAGMATICS (1920–1930)**

The task of scientific research. The study of ukrainian soviet and emigration literary tastes, which changed under the pressure of historical realities in the 1920s and 1930s. Distinguishing the concepts of «ukrainian soviet detective story» and «ukrainian emigration sensational stories».

Methodology of research and scientific approaches. Methodology of research is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as on the use of methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historically-typological, problem-chronological.

The main results of the research carried out within the article. It was found out that the soviet detective by Volodymyr Vynnychenko, Dmytro Buzko, Georgy Danylovych, and Yuri Smolych prevailed in the 1920s. There were many autobiographical allusions in the storylines of the soviet detective. The Vynnychenko novel «Gold Deposits» sparked interest due to the mysterious fraudulent schemes of the characters, which reflected the corruption of the Directory period. In the story «Lyolya» by Dmytro Buzko, the author's repatriation and his undisguised desire to settle scores with those involved in the «supruniada» it was read. «Provocateur» by Georgy Danylovych was the first attempt in such a literary genre as a classic detective story. Yuri Smolych intrigued with espionage (the detective story «One and a Half Men») and fiction (the detective story «The Household of Doctor Galvanescu»).

In the 1930s, party ideologists cunning bullet targeted the soviet ukrainian detective, which caused a lot of trouble for Yuri Shovkoplyas with his doctor Piddubny, because there could not possibly be any maniacs, rapists, or thieves of socialist property or any criminal domestic plots in a soviet detective story.

Instead, the 1930s were the years of emigration sensational novels. At that time, Ukrainian immigrants on the European continent enjoyed reading the works of Hryhoriy Luzhyskyi, who «did not invent the bicycle», but continued to promote the glorious Ukrainian past, adding new Ukrainian heroes to it – the most ordinary emigrants, fighters, detectives. Among his sensational stories, the most famous are: «The First Night» (1928), «Comrades of the Smile» (1929), «The Room with One Entrance» (1931), «The Clock with the Broken Glass» (1933), «Shot in the Night» (1934), «Hallo!..Hallo!..Attack on the bank!» (1935); trilogy «Crimson Cross» (1931 - 1937).

Originality and practical significance. Reading books by ukrainians as a psychological release and relief from stressful situations on both sides of the border during the period between the two world wars is the clear example of practicality and intellectual satisfaction, which is so important in our time.

Prospects for studying the problem. The study of the literary preferences of ukrainian soviet readers and ukrainian emigrants in the 1920s and 1930s as recreation is promising from the perspective of such a scientific direction as everyday history, which examines the conditions of life, work and rest, as well as factors affecting the formation of consciousness and norms of behaviour, socio-political preferences, etc. of the vast majority of the population («ordinary people», «nameless», «silent») of one or another country in one or another historical period.

Key words: *detective story, sensational stories, the period between the two world wars, soviet reader, emigrant reader, everyday history.*

References

1. Buzko D. Lolya. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=17648> (access date: 14.07.2022). (in Ukrainian).
2. Vicharyk N. Hryhoriy Luzhnytskyi: an artist who forever remained a Ukrainian. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/15-0316.pdf> (access date: 24.10.2023). (in Ukrainian).
3. Vynnychenko V. Deposits of gold. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10412> (access date: 14.02.2024). (in Ukrainian).
4. Guy-Nyzhnyk P. «Supruniad»: the Government of the Directory against the Financial Agency of the Ukrainian People's Republic in Germany (1919–1921). *Kyiv antiquity*. 2010. No. 1. (in Ukrainian).
5. Guy-Nyzhnyk P. Corruption a hundred years ago: how the army of the Ukrainian People's Republic was robbed and what it led to. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2019/04/01/pavlo-hai-nyzhnyk/> (access date: 12.05.2019). (in Ukrainian).

6. Zubko O. Ye. Artistic and literary tastes of Ukrainian emigration in the territory of interwar Czechoslovakia (1920 – 1930). *Scientific notes of TNU named after V. Vernadskyi. Series: historical sciences*. Vol. 34 (73). No. 4. K.: TNU named after V. Vernadskyi. 2023. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.4> (in Ukrainian).
7. Kuznetsov Yu. V. Detective: decline or prosperity. *Universe*. 1990. No. 10. (in Ukrainian).
8. Zhigun S. Ukrainian detective 1920 – 1980: History and pragmatism. Detective genre: artistic and aesthetic transformations in the historical and literary process: [monograph] / edited by Prof. O. V. Keby. Kamianets Podilskyi: Publisher O. V. Kovalchuk 2021. S. 24 – 42. (in Ukrainian).
9. Polyanich B. Shot in the night. Philadelphia. Publisher: Konotop. 1974. (111 p.). (in Ukrainian).
10. Smolych Yu. The household of Dr. Galvanescu. URL: <https://knigoed.club/page-14-4573-gospodarstvo-doktora-galvanescu-jurij-kornijovich-smolich.html> (access date: 12.05.2019). (in Ukrainian).
11. Tsymbal Ya. Birth of Ukrainian Holmes. Shot on the stairs. Detective of the 20s. K: Tempora, 2019. (528 p.). (in Ukrainian).
12. Tsymbal Ya. Shkurupii. From A to Z. <https://tyzhden.ua/shkurupij-vid-a-do-ia/> (access date: 12.05.2019). (in Ukrainian).
13. Detective genre: artistic and aesthetic transformations in the historical and literary process: [monograph] / edited by Prof. O. V. Keby. Kamianets Podilskyi: Publisher O. V. Kovalchuk 2021. (188 p.). (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 08.05.2024. / The text was received by the editors 08.05.2024.

Текст затверджено до друку 10.06.2024. / The text is recommended for printing 10.06.2024.

ВІДКЛИКАНА 21.03.2025/RETRACTED 21.03.2025

Т. Г. БОРЯК, кандидатка історичних наук, доцентка, дослідниця,
історичний факультет Вільнюського університету (Литва)
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>
вул. Університетська 7, Вільнюс, 01513, Литва

СПОГАДИ ПОДОРОЖУВАЛЬНИКА ТА ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Мета статті. Висвітлити сприйняття Голодомору іноземними спеціалістами, які опинилися в УСРР у розпал голоду і ввести таким чином до наукового обігу їхні праці.

Методологія дослідження. Застосовано методи аналізу і синтезу, контент-аналізу, бібліографічної евристики, проблемно-тематичний.

Наукова новизна. Систематизовано відомості про Голодомор очима іноземців, що дає змогу співставити їхній досвід та оцінку з іншими джерелами особового походження та сучасними оцінками голоду в історіографії, а також введено до наукового обігу іноземні джерела особового походження.

Висновки. Наведені свідчення містять описи голодування і його наслідків, зафіксовані сторонніми спостерігачами (канібалізм і трупоїдство, смертність, поховання, опустілі хати, юрби голодних на вулицях, контроль ДПУ, зовнішній вигляд голодуючих, світлини хліба з голодуючих регіонів). Надзвичайно важливим є аналіз іноземців (фахівців з вищою освітою) щодо політичних причин Голодомору, політики з дезінформації та мілітаризації суспільства – загалом щодо штучної природи голоду.

Ключові слова: Голодомор, джерела особового походження, джерелознавство, іноземні спеціалісти, совєтський тоталітаризм 1930-х рр., заперечення Голодомору, поховання, геноцид.

Як цитувати: Боряк Т. Г. Спогади подорожувальників та іноземних спеціалістів як джерела особового походження про Голодомор: інформаційний потенціал. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С.41-48. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-05>

In cites: Boriak T. G. (2024) Memoirs of travellers and foreign specialists as the sources of personal origin about Holodomor: informational potential. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 38*, (41-48), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-05>

Наразі можна говорити про завершення в цілому виявлення джерел з історії Голодомору як в Україні, так і в інших країнах (за винятком недоступних російських архівів). На сьогодні йдеться про два сегменти джерельної бази проблематики: документальні джерела як продукт діловодства совєтських установ та партійних органів, а також джерела особового походження (усна історія, спогади, щоденники, поезія та прозові твори тієї епохи, листи, статті іноземних журналістів, оцінки іноземних дипломатів та спецслужб⁸). Джерела особового походження

⁸ Джерела останньої категорії формально є продуктом діловодства, однак за специфікою створення джерела (фіксація даних від очевидців – першоочевидців чи за переказами) стоять ближче до джерел особового походження.

©Боряк Т. Г., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

активно вводяться до наукового обігу уже третє десятиліття поспіль. Однак набагато менше істориками використовуються спогади іноземців про перебування в УСРР під час голоду⁹.

Цінність таких іноземних джерел полягає передусім у тому, що їхній наратив, хоча і витворений у результаті спостереження події у тоталітній державі, однак як кінцевий продукт, будучи оприлюднений за межами СРСР, був непідвладний тиску советських, партійних та чекістських органів влади. По друге, схильність до рефлексій як наслідок наявності вищої освіти у авторів цих видань та їхнього високого соціального та професійного статусів, спричиняє наявність зовнішнього куту зору на голодування – нетаргетованого спостерігача, який опинився в епіцентрі геноциду.

Метою статті є висвітлення Голодомору іноземними спеціалістами (Ф. Біл, К. Веллс, А. Віннербергер, А. Лаубенгаймер), які перебували в УСРР у розпал голоду, а також двох іноземних діячів, симпатиків України Е. Амменде та Т. Інніцера, та введення до наукового обігу їхніх праць.

Джерельною базою дослідження є опубліковані спогади 1930-х рр. іноземних спеціалістів А. Віннербергера [8], Ф. Біла [7], А. Лаубенгаймера [10] і подорожувальника К. Веллса [12], а також двох іноземних упорядників видань, які включають джерела особового походження про голод – Е. Амменде [5; 6] і Т. Інніцера [9].

Австрійський інженер А. Віннербергер, «фотограф Голодомору» [4, с. 99], є досить відомою постаттю через свої світлини голодуючих українців у Харкові (куди він переїхав у вересні 1932 р., хоча перебував в Росії/СРСР з середини 1910-х рр.) і околицях. Менш відомим є його ґрунтовні спогади про перебування в СРСР [1; 8], де опис голоду посів чільне місце.

Він читав советську пресу, розмовляв з робітниками і депеушниками. Причини голодової катастрофи вбачав у депортації селян, позбавлення їх хліба, забороні продажу залізничних квитків. Не міг він осягнути і причин байдужості Заходу щодо голоду [4, с. 100–101]. Вражають його найбільш влучні спостереження щодо функціонування державної советської машини, причетної до організації голоду, оцінка мілітаризації економіки, названу для країни й цілого світу індустріалізацією: «Ціла країна працює винятково на військову промисловість. Кров і сльози радянських людей обертаються на озброєння» [1, с. 32.]. Саме для майбутньої війни було створено диявольську систему вилучення зерна в українців на потреби мілітаризованої економіки та годування росіян: «Що за кривава іронія! Держава відбирає зерно в нещасних людей тисячами тонн за ціну 5 коп. за кілограм для того, аби продати його для їхнього спасіння за ціну в стократ вищу (в Росії з одного кілограма зерна випікають 2 кг хліба)» [1, с. 38].

Інженер не міг оминати організації поховання жертв голоду. За його свідченням, у Харкові не знали, що робити з трупами померлих від голоду. Врешті-решт було створено «7 кладовищ на околицях міста, в кожному з них було по 250 могил, у кожній – по 15 трупів. Легко обрахувати, що так було поховано 30 тис. людей у цей час [1933]». А «від картини відбирання трупів стигне кров у жилах кожної цивілізованої людини. Мертвих дітей виривали з рук матерів, що кричали, живих дітей відривали від грудей мертвих матерів...» [1, с. 40].

Описував він історію, як жінка поховала дитину з лялькою, яку вона притискала до грудей, коли вмирала. Два тижні потому жінка побачила на ринку ту саму ляльку, зчинила лемент і звернулася до міліції. З'ясувалося, що упродовж кількох місяців охоронці з кладовища годували кабанів людським м'ясом і потім на ринку успішно продавали свиняче м'ясо [1, с. 35].

Навесні 1933 А. Віннербергеру вдалося на власні очі побачити убите голодом українське село: «Мені бракує слів, аби описати жах, який розгортався перед спостерігачем. Половина хат була безлюдна, солома з дахів була забрана, нею годували кількох коней, хоча вони

⁹ Див. також: параграф 3.1.1 «Початковий етап (1930-ті рр.): усна історія Голодомору, оповідана очевидцями», в: Боряк Т. *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень* / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 222-279 та інші параграфи.

невдовзі здохли. Ані собак, ні котів не залишилося, самі лише пацюки, які при денному світлі гризли худі трупи, які лежали повсюдно. Випадки канібалізму траплялися щодня, влада вже перестала реагувати» [1, с. 41].

очевидь, з розмов з посадовцями йому вдалося отримати певні статистичні підрахунки демографічних утрат: «на півдні Росії [Україна, Північний Кавказ, Поволжя] підтвердився факт загибелі не менше 20% населення цих регіонів (12 млн із 60-ти)» [1, с. 41]. Наведені цифри потребують професійного історико-демографічного аналізу та коментування, однак вже сам факт циркуляції таких цифр, які потрапили у поле зору іноземця, свідчить про усвідомлення советськими чиновниками катастрофічних втрат, спричинених Голодомором.

Узагальнення А. Віннербергера виглядало вироком советському режимові, що допустив таке, і гнівним докором світові, який залишився стороннім оглядачем: «Я переконаний, що нещасні українці змушені були гірко заплатити за це розчарування Кремля [Україною]. Багато європейців спостерігали за жакливою трагедією голоду на півдні Росії (в Україні) [вставка перекладача] в 1933 р. Небагато з них знали, що це було добре організоване масове вбивство, рівних якому за масштабами та звірством немає у світовій історії» [1, с. 36]. Підкреслимо тут парадоксальний рівень розуміння й усвідомлення інженером масштабів і причин трагедії – він є практично сучасним.

Важливе джерело про функціонування советського тоталітаризму у першій половині 1930-х рр., непомічене українськими істориками, залишив активіст, ідеаліст, робітник та редактор газети американських комуністів на Харківському тракторному заводі (далі – ХТЗ) Фред Біл («Пролетарська подорож: Нова Англія, Гастонія, Москва», 1937), який утік у СРСР в пошуках «нової свободи». Первісно прихильник комунізму, він жахнувся побаченому в СРСР, зокрема і голоду, і розчарувався в комуністичній ідеології.

Він зайвий раз підтверджує ретельну організацію візитів іноземних високопоставлених (і не тільки) іноземних гостей. Ф. Біл на власні очі бачив, як у Харкові прибирали голодуючих з вулиць, бо вони заважали створювати гарне враження для «делегатів і туристів», зізнаючись, що він «навіть брав участь до деякої міри в цих нелюдських облавах» [7, с. XI, 297]. Такий опис доповнює дослідження істориків про презентації владою штучно створених безпечних, з точки зору приховування голоду довкола, середовищ у ході візиту Е. Ерріо, що стало одним із інструментів дезінформації СРСР в інформаційній війні проти Голодомору.

Чимало місця у спогадах відведено його намаганням досягнути засади советського тоталітаризму. Зі сторінок проглядає жах від абсолютної диктаторської влади Сталіна, який спромігся встановити контроль над всіма редакціями, друкарськими верстатами, текстами, а також поставити поза законом всю опозицію. Така советська преса (уже не преса, а «пропаганда»), яка досягла ступеня «повного розтління» або «повної проституції» («*complete prostitution*»), була «засмічена неправдою», яку використовували кореспонденти, делегати, студенти й туристи, несучи відповідну картину життя в СРСР для зовнішнього світу [7, с. 326-327].

Вражений тотальною системою контролю над ЗМІ, яку Ф. Біл зміг розгледіти попри свою прихильність до комунізму, він висновує про вплив такого тиску на поширення іноземними журналістами повідомлень про голод: іноземні журналісти в Москві просто не мали можливості писати про голод, а якби й написали, то не мали б змоги надіслати до своїх газет, бо їх би одразу вислали з країни [7, с. 286]. Ф. Біл також прямо писав, що причиною в'язлого наративу про голод у світі була заборона американським кореспондентам відвідувати зони голодового лиха [7, с. 325].

Згадував він про те, що навесні 1933 р. Сталін боявся загальноселянського повстання (нагадаймо тут про донесення уповноваженого ОДПУ та одночасно голови ДПУ УСРР В. Балицького про «викриття» чекістами підготовки на весну 1933 р. антисовєтського повстання в Україні); що колгоспна система являла собою суцільну руїну і була небезпека, що не буде чим годувати робітників; що голодуючі вриваються вночі до магазинів, незважаючи на охорону; що жебраки повсюди в Україні, де б він не був – це колишні втікачі з колгоспів [7, с. 319, 322, 295–296].

Навесні 1933 р., коли розтанув сніг, Ф. Біл разом з «російсько-американським товаришем» з ХТЗ поїхав до колгоспу недалеко від Чугуєва. Село було мертве. Вони побачили тут лише одну опухлу жінку. Бачили мертвих на вулицях та в хатах, уже розкладені трупи й недавні. Вразили їх два написи на дверях двох хат. Перший: «Благослови Господь тих, хто входить до хати, щоб вони ніколи не страждали так, як ми». Другий напис на дверях іншої хати, де було двоє померлих старшого віку: «Мій син. Ми не могли чекати. Буде Господь з тобою». Як пояснює Ф. Біл, старші люди, вочевидь, не дочекались посылки з їжею від сина [7, с. 305–307].

Важливе спостереження стосується нав'язливої ідеї «фашизму» як зброї СРСР проти інформації про голод. Так, у розпал голоду, на питання іноземних робітників під час агітлекції на ХТЗ про людей, що гинуть з голоду, пропагандист Сміт (представник американської комуністичної партії) почав кричати, що це вигадка «фашистів» [7, с. 323]. Також вразила Ф. Біла заборона ДПУшника йому, як активісту, організовувати гуртки іноземців на ХТЗ, аргументуючи це тим, що вони можуть мати «фашистські» погляди [7, с. 283]. Більше того, іноземний свідок голоду висунув ідею, що це СРСР винний у приході Гітлера до влади. На його думку, німецькі робітники, які мали зв'язки з СРСР, на собі відчували принади советського злиденного життя. Це призвело до їхнього розчарування в комунізмі і наданню підтримки націонал-соціалістам саме як противазі сталінському більшовизму [7, с. 286].

К. Веллс, британський мандрівник і письменник, прямує влітку 1932 р. з Ленінграда до гори Арарат у Туреччині, проїхав Україною потягом і виходив з нього лише на зупинках. Він мав змогу побіжно ознайомитися з теренами, де уже лютував голод (ще навіть не Голодомор), але залишив яскраві свідчення, по суті, подорожні нотатки під доволі промовистою назвою: «Безлад: Оповідь з журналу подорожі від Ленінграда до гори Арарат у пошуках Ноева ковчега» [12].

У передмові він промовисто висловив свої відчуття від подорожі: «Ніколи не міг уявити собі, що люди можуть опуститися до рівня, до якого їх довів комунізм на землі Великого Експерименту». Загалом і цей наратив переконливо (і вкотре) засвідчує, що західні спеціалісти чудово розуміли, що відбувається в тій країні, яку вони відвідували або в якій проживали: «Якщо є місце на землі, де такі умови [для життя] відсутні, то це Україна та Північний Кавказ. [...] постійний дискомфорт і голод поступово стали частиною гри» [12, с. 132]; «маси робітників, доведених до відчаю голодом і бідністю, утворюють мандрівні орди, які шукають якесь невідоме місце, що може задовільнити першочергові життєві потреби. [...] Запровадження паспорта, призначеного, окрім його використання для політичного терору, для утримання робітників на полях і на фабриках, може досягти успіху лише за допомогою грубої сили, підкріпленої безжальним застосуванням голоду як зброї. Існує унікальний у російській історії дефіцит їжі і жахливі його наслідки. Заслання та розстріли, іноді цілих сіл чи колективів, не можуть дати насіння кукурудзи [...]» [12, с. 259].

В одному з розділів під назвою «Ліквідуючи куркулів» знаходимо яскраві замальовки: «Чим глибше ми занурювалися в Україну, яку називали зернохвищем Росії, тим менше їжі можна було знайти і тим більше ознак голоду можна було побачити всюди. Годинами ми їхали країною, що нагадувала Північну Дакоту або Саскачеван, за винятком того, що вона вся, наскільки могло бачити око, була вкрита бур'янами» [12, с. 113–114].

Будинки селян були порожніми, без дахів, із зруйнованими парканами, возами без коліс, реманент був хаотично розкиданий, а селяни, що виглядали жахливо бідно, з ногами, обмотаними ганчір'ям замість взуття, байдуже дивилися на поїзд, що рухається, не відповідаючи пасажиром, що привітно махали їм руками. Причини трагедії мандрівник вбачає в насильницькій колективізації і винищенні заможного селянства: «Мало хто знав із нас, яку трагедію переживали ці люди в результаті колективізації їхніх господарств і ліквідації куркулів. Раз чи двічі на день ми проїздили повз товарний потяг (він пропускав нас), що віз куркулів до Сибіру, де вони будуть винищені самою природою або кулями наглядців у “трудових таборах”». Так він описував побачених в липні 1932 р. дітей: «З вікон вагонів ми бачили дітей, що їли траву. Вигляд маленьких дітей з розпухлими від голоду животами не є чимось незвичайним в Африці, але тут вперше мені довелося бачити білих дітей в такому стані» [12, с. 286].

Зневажливо полемізуючи з В. Дюранті, який намагається вживати евфемізми, аби завуалювати реальну картину і фактично заперечити голод, К. Веллс зазначає: «Волтер Дюранті ненавидить використовувати просте слово «голод» або звичне слово «голодування»; він не зміг пояснити, чому Кремль (тобто Сталін і Комуністична партія) живуть, як бійцівські півні, в той час, як мільйони беззахисних не лише вмирають, але вже фактично померли від того, що він називає недоїданням» [12, с. 287].

За редакцією німецького інженера А. Лаубенгаймера в 1933 р. побачила світ збірка свідчень «Радянський Союз на межі!» [10]. Загалом видання містить оповіді 17-ти очевидців трагедії. Друге видання 1937 р. мало не менш промовисту й пряму назву «І ви правильно бачите Совети: звіти німецьких та іноземних фахівців з Радянського Союзу» [11]. Книга не просто промовляє, вона буквально волає про трагедію голоду. На титулі читаємо: «Хто ще сумнівається в істині, має подивитись виставку «Голодні листи з радянської Росії» на Belleallianceplatz 6a (Берлін)».

У виданні знаходимо унікальні свідчення: в 1932 р. через недолуге господарювання в Україні загинуло від голоду 50% поголів'я коней, що стало однією з причин катастрофи [10, с. 19]. В Уманському районі, зокрема за свідченням достовірного джерела, «одна корова припадала на 23 господарства!» [10, с. 20]. У книзі наведене фото кількох зразків хліба з голодуючих регіонів Криму та Поволжя, зробленого з подрібненої соломи, полови і насіння бур'янів (літо 1933 р.) [10, с. 30].

Також цитуються листи з України, колись однієї з найродючіших земель Європи: «Тисячі померли від голоду, багато хат порожні [...], голод і смерть у колгоспах. Ви чуєте це звідусіль: людей їдять [...]» (квітень 1933 р.) [10, с. 51]. Інший приклад – свідчення лікаря, який нещодавно одружився на дружині фермера; він був напівголодним і опухлим (з голоду!). «Дружина йому сказала, що мертву дитину не могла поховати, вони так зголодніли, що зварили її і з'їли» (травень 1933 р.) [10, с. 52].

Одна із оповідей інженера Г. Кістлера вражає яскравими й влучними деталями трагедії: «Ох, як жакливо тут виглядало! Села повністю вимерли. «Ні собаки, ні kota не було видно?» – здивовано запитав я кучера. Він мене просвітив: «Люди вмирають з голоду, цілі покоління вимерли, голодували або були вигнані в Сибір». Я увійшов у глиняну хату. Нудна кімната без жодного предмета меблів. У куті на ганчір'ї, соломи вже немає, лежить істота. Це не може бути людина. Божевілья говорить з очей. Змарнілий скелет гризе гнилий цукровий буряк. Людина не має сили у своїх руках, немає сили піднятися. Жакливе, жакливе видовище. Всі родичі заслані або заарештовані. В іншій садибі – житловий будинок із солом'яним дахом, який покритий лише наполовину. Тут ми знайшли голодного чоловічка, подертого і в лахмітті. Цей жертвує своїм дахом над головою, щоб дати своєму голодному коню соломи. Величезні поля лежали під паром і не оброблені» [11, с. 351].

Осібнo стоїть праця Е. Амменде – громадського діяча, публіциста, захисника прав етнічних меншин. Він не перебував у Україні під час голоду, однак у своїй праці «Чи повинна голодувати Росія?» (1935) (англомовний переклад мав назву «Human Life in Russia» / «Життя людини в Росії», 1936, 1984) наводив дані, отримані з різних джерел і від очевидців, про Голодомор. Праця дипломата базувалася на даних совєтської преси, повідомленнях від надійних свідків, іноземних експертів, які роками працювали в СРСР, біженців різних національностей, які змогли втекти за кордон. Автор використав і листи від жертв голоду, які мешкали в різних частинах Росії та повідомлення іноземних журналістів, наголосивши, що він торкається подій останніх кількох років, про які не писали. На жаль, у книзі відсутні посилання на джерела, що унеможлиблює їх ідентифікацію. Наприклад, так він описував біженців через кордон з голодної України: «...границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все-таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно здовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі трохи не щоденним явищем» [2, с. 1].

Схожим виданням є компіляція кардинала Т. Інніцера. Цей австрійський політичний та релігійний діяч, теолог у 1933 р. створив Міжнародний комітет допомоги голодуючим в Україні і видав брошуру «Голод. Автентичні документи про масові смерті в Радянському Союзі» [9]. Брошура містить низку матеріалів, присвячених голодовій катастрофі 1932–1933 рр. у

большевицькій Росії, передусім на Поволжі, Північному Кавказі, в Україні і на Кубані. Серед них привертає увагу реакція советського посланника в Австрії, який назвав «брехнею» оприлюднені Т. Інніцером відомості про голод [9, с. 24]; констатацію факту задокументованих канібалізму і дітовбивства [9, с. 26], згадка про «Потьмкіаду», влаштовану для Ерріо [9, с. 27-29].

Автор наводить важливе свідчення австрійського журналіста Ніколауса Басехеса, кореспондента «Neue Freie Presse» про неймовірні масштаби жертв голоду: «Кампанія колективізації [в СРСР] коштувала принаймні стільки ж людських жертв, скільки велика війна» [9, с. 22–32]. Окремо слід сказати про звіт д-ра Отто Шиллера, аграрного експерта, багаторічного члена німецької місії в Москві про голод на Північному Кавказі [9, с. 32–33] та звіт журналіста Малкольма Маггеріджа, який «до в'їзду в Росію був переконаним шанувальником СРСР», але кардинально змінив своє ставлення до країни, коли побачив на власні очі «жахливі умови життя в Україні», на споконвіку найбагатших і найродючіших землях [9, с. 33–34]. Далі в протоколах професора Аухагена, відомого агронома, директора Інституту Східної Європи у Вроцлаві [9, с. 34–35], наводяться такі відомості: «Про жахливі випадки канібалізму. В Києві за канібалізм ув'язнено 150 осіб. У [Київській області] жінка вбила трьох своїх дітей, щоб їх з'їсти, в Кривому Розі затримали жінку, яка вбила свого чоловіка з тієї ж причини»; «У Бердянську, колись одному з найбагатших місць Таврійської губернії, щодня від голоду помирає 10 людей: усі вони селяни; окремі селища цієї губернії майже повністю безлюдні. У двох селах неподалік «Дніпробуду» голодною смертю загинуло 4 тисячі людей» [9, с. 35].

До брошури увійшли також звіт П'єра Берланда, московського кореспондента паризької газети «Le Temps» [9, с. 35–37]; офіційні советські повідомлення, що різко контрастують з наведеними свідченнями [9, с. 37–39]. У Додатках уміщено низку свідчень про голод 1932–1933 рр. на Поволжі [9, с. 50–55] і так звані «голодні листи» (16 листів 1933 р. з різних голодуючих регіонів, у тому числі два «з України» і «з Мелітопольського району», решта – з Кубані, Поволжя, Північного Кавказу тощо [9, с. 55–64].

Отже, наведені фрагменти свідчень демонструють описи голоду, побаченого стороннім спостерігачам на вулицях українських сіл та міст і згодом оприлюднених. Їхній наратив частково відрізняється від усної історії, записаної від селян як безпосередніх і таргетованих очевидців голоду. Тут не йдеться про безпосередні причини голоду (обшуки, конфіскація продуктів, перепони для здобування їжі). Натомість подано як безпосередні описи довколишньої дійсності (канібалізм і трупоїдство, смертність, поховання, опустілі хати, юрби голодних на вулицях, контроль ДПУ, зовнішній вигляд голодуючих, світлини хліба з голодуючих регіонів), так і цінний аналіз щодо функціонування економіки та її ролі у голоді; «розчарування Кремля» як причину голоду; придушення будь-якого інакомислення, опозиційних голосів і преси; заборони на згадку про голод і маніпуляції громадською думкою. Така фіксація подій довколишньої дійсності, збережена іноземними свідками голоду, укладається у наратив про голод, який містять усноісторичні джерела і джерела особового походження.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 8160 укр. Оригінальні фото 1932–1933 рр. з Харкова, Україна.
2. Амменде Е. Голод на Україні. *Діло*. 1933. 28 лип. (Ч. 195). С. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/>
3. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
4. Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні

- Голодомору-геноциду» (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2021. С. 99–102. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016912>
5. Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ammende-e-mace-j-human-life-in-russia/>
6. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen- Und V.Irerschicrsale In Der Sowjetunion. Wien, 1935. 405 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014721>
7. Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York, Hillman-Curl, 1937. 352 p. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000956442>
8. Hart auf hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnamen der Verfassers A. Wienerberger. Zalzburg; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vinerberher_Aleksandr/Hart_auf_hart_15_Jahre_Ingenieur_in_Sowjetrußlande_in_Tatsachenbericht_Mit_Original-Leicaaufnahmen/
9. Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007853>
10. Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee: Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S.
11. Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig: Berichte von deutschen und ausländischen «Spezialisten» aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin: Nibelungen-Verlag, 1936. 400 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014775>
12. Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p.

T. H. BORIAK,

candidate of historical sciences, associate professor;

researcher, history faculty, Vilnius University (Lithuania)

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

7 University st., Vilnius, 01513, Lithuania

MEMOIRS OF A TRAVELLER AND FOREIGN SPECIALISTS AS THE SOURCES OF PERSONAL ORIGIN ABOUT HOLODOMOR: INFORMATION POTENTIAL

The purpose of the article. To illustrate comprehension of Holodomor y foreign specialists who were in Ukraine during the famine and thus to introduce their testimonies into scientific information space.

The research methodology. Methods of analysis and synthesis, content-analysis, bibliography heuristics and problem-thematic.

The scientific novelty. The author systematizes testimonies about the famine left by foreigners. This allows correlate their experience and evaluation with the sources of personal origin and contemporary evaluation by historiography. Also foreign sources of personal origin are introduced in scientific information space.

Conclusions. Given testimonies contain descriptions of the consequences of starvation visible to outsiders (cannibalism and corpse-eating, mortality, burial, emptied huts, crowds of hungry on the streets, DPU control, appearance of starving, photos of bread from starving regions). Of extreme importance is analysis provided by foreigners with high education regarding political reasons of Holodomor, politics on disinformation and militarization of society – of general artificial nature of the famine.

Key words: *Holodomor, sources of personal origin, source studies, foreign specialists, soviet totalitarianism of 1930s, Holodomor denial, burial, genocide.*

References

1. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 8160 ukr. Oryhinalni foto 1932–1933 rr. z Kharkova, Ukraina. (in Ukrainian).
2. Ammende E. Holod na Ukraini. Dilo. 1933. 28 lyp. (Ch. 195). S. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/> (in Ukrainian).
3. Boriak T. Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svidchen / Vidp. red. O. Danylenko. Zaporizkyi natsionalnyi universytet; Vilniuskyy universytet. Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2024. 632 s. (in Ukrainian).
4. Marochko V. Avstriiskyy inzhener A. Vinerberher – fotohraf Holodomoru. Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Mizhdystsyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu» (Kyiv, 19 lystop. 2020 r.). Kyiv, 2021. S. 99–102. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016912> (in Ukrainian).
5. Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ammende-e-mace-j-human-life-in-russia/> (in English).
6. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen- Und V.Irerschicrsale In Der Sowjetunion. Wien, 1935. 405 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014721>
7. Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York, Hillman-Curl, 1937. 352 p. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000956442> (in German).
8. Hart auf hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnahmen der Verfassers A.Wienerberger. Zalzburg; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vinerberher_Aleksandr/Hart_auf_hart_15_Jahre_Ingenieur_in_Sowjetrusslande_in_Tatsachenbericht_Mit_Original-Leicaaufnahmen/ (in German).
9. Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007853> (in German).
10. Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee: Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S. (in German).
11. Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig: Berichte von deutschen und ausländischen "Spezialisten" aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin: Nibelungen-Verlag, 1936. 400 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014775> (in German).
12. Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p. (in English).

Текст надійшов до редакції 27.04.2024. / The text was received by the editors 27.04.2024.

Текст затверджено до друку 25.05.2024. / The text is recommended for printing 25.05.2024.

В. Г. ГРІНЧЕНКО, кандидат історичних наук, доц.,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

e-mail: grvi63@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25000, Україна

ПОРАЗКА 6-ї ТА 12-ї РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ ВЛІТКУ 1941 РОКУ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНОМОВНИХ ГАЗЕТ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Мета дослідження. Висвітлити та проаналізувати різнопланову інформацію, яка стосується поразки 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року, в матеріалах україномовної газетної періодики, що виходила у 1941–1944 рр. на окупованих територіях України та за її межами.

Методологія дослідження. Застосовано принципи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності вивчення джерела. Використано методи: описовий, історико-порівняльний, історично-критичний, історіографічного аналізу і синтезу.

Наукова новизна. Матеріали, які представлені у даній публікації, можуть слугувати певним доповненням до вже існуючих наукових досліджень у висвітленні оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року та їхньої інтерпретації однією із протиборчих сторін у німецько-радянській війні.

Висновки. Встановлено, що у відповідних публікаціях україномовних газет було представлено інформацію про кількісні показники втрат радянських військ у живій силі та техніці в результаті їхньої поразки під Уманню влітку 1941 року; оцінки значення цієї битви для наступальних дій німецької армії; порівняння втрат РСЧА у цій битві серед інших воєнних кампаній 1941 року; судження щодо причин поразок радянської армії, в тому числі й під Уманню; згадки про окремі факти, локальні епізоди воєнних дій під час цієї битви; інформацію про полонених під Уманню радянських генералів. Ці газетні матеріали, попри їхню цензурованість і упередженість, становлять науковий інтерес та можуть бути використані в комплексі з іншими джерелами у висвітленні різних аспектів трагедії 6-ї та 12-ї армій влітку 1941 року, що даватиме змогу оцінити рівень об'єктивності представленої у них інформації.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська армія, бойові дії влітку 1941 р., поразка, «Уманський котел», газети, україномовна періодика.

Як цитувати: Грінченко В. Г. Поразка 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року у відображенні україномовних газет часів нацистської окупації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 49-59. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-06>

In cites: Grinchenko V. H. (2024). The defeat of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 as repoted by Ukrainian-language newspapers during the Nazi occupation. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 38, (49-59), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-06> (in Ukrainian)

Від початку німецько-радянського протистояння в роки Другої світової війни першим великим оточенням потужного угруповання РСЧА безпосередньо на території України стали події неподалік Умані в урочищі Зелена Брама. На початку серпня 1941 року, в ході Уманської оборонної операції, 6-а і 12-а радянські армії та окремі підрозділи деяких інших військових з'єднань були розгромлені, а значна частина особового складу потрапила у полон. В сучасній історіографії ці події фігурують під назвою Уманська трагедія, Уманське оточення, Уманський котел.

Тема загибелі 6-ї і 12-ї армій влітку 1941 року в котлі під Уманню пройшла шлях від приховування та заборони в радянській історіографії до оформлення в окрему науково важливу тему, яка з середини 1980-х років набула свого розвитку від окремих згадок у наукових виданнях до вивчення на документальній основі [див. 58].

Серед численних на даний час праць слід відзначити документальні нариси Є. А. Долматовського [13] та М. С. Ковальчука [21], монографії В. В. Даценка [10], О. І. Нуждіна [30], статті В. В. Даценка [57], Д. М. Ключенка [20], О. К. Малютіної і К. З. Малютіна [23], О. О. Марінченка [24], К. В. Москальчук [26; 27], О. І. Нуждіна [31], І. І. Романько [43; 58], З. В. Священко [44], Ю. Ю. Фасольняка [50; 51], В. П. Фоміної [52], О. В. Чорного [27; 55; 56; 57; 58] та ін. Ці та інші публікації із зазначеної проблематики дають підстави для продовження роботи над висвітленням окремих її аспектів із залученням нових джерел. Зокрема, деякі відомості може дати тогочасна періодика – україномовна преса часів нацистської окупації.

Ми мали на меті висвітлити та проаналізувати різнопланову інформацію, що тією чи іншою мірою стосується поразки 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року та представлена в матеріалах україномовної газетної періодики часів нацистської окупації. Об'єктом нашого дослідження стали відповідні матеріали, вміщені в період 1941–1944 років на сторінках газет, які виходили в різних регіонах окупованої України і за її межами. Зауважимо, що чимало одних й тих самих статей та заміток публікувалися в різних газетах (іноді з трохи зміненими назвами), і якби залучити їх усі, то список джерел, використаних у цій статті, був би значно ширшим.

Влітку і восени 1941 року в пропагандистській пресі окупованих регіонів України та в україномовних газетах, які виходили на територіях інших європейських країн (зокрема у Берліні), серед поразок, що їх на той час зазнали радянські війська, обов'язково згадується бій під Уманню. У повідомленнях німецького верховного командування 8 та 9 серпня 1941 року відзначалося, що військовою групою генерал-фельдмаршала фон Рунштедта за підтримки сил повітряного флоту генерал-полковника Лера знищено великі радянські частини, що «німецькі війська при хороброму співдіянні мадярських з'єднань досягнули великого успіху», причому йшлося про «перший великий успіх» в Україні [2]. Процитуємо фрагмент з однієї із газет: «В бою під Уманем знищено 6-у і 12-у, а частинно також і 18-у советську армію, разом 25 стрілецьких, гірських і бронетанкових дивізій. В наші руки попало 103 тисячі полонених, в тому числі командуючі 6-ою і 12-ою арміями. Здобуто 317 бронемашин, 858 гармат, 242 протитанкові і зенітні гармати, 5250 вантажних авт, 12 залізничних потягів і безчисленний інший військовий матеріал. Криваві втрати ворога становлять поверх 200 тисяч людей» [2].

Ці факти чимало разів повторювалися (цілком або частково, чи із дещо зміненими назвами та даними) в різних газетних матеріалах [1; 3; 14; 15; 16; 22; 25; 32; 35; 37 та ін.]. Зокрема, трохи різнилися назви захопленої бронетехніки «317 бронемашин» [2], «317 панцирних возів» [3], «317 панцирних танків» [14], «317 танків» [15]. В одному із газетних повідомлень зазначалося, що «в руки німців попали 130.000 полонених разом з командирами 6-ї і 12-ї армії» [16]. Скоріше за все подібні розбіжності мали суто технічний характер (особливості перекладу, опечатки у друкуванні тощо). І пізніше, у викладі промови Гітлера 11 грудня 1941 року на засіданні рейхстагу серед перемог над «більшовиками» зазначалося, що в бою під Уманню «захоплено в полон 103 тисячі советських вояк і знищено або здобуто 317 танків і 1100 гармат» [39].

Близька до цієї цифра радянських полонених переважно фігурує також у деяких сучасних дослідженнях Уманської битви. Згідно них станом на 8 серпня 1941 року кількість захоплених німецькими з'єднаннями полонених у битві під Уманню загалом становила 98,3 тис. чоловік, що ненабагато менше від 103 тис., заявлених в офіційних німецьких повідомленнях [24, с. 163]. При цьому деякі автори зазначають, що якщо рахувати бійців та командирів не тільки із числа кадрових з'єднань 6-ї та 12-ї армій (з 25 липня були підпорядковані Південному фронту), 2-го мехкорпусу та інших формувань, то втрата РСЧА полоненими 103 тис. чоловік може бути розцінена навіть як неповна [24, с. 163–164].

Битва під Уманню була представлена в окупаційній газетній періодиці як одна із найбільших перемог німецької армії, досягнутих нею влітку та восени 1941 року [див. 1; 11; 12; 22; 25 та ін.]. Вона фігурувала серед десяти успішних наступальних операцій цього періоду: 1) Бій під Білостоком і Мінськом (324 тис. полонених, 3332 танки, 1809 гармат); 2) Бій під Смоленськом (310 тис. полонених, 3205 танків, 3120 гармат); 3) Бій під Уманню (103 тис. полонених, 317 танків, 1100 гармат); 4) Бій під Гомелем (84 тис. полонених, 144 танки, 848 гармат); 5) Воєнні операції коло Дніпра (84 тис. полонених, 199 танків, 465 гармат); 6) Бій під Великими Луками (30 тис. полонених, 400 гармат); 7) Бій на південь від озера Ільмень (53 тис. полонених, 320 танків, 695 гармат); 8) Бій під Києвом (665 тис. полонених, 884 танки, 3718 гармат); 9) Бій під Мелітополем (розбиті 9-а і 18-а радянські армії, що уможливило прорив до Азовського моря); 10) Бій під Вязьмою і Брянськом (658 тис. полонених, 888 танків, 5329 гармат) [див. 1; 22 та ін.].

В кількох газетних публікаціях серед іншого було дано оцінку значення битви під Уманню для наступальних дій німецької армії. Зокрема, дві з них були передруком матеріалів із бюлетеня української пресової агенції ЕВІНС («Європейської інформаційної служби»), яка тоді працювала у Берліні. У статті «До подій на Сході» (жовтень 1941 року) ця воєнна операція характеризується як «велика охоплювальна битва, в якій було «знищено ядро армій Будьонного та в основному зломано ворожий спротив у південній Україні» [11]. У статті «Воєнні дії на Україні» (листопад 1941 року) читаємо: «З початком серпня відбулася важка рішача битва на правобережній Україні. На схід і на південний схід від Умані пощастило оточити дві більшовицькі армії і їх по кількох днях дуже завязятих боїв цілковито замкнути. Мадярські війська забезпечували там праве крило. В дні 6 серпня замкнені більшовицькі армії було знищено. Битва коло Умані була рішача для цілої правобережної України, бо вона цілковито розбила й дезорганізувала оборону противника. По очищенні уманського кітла, швидким німецьким частинам ніщо вже не могло перешкодити відтягти більшовикам відворот з Басарабії і вдертися у великий лук Дніпра» [4]. В одній із статей відзначалися заслуги генерал-фельдмаршала Герда фон Рунштедта, який керував південною армійською групою: «Особливо видатними серед цих боїв були отчувальні бої під Уманню та Києвом» [7].

Про перемогу німців під Уманню нерідко згадували в україномовній пресі у різні роки окупації. Про це йшлося в червні 1942 року у статті «Один рік війни з большевизмом» [33] та в інших подібних публікаціях 1942 і 1943 років, пов'язаних з «роковинами війни на сході» [34; 40; 41; 47; 49; 53 та ін.]. А на початку 1944 року згадкою про «страшні поразки совєтів під Уманню, біля Києва, Харкова» намагалися згладити враження про поразки німецької армії: «Сотні тисяч полонених брали німці в цих боях. Тут йшлося про великі людські маси, про розгром і нищення корпусів і армій. За цілу тогорічну офензиву большевикам не вдалось створити жадного оточення й розгрому» [54, с. 2].

У деяких газетних матеріалах було вміщено аналітичні судження щодо причин поразок радянської армії, в тому числі й під Уманню. В цьому плані, відзначали нижчий ступінь розвитку радянської військової техніки, бездарність сталінських маршалів, які нездатні осмислити великий театр війни, застарілі стратегію і тактику та ін. Зацитуємо фрагменти із публікації початку вересня 1941 року: «Стратегія і тактика війни німецької і совдепської різні. Німці не воюють за міста, річки, території, а за оточення армій, за їх знищення. Німці не воюють живою силою, а технікою. Не лізуть корові на роги, а обходять ворога з усіх боків, беруть його в кільце. ... Так було під Львовом, Мінськом, Білостоком, під Уманню з

Будьонним, під Гомелем з Тимошенком, під Петербургом з Ворошиловим. ... Сталінська тактика і стратегія – партизанська. Не вміючи мислити у масштабі великих фронтів, маршали радянські і воюють в межах партизанщини. Традиції і досвід партизанщини панує в їх головах, а перейти на нові методи вони не можуть. Звикнувши діяти в часи революції і громадянської війни в тилу ворога і займатись окремими партизанськими наскоками і дріб'язковим шкідництвом, їм і тепер здається, що це не німці у них з флангів та в тилу, а буцімто вони сами у німців у тилу. Тому то вони постійно попадають в кільце» [5, с. 2].

В іншій статті (кінець жовтня 1941 року) «таємницю успіхів» німецької стратегії на Сході пояснювали тим, що ведуться «не позиційні бої, а оточування радянських армій, винищування їх у навальних боях та відрізування шляхів відступу як також шляхів постачання» [22]. А у грудні 1942 року в статті, де згадувалися поразки радянських військ у 1941 році та влітку 1942 року, серед їхніх причин називали розклад «большевицького військового й державного апарату», непродуману, невміло організовану працю «проводу совєтської держави» перед війною та під час війни [див. 28].

У кількох газетних дописах вміщені згадки про окремі факти, локальні епізоди воєнних дій під час Уманської битви. Зокрема, у публікації М. Греська «Більшовицький злочин в Умані» серед іншого зазначено, що в кінці липня 1941 року німецьке військо «охоплювало залізними кліщами» місто Умань» і радянським арміям (6-й, 12-й і 3-му корпусові 18-ї армії) було замкнено шляхи відступу. Далі цитуємо: «Назрівав великий розгром у трикутнику Умань – Підвисоке – Торговиця (Ново-Архангельське). Тоді то тільки в одному ліску між Нерубайкою і Підвисоким полягло понад 18 тис. червоноармійців» [8].

4 вересня 1941 року в замітці у газеті «Уманський голос» «Як більшовики «підкувалися» про дітей» описано випадок із життя вихованців 1-го дитбудинку Умані, яких за наказом радянських властей було наказано вивести з міста. Увечері 28 липня діти 8–15 років, погано одягнені та взуті пішою колоною вирушили до Кіровограда і на другий день зупинилися у селі Гродзеве. Багато з них, підбившись на ноги, не хотіли вже йти далі, але дитячій колоні наказали доєднатися до військово-цивільного обозу. Довідавшись про оточення з усіх боків, комісари перші почали тікати, залишаючи бійців і дітей напризволяще. А коли почався обстріл, то діти розбіглися по навколишніх селах, шукаючи притулку та їжі. Ледве за тиждень їх вдалося розшукати, зібрати докупи та повернути до Умані [60]. Анонімний автор цієї замітки описав свої враження від побаченого: «Жахливе, нечуване в історії воєн видовище являє собою побоїще в Підвисокому та в лісі Зелена Брама. Безліч автомашин, навантажених набоями, гармат, кулеметів та іншої зброї і військового спорядження валяється серед трупів червоних вояків. Лише випадковість врятувала наших дітей від безглуздої смерті» [60].

7 вересня 1941 року в замітці у цій же газеті «Сталінська турбота про живу людину» йшлося про знищені при відступі радянських військ з Умані продовольчі запаси, зруйновану інфраструктуру міста тощо, і, зокрема, зазначалось: «Тисячі полонених переходять через наше місто Умань. Величезна кількість поранених заповонила приміщення Умані. Всі вони потребують харчових продуктів та ліків. Ні того, ні другого більшовики не залишили. Не вистачає хліба, продуктів, перев'язочних засобів, ліків... Лише дякуючи населенню сіл, що відгукнулося на заклик Міської Управи, полонені та поранені одержали допомогу продуктами та хлібом» [48].

Автор цієї статті вже висвітлював в одній із своїх публікацій життя населення Уманщини в початковий період нацистської окупації за матеріалами місцевої газети «Уманський голос» та, зокрема, допомогу, яку воно надавало радянським військовополоненим, що перебували у збірно-пересильному таборі а також в міських лазаретах Умані [див. 9].

Помітний відгук у пресі отримала інформація про полонених під Уманню командармів – генерал-лейтенанта І. М. Музиченка (командувач 6-ї армії) [18; 42 та ін.] і генерал-майора П. Г. Понеділіна (командувач 12-ї армії) [19; 46; 59 та ін.]. В окремих публікаціях мали місце суттєві помилки. Так в одній з них було зазначено, що «під Смоленськом і Уманем німецька група армій генерала-фельдмаршала фон Рунштедта оточила і знищила три великі совєтські армії генералів Кірилова, Понеділіна й Судакова. Всі ці три генерали розказали в полоні точно

про причини відступання армійської групи Будьонного, до якої вони належали...» [19]. Однак генерал М. К. Кирилов був лише командиром 13-го стрілецького корпусу, а не командувачем армії. Можливо у авторів іншої замітки, де згадували «командарма 13-го стрілецького корпусу Кірилова» [46], не було належного розуміння цієї різниці. А генерал Ф. П. Судаков командував 66-м стрілецьким корпусом у ході Смоленської битви і, згідно даних, які доступні в біографічних довідках, у полон не потрапив, а загинув вже пізніше – у жовтні 1941 року. Ще в одній публікації було неправильно вказано прізвище генерала – Микитченко замість Музиченко [36].

В деяких газетах були вміщені фото полонених генералів Музиченка [6] і Понеделіна [38]. Причому фото Музиченка в номері однієї з газет за 14 вересня 1941 року, де він вільно йде, без якихось ознак важкого поранення чи каліцтва [6], може слугувати ще одним підтвердженням точки зору деяких сучасних дослідників, які спростовують поширену досі версію, що Музиченко потрапив у полон «тяжко пораненим», у «безсвідомому стані» [27, с. 74–75]. Саме ця легенда про тяжке поранення і захоплення в полон за «пом'якшувальних обставин» та ще, ймовірно, заступництво впливових покровителів врятували Музиченка, після його звільнення у 1945 році союзними військами з полону і переправлення до Москви, від відповідальності та від розстрілу [27, с. 75].

Але, на відміну від нього, цього не змогли уникнути генерали Понеделін і Кирилов, яких заочно й безпідставно звинуватили у державній зраді та зробили фігурантами наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 270 від 16 серпня 1941 року «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». В ході воєнних дій восени 1941 року текст цього секретного наказу був знайдений фінськими та німецькими вояками, і згадки про це з'явилися у пресі. В більш ранньому повідомленні мали місце суттєві помилки. Зокрема, там згадували «командира 28 армійського корпусу генерал-лейтенанта Качалова, командира 12 армійського корпусу генерал-лейтенанта Понделя та командира 8 армійського корпусу генерал-майора Кіролова» [29]. А вже у повідомленні, оприлюдненому дещо пізніше, хоча й були неточності, але прізвища і посади «командармів 28 та 12 советських армій Качалова та Понеделіна» і «командарма 13-го стрілецького корпусу генералів Кірилова» вказані загалом правильно [46].

Певний інтерес для дослідників можуть становити публікації «Зустріч з советським головкомандующим» [17] та «Советський командувач армії» [45], перекладені із вміщеного в німецьких газетах у вересні 1941 року оповідання капітана Вільгельма Ріттера фон Шрамма. У них йдеться про командувача однієї радянської армії, генерал-лейтенанта, який в той час, як підпорядковані йому дивізії та армійські корпуси «боролися розпачливо, замкнені з усіх боків коло села Підвисокого», намагався «пробитися через німецьке оточення» та «врятуватись втечею на танку». Проте в кінцевому рахунку це закінчилося для нього невдачею, і він здався німецьким солдатам без опору [див. 17; 45].

Прізвище генерала не згадується, проте за сукупністю зазначених у цих текстах фактів та напрацювань сучасних дослідників можна стверджувати, що йдеться в них саме про генерала Музиченка. Тут подається ще короткий опис перших днів перебування генерала у полоні, характеристика його поведінки та відгуків про нього його колишніх підлеглих, які загалом не справляють якогось позитивного враження. Зроблені висновки, що «зародок майбутніх тяжких советських поразок був закладений вже тоді, коли були усунені досвідчені й випробувані командири на вищих командних постах», яких потім замінили «простими креатурами й активістами без військових можливостей», що більшовицька партія зазнала відплати за те, що «при своєму страхові й жадобі влади» знищила майже цілком колишній вищий командний склад та «не змогла виростити достатньої кількості справжніх солдатів і командирів» [див. 17; 45].

При всій можливій упередженості німецького автора та цензурованості тексту, його антибільшовицькій спрямованості важко не погодитися з тим, що судження у зазначених висновках є раціональними. Принагідно зазначимо, що на думку сучасних дослідників 6-а та 12-а армії стали жертвами непрофесійних дій радянського Генштабу, зокрема його очільника

генерала армії Г. К. Жукова, та некомпетентності Ставки Верховного Головнокомандування [55, с. 12].

Отже, можна зробити висновок, що в україномовних газетах, які виходили у 1941–1944 рр. на окупованих територіях України та за її межами, було представлено інформацію про кількісні показники втрат радянських військ у живій силі та техніці в результаті їхньої поразки під Уманню влітку 1941 року; оцінки значення цієї битви для наступальних дій німецької армії; порівняння втрат РСЧА у цій битві серед інших воєнних кампаній 1941 року; судження щодо причин поразок радянської армії, в тому числі й під Уманню; згадки про окремі факти, локальні епізоди воєнних дій під час цієї битви; інформацію про полонених під Уманню радянських генералів. Ці газетні матеріали, попри їхню цензурованість і упередженість, становлять науковий інтерес та можуть бути використані в комплексі з іншими джерелами у висвітленні різних аспектів трагедії 6-ї та 12-ї армій влітку 1941 року, що даватиме змогу оцінити рівень об'єктивності представленої у них інформації.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Большевизм перестає існувати. *Волинь*. Рівне. 1941. № 8. 19 жовтня. С. 1.
2. В Україні знищено дві большевицькі армії. *Українські щоденні вісті*. Львів. 1941. № 31. 10 серпня. С. 1.
3. Велика перемога німецьких військ на Україні. *Жовківські вісті*. Жовква. 1941. № 9. 17 серпня. С. 4.
4. Воєнні дії на Україні. *Вінницькі вісті*. Вінниця. 1941. № 26. 2 листопада. С. 2.
5. Галін. Огляд військових подій. *Звільнена Україна*. Богуслав. 1941. № 12. 2 вересня. С. 1–2.
6. Ген. Музиченко в полоні [фото]. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 6. 14 вересня. С. 1.
7. Генерал-фельдмаршал фон-Рундштедт. *Нове українське слово*. Київ. 1942. № 175. 3 квітня. С. 2.
8. Гресько М. Большевицький злочин в Умані. *Нова Україна*. Харків. 1942. № 184. 19 серпня. С. 2.
9. Грінченко В. Г. Уманщина в перші місяці німецької окупації (за матеріалами газети «Уманський голос»). *Наукові записки [ЦДПУ ім. В. Винниченка]*. Серія: Історичні науки. Вип. 24. Кропивницький, 2019. С. 311–334.
10. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград: Имэкс-ЛТД, 2013. 460 с.
11. До подій на Сході (За генералом піхоти Лібманом). *Український вісник*. Берлін. 1941. № 31. 12 жовтня. С. 2.
12. До положення на східному фронті. *Подільнин*. Кам'янець-Подільський. 1942. № 16. 22 лютого. С. 1.
13. Долматовский Е. А. Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. Москва: Политиздат, 1989, 316 с.
14. З фронтів. *Український вісник*. Берлін. 1941. № 23. 17 серпня. С. 3.
15. Знищено 25 більшовицьких дивізій. *Львівські вісті*. Львів. 1941. № 1. 9–10 серпня. С. 1.
16. Знищено 25 советських дивізій в Україні. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 1. 10 серпня. С. 2.
17. Зустріч з советським головнокомандуючим. *Вільна Україна*. Дніпропетровськ. 1941. № 10. 16 жовтня. С. 2.
18. Із східного фронту. *Жовківські вісті*. Жовква. 1941. № 10. 24 серпня. С. 1.
19. Катастрофа большевиків в Україні. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 3. 24 серпня. С. 1.
20. Ключенко Д. М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень – серпень 1941 р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 40–48.
21. Ковальчук М. С. Оточення вогневе: подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами: художньо-документальна розповідь про маловідому сторінку початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Тернопіль: Астон, 2006. 208 с.
22. Ланцюг жорстоких боїв. *Українське слово*. Київ. 1941. № 44. 30 жовтня. С. 1.
23. Малютіна О. К., Малютін К. З. Уманський котел: трагедія літа 1941 р. *Національно-визвольна боротьба та становлення і збереження державності України. Збірник матеріалів*

XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 19–20 листопада 2020 р. Харків: ХНУРЕ, 2020. С. 35–38.

24. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 151–171.
25. Мистецтво війни. *Уманський голос*. Умань. 1941. № 16. 26 жовтня. С. 1, 4.
26. Москальчук К. В. *Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці. Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2021. Том 32 (71). С. 169–176.
27. Москальчук К., Чорний О. Фотознімки полонених в «Уманському котлі» радянських воєначальників у серпні 1941 року як джерело інтерпретації воєнно-історичних подій. *Воєнно-історичний вісник*. 2023. № 4 (50). С. 66–78.
28. Непродумані плани. *Нове українське слово*. Київ. 1942. Ч. 288. 10 грудня. С. 1–2.
29. Новий сталінський кривавий наказ. *Відродження*. Тараща. 1941. № 1. 24 вересня. С. 2.
30. Нуждин О. Уманський «котел»: трагедія 6-й і 12-й армій. Москва: Яуза-каталог, 2016. 384 с.
31. Нуждин О. И. Попытка прорыва танковой колонны генерала И. Н. Музыченко к г. Первомайск 6 августа 1941 года. *Наукові записки [ЦДПУ ім. В. Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Вип. 24. Кропивницький, 2019. Вип. 24. С. 274–283.
32. Огляд політичних подій за час від 2 до 9 серпня 1941 р. *Українські щоденні вісті*. Львів. 1941. № 31. 10 серпня. С. 6.
33. Один рік війни з большевизмом. *Львівські вісті*. Львів. 1942. № 140. 26 червня. С. 1–2. Підпис: Т. П.
34. Один рік протимосковської війни. *Український вісник*. Берлін. 1942. № 5. 12 липня. С. 2.
35. Переможний бій коло Уманя. *Голос*. Берлін. 1941. № 18. 20 серпня. С. 2. Підпис: М. Г.
36. Підстаршина взяв в полон сов. генерала Микитченка. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 3. 24 серпня. С. 1.
37. Погром армії «маршала» Будьонного. *Уманський голос*. Умань. 1941. № 3. 7 вересня. С. 4.
38. Полонений генерал Понеделін [фото]. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 6. 14 вересня. С. 2.
39. Промова фірера. *Подільнин*. Кам'янець-Подільський. 1941. № 33. 25 грудня. С. 1.
40. Рік війни на сході. *Українські вісті*. Кіровоград. 1942. № 49. 20 червня. С. 2.
41. Рік східної війни. *Нове українське слово*. Київ. 1942. № 141. 21 червня. С. 1–2. Підпис: О. К.
42. Розтіч большевицьких армій у південній Україні. *Українські щоденні вісті*. Львів. 1941. № 38. 19 серпня. С. 3.
43. Романько І. І. Дослідження подій «зеленої брами»: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. № 1. С. 104–118.
44. Священко З. В. Уманська оборонна операція в історії Другої світової війни. *Уманська старовина*. Умань, 2023. Вип. 10. С. 83–90.
45. Савітський командувач армії. *Вільне слово*. Дрогобич. 1941. № 33. 21 вересня. С. 3.
46. Сталін оскаржує власних генералів. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 9. 5 жовтня. С. 1.
47. Сталін програє два роки. *Харків'янин*. Харків. 1943. № 42. 6 липня. С. 1–2.
48. Сталінська «турбота» про живу людину. *Уманський голос*. Умань. 1941. № 3. 7 вересня. С. 4.
49. У треті роковини війни на сході. *Холмська земля*. Краків. 1943. № 25. 20 червня. С. 1–2.
50. Фасольняк Ю. Ю. Аналіз дій командного складу 6-ї і 12-ї армій в умовах оточення (серпень 1941 р.): оточення під Уманню. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2011. Вип. 202. Ч. 2. С. 8–12.
51. Фасольняк Ю. Ю. Деякі аспекти Уманської оборонної операції у світлі нових документів. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Вип. 29. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 240–244.
52. Фоміна В. Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 1 (7). Київ, 2015. С. 48–73. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.04.2015/pdf/VIM_7_2015_48-73.pdf
53. Хроніка східної війни. *Нове українське слово*. Київ. 1942. № 141. 21 червня. С. 2.
54. Царинник В. Наші дні. *Нова Україна*. Вінниця. 1944. № 1. 23 січня. С. 1–2.

55. Чорний О. В. Доповідь генерал-майора С. І. Іовлева у військово-науковому товаристві Київського військового округу (м. Київ, 1966 р.). *Наукові записки [ЦДПУ ім. В. Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Вип. 24. Кропивницький, 2019. С. 11–37.
56. Чорний О. В. Факт захоплення в полон командарма П. Г. Понеділіна в радянській та сучасній історіографії. *Південь України у вітчизняній історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–22 листопада 2012 р.)*. Одеса: Астропринт, 2012. С. 154–159.
57. Чорний О. В., Даденко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки [ЦДПУ ім. В. Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Вип. 24. Кропивницький, 2019. С. 185–230.
58. Чорний О. В., Романько І. І. Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту в оборонних боях літа 1941 року: бібліографічний покажчик. *Наукові записки [ЦДПУ ім. В. Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Вип. 24. Кропивницький, 2019. С. 334–349.
59. Що говорять зловлені в полон совєтські генерали. *Нова доба*. Берлін. 1941. № 2. 17 серпня. С. 1.
60. Як більшовики «піклувалися» про дітей. *Уманський голос*. Умань. 1941. № 2. 4 вересня. С. 4.

V.H. GRINCHENKO, candidate of historical sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History

e-mail: grvi63@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynnychenko

St. Shevchenko, 1, Kropyvnytskyi, 25000, Ukraine

THE DEFEAT OF THE 6th AND 12th SOVIET ARMIES IN THE SUMMER OF 1941 AS REPORTED BY UKRAINIAN-LANGUAGE NEWSPAPERS DURING THE NAZI OCCUPATION

Aim of the study. Highlight and analyze various information related to the defeat of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 in the materials of Ukrainian-language newspapers published in 1941–1944 in the occupied territories of Ukraine and beyond.

Research methodology. The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity of the study of the source are applied. The methods used include descriptive, historical-comparative, historical-critical methods, historiographical analysis and synthesis.

Scientific novelty. The materials presented in this publication can serve as a certain addition to already existing scientific research on the coverage of the defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 and their interpretation by one of the opposing sides in the German-Soviet war.

Conclusions. It was established that the relevant publications of Ukrainian-language newspapers presented information on the quantitative indicators of losses of Soviet troops in manpower and equipment as a result of their defeat near Uman in the summer of 1941; assessments of the importance of this battle for the offensive actions of the German army; comparison of the losses of the WPRA in this battle among other military campaigns of 1941; judgments about the reasons for the defeats of the Soviet army, including at Uman; mentions of individual facts, local episodes of military actions during this battle; information about Soviet generals captured near Uman. These newspaper materials, despite their censorship and bias, are of scientific interest and can be used in conjunction with other sources to cover various aspects of the tragedy of the 6th and 12th armies in the summer of 1941, which will enable assessing the level of objectivity of the information they presented.

Key words: *World War II, Soviet army, combat operations in the summer of 1941, defeat, “Umanskyi cauldron”, newspapers, Ukrainian-language periodicals.*

References

1. Bolshevism ceases to exist. (1941). *Volyn. Rivne*. № 8. October 19. P. 1. (in Ukrainian).
2. Two Bolshevik armies destroyed in Ukraine. (1941). *Ukrainian Daily News*. Lviv. № 31. August 10. P. 1. (in Ukrainian).

3. Great victory of German troops in Ukraine. (1941). *Zhovka News*. Zhovkva. № 9. August 17. P. 4. (in Ukrainian).
4. Military operations in Ukraine. (1941). *Vinnytsia News*. Vinnitsa. № 26. November 2. P. 2. (in Ukrainian).
5. Halin. (1941). Overview of military events. *Ukraine liberated*. Bohuslav. № 12. September 2. P. 1–2. (in Ukrainian).
6. Gen. Muzychenko in captivity [photo]. (1941). *A new era*. Berlin. № 6. September 14. P. 1. (in Ukrainian).
7. Generalfeldmarshall von Rundstedt. (1942). *A New Ukrainian Word*. Kyiv. № 175. April 3. P. 2. (in Ukrainian).
8. Hresko M. (1942). Bolshevik crime in Uman. *The New Ukraine*. Kharkiv. № 184. August 19. P. 2. (in Ukrainian).
9. Grinchenko V. H. (2019). Umanshchyna in the first months of the german occupation (according to the newspaper “Umansky holos”). *Scientific notes [CSPU named after V. Vinnichenko]. Series: Historical sciences*. Issue 24. Kropyvnytskyi. P. 311–334. (in Ukrainian).
10. Datsenko V. (2013). Zelena Brama: return to legend.. Kirovohrad: Imeks-LTD. 460 pp. (in Russian).
11. To the events in the East (according to General of the Infantry Liebmann). (1941). *Ukrainian Herald*. Berlin. № 31. October 12. P. 2. (in Ukrainian).
12. To the position on the eastern front. (1942). *The Podolianyn*. Kamianets-Podilskyi. № 16. February 22. P. 1. (in Ukrainian).
13. Dolmatovskiy E. A. (1989). Zelena Brama: Documentary legend about one of the first battles of the Great Patriotic War. Moscow: Politizdat. 316 pp. (in Russian).
14. From the fronts. (1941). *Ukrainian Herald*. Berlin. № 23. August 17. P. 3. (in Ukrainian).
15. 25 Bolshevik divisions destroyed. (1941). *Lviv News*. Lviv. № 1. August 9–10. P. 1. (in Ukrainian).
16. 25 Soviet divisions destroyed in Ukraine. (1941). *A new era*. Berlin. № 1. August 10. P. 2. (in Ukrainian).
17. Meeting with the Soviet commander-in-chief. (1941). *Free Ukraine*. Dnipropetrovsk. № 10. October 16. P. 2. (in Ukrainian).
18. From the Eastern Front. (1941). *Zhovkva News*. Zhovkva. № 10. August 24. P. 1. (in Ukrainian).
19. The catastrophe of the Bolsheviks in Ukraine. (1941). *A new era*. № 3. August 24. P. 1. (in Ukrainian).
20. Kliuienko D. M. (1994). The tragic fate of the 6th and 12th Soviet armies in Ukraine (June – August 1941). *Ukrainian Historical Journal*. № 5. P. 40–48. (in Ukrainian).
21. Kovalchuk M. S. (2006). Encircled by fire: the feat and tragedy of the heroes of Zelena Brama: an artistic and documentary story about a little-known page in the initial period of the Great Patriotic War. Ternopil: Aston. 208 pp. (in Ukrainian).
22. A chain of brutal battles. (1941). *Ukrainian Word*. Kyiv. № 44. October 30. P. 1. (in Ukrainian).
23. Maliutina O. K., Maliutin K. Z. (2020). The Uman cauldron: the tragedy of the summer of 1941. *The national liberation struggle and the establishment and preservation of Ukrainian statehood. Collection of materials of the 14th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Kharkiv, November 19–20, 2020*. Kharkiv: KhNURE. P. 35–38. (in Ukrainian).
24. Marinchenko O. O. (2013). The demographic dimension of the defeat of 1941: the scale of losses of the WPRA by prisoners of war on the territory of Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. № 3. P. 151–171. (in Ukrainian).
25. The art of war. (1941). *Umansky holos*. Uman. № 16. October 26. P. 1, 4. (in Ukrainian).
26. Moskalchuk K. V. (2021). Reflection of the Battle of Uman in 1941 in Soviet military memoirs. *Academic notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: Historical sciences*. Odesa: Publisher. Helvetica House. Issue 32 (71). P. 169–176. (in Ukrainian).
27. Moskalchuk K., Chornyi O. (2023). Photographs of Soviet military commanders captured in the “Uman Cauldron” in August 1941 as a source of interpretation of military-historical events. *Military Historical Bulletin*. № 4 (50). P. 66–78. (in Ukrainian).
28. Unconceived plans. (1942). *A New Ukrainian Word*. Kyiv. № 288. December 10. P. 1–2. (in Ukrainian).

29. Stalin's new bloody order. (1941). *The Renaissance*. Tarashcha. № 1. September 24. P. 2. (in Ukrainian).
30. Nuzhdyn O. (2016). Uman "cauldron": the tragedy of the 6th and 12th armies. Moscow: Yauza-catalogue. 384 pp. (in Russian).
31. Nuzhdyn O. I. (2019). An attempt to break through a tank column of General I. N. Muzychenko to the city of Pervomaïsk on August 6, 1941. *Scientific notes [CSPU named after V. Vinnichenko]. Series: Historical sciences*. Issue 24. Kropyvnytskyi. P. 274–283. (in Russian).
32. Review of political events of August 2–9, 1941. (1941). *Ukrainian Daily News*. Lviv. № 31. August 10. P. 6. (in Ukrainian).
33. One year of war with Bolshevism. (1942). *Lviv News*. Lviv. № 140. June 26. P. 1–2. Signature: T. P. (in Ukrainian).
34. One year of the anti-Moscow war. (1942). *Ukrainian Herald*. Berlin. № 5. July 12. P. 2. (in Ukrainian).
35. The victorious battle near Uman. (1941). *Voice*. Berlin. № 18. August 20. P. 2. Signature: M. G. (in Ukrainian).
36. Warrant Officer captured Soviet General Mykytchenko. (1941). *A new era*. Berlin. № 3. August 24. P. 1. (in Ukrainian).
37. Massacre of the army of "Marshal" Budyonny. (1941). *Umansky holos*. Uman. № 3. September 7. P. 4. (in Ukrainian).
38. General Ponedelin in captivity [photo]. (1941). *A new era*. Berlin. № 6. September 14. P. 2. (in Ukrainian).
39. The Fuehrer's speech. (1941). *The Podolianyn*. Kamianets-Podilskyi. № 33. December 25. P. 1. (in Ukrainian).
40. A year of war in the east. (1942). *Ukrainian News*. Kirovohrad. № 49. June 20. P. 2. (in Ukrainian).
41. The year of the Eastern War. (1942). *A New Ukrainian Word*. Kyiv. № 141. June 21. P. 1–2. Signature: O. K. (in Ukrainian).
42. The spread of the Bolshevik armies in southern Ukraine. (1941). *Ukrainian Daily News*. Lviv. № 38. August 19. P. 3. (in Ukrainian).
43. Romanko I. I. (2017). Research of the events of Zelena Brama: historiographical aspect. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical sciences*. № 1. P. 104–118. (in Ukrainian).
44. Sviashchenko Z. V. (2023). Uman defensive operation in the history of the Second World War. *Uman ancient*. Uman. Issue 10. P. 83–90. (in Ukrainian).
45. Soviet army commander. (1941). *Free Speech*. Drohobych. № 33. September 21. P. 3. (in Ukrainian).
46. Stalin challenges his own generals. (1941). *A new era*. Berlin. № 9. October 5. P. 1. (in Ukrainian).
47. Stalin will lose two years. (1943). *The Kharkivianyn*. Kharkiv. № 42. July 6. P. 1–2. (in Ukrainian).
48. Stalin's "care" for a living soul. (1941). *Umansky holos*. Uman. № 3. September 7. P. 4. (in Ukrainian).
49. On the third anniversary of the war in the east. (1941). *Chelm Land*. Krakow. № 25. June 20. P. 1–2. (in Ukrainian).
50. Fasolniak Yu. Yu. (2011). Analysis of the actions of the command staff of the 6th and 12th armies in conditions of encirclement (August 1941): encirclement near Uman. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical sciences*. Cherkasy. Issue 202. Part 2. P. 8–12. (in Ukrainian).
51. Fasolniak Yu. Yu. (2012). Some aspects of the Uman defense operation in the light of new documents. *Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles*. Issue 29. Pereyaslav-Khmelnytskyi. P. 240–244. (in Ukrainian).
52. Fomina V. (2015). Victory without pathos: the fates of captured army commanders. *Military-Historical Meridian. Electronic Scientific Journal*. Issue 1 (7). Kyiv. P. 48–73. URL: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/10.04.2015/pdf/VIM_7_2015_48-73.pdf (in Ukrainian).
53. Chronicle of the Eastern War. (1942). *A New Ukrainian Word*. Kyiv. № 141. June 21. P. 2. (in Ukrainian).
54. Tsarynnyk V. (1944). Our days. *The New Ukraine*. Vinnitsa. № 1. January 23. P. 1–2. (in Ukrainian).

55. Chornyi O. V. (2019). The report of major-general S. I. Iovlev in the Military scientific company of the Kyiv military district (Kyiv, 1966). *Scientific notes [CSPU named after V. Vinnichenko]. Series: Historical sciences*. Issue 24. Kropyvnytskyi. P. 11–37. (in Ukrainian).
56. Chornyi O. V. (2012). The fact of the capture of Commander P. G. Ponedelin in Soviet and modern historiography. *The South of Ukraine in national history: materials of the International Scientific and Practical Conference (Odesa, November 22-22, 2012)*. Odesa: Astroprint, 2012. P. 154–159. (in Ukrainian).
57. Chornyi O. V., Datsenko V. V. (2019). Army commanders, commanders and division commanders of Zelena Brama. *Scientific notes [CSPU named after V. Vinnichenko]. Series: Historical sciences*. Issue 24. Kropyvnytskyi. P. 185–230. (in Ukrainian).
58. Chornyi O. V., Romanko I. I. (2019). Heroism and tragedy of the 6th and 12th armies of the Southwestern front in defensive actions in the summer of 1941: bibliographical index. *Scientific notes [CSPU named after V. Vinnichenko]. Series: Historical sciences*. Issue 24. Kropyvnytskyi. P. 334–349. (in Ukrainian).
59. What the captured Soviet generals say. (1941). *A new era*. Berlin. № 2. August 17. P. 1. (in Ukrainian).
60. How the Bolsheviks “took care” of children. (1941). *Umansky holos*. Uman. № 2. September 4. P. 4. (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 24.04.2024. / The text was received by the editors 24.04.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024. / The text is recommended for printing 26.05.2024.

А. А. ДМИТРЕНКО, канд. іст. наук, доцент

кафедри музеєзнавства, пам'ятокознавства та інформаційних технологій,
науковий співробітник

e-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

Дружби народів, 13, Луцьк, 43017, Україна

БДЖІЛЬНИЦЬКІ ТРАДИЦІЇ ПІДКУРЮВАННЯ БДЖІЛ В ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ (за польовими матеріалами)

Мета дослідження. На основі експедиційних матеріалів проаналізувати традиції підкурювання бджіл, що сформувались у бортництві і пасічному бджільництві Правобережного Полісся України.

Методологія дослідження. В розвідці використовувались принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведене із застосуванням купцового методу етнологічних досліджень. Використані польові матеріали, зібрані автором в різних регіонах Українського Полісся упродовж 2005–2013 і 2023 років.

Наукова новизна. Уперше в етнологічній науці досліджено традиції підкурювання бджіл, їх локальні особливості та зміни упродовж другої половини XX – початку XXI століття. Доведено необґрунтованість тези про існування в бортництві так званої роєбійної системи. Використані польові етнографічні матеріали вперше введені до наукового обігу.

Висновки. З'ясовано, що використовувалося два типи пристосувань для підкурювання бджіл. Найдавнішими були пристосування з відкритим вогнем, які виготовлялися з підручних матеріалів: гілок дерева (зубель), лляного полотна і дерева (головенька), полотна, відходів обробки льону, соломи, березової кори і деревних грибів (курак, куровище, курище). Їх напалювали, тушили вогонь і підкурювали бджіл у бортах і колодних вуликах, спрямовуючи дим у поздовжній отвір вуликів. Другий тип пристосувань – із закритим вогнем – димарі, в яких спалюють порошно різноманітних дерев, у т. ч. й плодових, листя, трави та ін., а дим отримують механічним способом. Поширення димарів пов'язане з розвитком рамкового бджільництва, а в бортництві і колодному бджільництві традиційні пристосування зберігались до середини XX століття, а подекуди й до сьогоднішнього дня.

Ключові слова. Правобережне Полісся України, нематеріальна культурна спадщина, бортництво, пасічне бджільництво, підкурювання бджіл, зубель, курак, димар.

Як цитувати: Дмитренко А. А. Бджільницькі традиції підкурювання бджіл в етнокультурній спадщині Правобережного Полісся України: за польовими матеріалами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 60-77. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07>

In cites: Dmytrenko A. A. (2024) Beekeeping traditions of bee stoking in the ethno-cultural heritage of Right-Bank Polissia of Ukraine: based on field materials. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences* 2024, Issue 38, (60-77), DOI : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07> (in Ukrainian)

©Дмитренко А. А., 2024

На Правобережному Поліссі України дотепер зустрічається давня форма ведення бджільництва, перша його культурна форма – бортництво, яке внесене до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України і потребує захисту, дослідження, актуалізації. Бортництво акумулювало в собі численні звичаєві норми, які викликають тепер широкий інтерес і не тільки в науковців, а в усіх, кого цікавлять етнокультурні надбання українців. Зважаючи на затребуваність знань про давній промисел, в різних регіонах України створюються музеї бджільництва, в яких представлені і давні пристосування. До прикладу, у Музеї бджільництва в с. Баїв (Лцк. Лцк.) є 200-літній вулик– колода, що дозволило внести «Бортництво. «Глядіння бджіл по-Баївські» до обласного переліку нематеріальної культурної спадщини [1]. Куточок бортництва створений у Рівненському обласному краєзнавчому музеї [17]. На Олевщині (Житомирщина) розроблений туристичний маршрут «Бортництво, або Дикий мед» [16].

Традиція підкурювання бджіл на сьогодні практично не досліджена, за винятком звичаїв, що сформувались на Зарічненщині (Рівненщина) та Київському Поліссі [7, с. 74; 10]. Найбільш відомим є давнє знаряддя для підкурювання бджіл – зубель, згадане Н. Заглодою у матеріалах експедиції 1934 року на Київщину [11, с. 29; 12, с. 280]. Зубель є на одному з малюнків Де ля Фліза, де зафіксований процес вибирання меду у с. Вільшанка на Чорнобильському Поліссі (Київщина) [6, с. 469]. У. Мовна, аналізуючи особливості підкурювання бджіл в різних регіонах України (Надсяння, Гуцульщина, Бойківщина), виділяє два основних способи підкурювання – з відкритим вогнем і закритим, використовуючи порохняні палиці, туго скручене полотно, губку з дерева і димарі [20, с. 1043; 22, с. 19–20]. У словнику етнографічних термінів «Традиційне бджільництво України» авторка дає короткі визначення понять: «пчоли піткурювати», «димовати», «димар» (димах, димало та ін.), «жур» (курач, курилка та ін.) «зубель», «порохня» та ін. [21, с. 80, 81–82, 106, 132, 207, 222]. Зубель згаданий у статтях краєзнавця Ю. Халімончука, який досліджує традиції бортництва і є автором туристичного маршруту «Бортництво, або Дикий мед» [36, с. 97; 37].

Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф ДАЗВ України у 2005–2013 і 2023 роках (керівник – Р. Омеляшко) [23–32]. Використані публікації і відеоматеріали із соціальних мереж, де показано окремі моменти обкурювання бджіл і згадуються пов'язані з цим пристосування [2–4; 13; 34–35; 38].

Правобережне Полісся – регіон України де дотепер збереглися давні форми бджільництва. Тут сприятливі умови для розвитку лісового бджільництва – бортництва, яке на сьогодні найбільш збережене в селах Рівненської і Житомирської областей. Зрідка зустрічається і на Волині. З бортництвом пов'язані прадавні виробничі знання та досвід, нагромаджені тисячоліттями.

Культура ведення бджільництва, у т. ч. традиція підкурювання бджіл сформувалась у період лісового бджільництва – бортництва, потім використовувалась і в колодному бджільництві, яке побутувало у двох формах – лісове та домашнє. Ще у в першому десятилітті ХХІ століття традиційні способи підкурювання бджіл існували не тільки в пам'яті респондентів, але й використовувались окремими бортниками старшого віку, які перейняли їх від своїх батьків та дідів.

Лісові вулли, як і тисячу років назад, так і тепер, відкривають лише один раз в рік – щоб «поглядіти пчіл», тобто вибрати мед. І відбувається це наприкінці серпня – у вересні, іноді ще й на початку жовтня [8, с. 43–46]. І лише в тому випадку, коли за зиму пропали бджоли, навесні бортник піднімався до своїх вуллів, щоб почистити і «наладити» їх (затворити, підготувати до роїння). З поширенням домашнього бджільництва – колодного, а потім і рамкового, процес підкурювання бджіл проводиться по кілька разів на рік – навесні, щоб почистити бджіл, потім – в міру наповнення медом і восени, щоб підготувати до зими.

У холі експедицій до сіл Правобережного Полісся зафіксовані численні відомості про давні способи підкурювання бджіл та мету цього виробничого процесу – щоб бджоли стали

спокійнішими і не кусалися. Укуси лісових бджіл значно сильніші, ніж домашніх: *«бо вони кусаються ж, не так же, як етиє, рамошни, вони сільно кусаються»* (с. Біловіж Ркт. Срн) [31]; *«Як вельми єдкіє пчоли, то так як вельми кусаються. І їм як дам, то вони почадіють»* (с. Блажове Ркт. Срн.) [31].

Звісно ж, бджолярі не вбивали своїх бджіл [8, с. 43, 51], хоча дотепер можна почути твердження, що бортники знищують бджіл при вибиранні меду. Такої думки дотримуються автори посібників з практичного бджільництва [18, с. 6]. Таким чином до цього питання підходять й історики. В «Енциклопедії історії України» при визначенні поняття «бортники» зазначено, що винахід П. Прокоповича *«давав змогу не знищувати бджіл при виїмці меду»* [5]. Отже, висновок із сказаного один – до появи рамкових вуликів бортники знищували бджіл при вибиранні меду.

Польові матеріали повністю заперечують те, що бортники знищували бджіл. Але заперечувати існування так званої роєбійної системи в минулому не можемо. Вважаємо, що така система могла існувати в час поширення домашнього бджільництва з використанням дуплянок. Свідченням цього може бути інформація члена Товариства дослідників Волині І. Ковальова. У дослідженні про стан бджільництва Волинської губернії на початку ХХ століття автор написав, що *«вибір меду з дуплянок, розміщених виключно в південній частині губернії, відбувається роєбійним способом, який полягає в тому, що медові бджоли підкурюють сіркою, а вміст дуплянки (мед, соти, черва) витрушується в кадку»* [15, с. 30]. Насамперед слід звернути вагу термін «дуплянка» – це вулик, видовбаний наскрізь і не мав дна. На Полісся вони не побутували. Підтвердженням цього є й слова І. Ковальова, який локалізує дану практику (роєбійну систему) лише півднем губернії, де не було лісів для ведення бортництва. І наступне, автор стверджує, що *«вміст дуплянки витрушують»*. Яким чином можна було витрусити вміст борті, видовбаної у живому дереві, чи вміст колодного вулика, прикріпленого до дерева на висоті 8–10 і більше метрів. Звісно ж, це було неможливо, так як і вирізати весь мед через вузьку довж (отвір), яка починалась від дна і завершувалась на половині, або на 2/3 борті чи колоди. Отже, маємо підтвердження того, що практика знищення була, але вона не мала жодного стосунку до бортництва. Це було пасічне бджільництво, при якому бджіл утримували у дуплянках. Про те, що роєбійна система побутувала лише в південних, слабозаліснених районах, свідчить і фраза, записана на початку ХХ століття у с. Троща колишнього Чуднівського району Житомирської області (південь області): *«Здоровствуйте, мухі унілі, ми до вас прішли, ми ваи труд заберем, а вас в вичність видішлем»* (с. Троща Влш. Жит.) [14, с. 18].

Говорячи про підкурювання бджіл у бортях і вуликах-колодах, респонденти наголошували, що головне тут не вогонь, а саме дим: *«Шоб воно давало дим, а не полум'я»* (с. Хотин Брз. Рвн.) [24]. Та й сам процес підкурювання бджіл називали «обкуренням» або «задимленням»: *«А задимлюють пчол крушиновим гнильом»* (с. Тишиця Брз. Рвн.) [24]; *«Накурих їх, шоб трохи не так летали бистро»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [31]. Вважали, що вбивати бджіл гріх: *«То буде гріх за це, дед»* (с. Блажове Ркт. Срн.) [31]. Отже, звинувачувати бортників у тому, що вони упродовж тисячоліття знищували бджіл не тільки некоректно, а й ненауково. Жоден етнограф, який досліджував бортництво, не згадував про знищення бджіл при вибиранні меду. Отже, бортницьку культуру можна назвати екологічною.

1) Зубель (дерев'яний)

Перший тип складають пристосування з відкритим вогнем, серед яких найбільш давніми можна вважати зубля. Найдавніша згадка про такий спосіб, зафіксована середині ХІХ століття, Де ля Флізом. На одному з малюнків зображене багаття, в якому напалюються зублі, а один з них, вже готовий до роботи, тримає бортник, який має намір передати його товаримшу що знаходиться на дереві. Картина зафіксувала реальну подію у с. Вільшанка (Плс. Київ; Ч. з. в.), яке сьогодні входить до зони відчуження [6, с. 469]. Інформацію про побутування зублів у с. Ново-Шепеличі на Київщині зафіксовано у 1934 році Н. Заглагою. Дослідниця тоді зауважила, що *«коли лізли за медом, то підкурювали пчолу зубелем»*. Але на той час зублі в цій місцевості були вже пережитком. Як зауважив респондент, таким пристосуванням

користувався його батько, *«а зараз підкурюємо димарем»*, адже *«зубелем не так зручно, як димарем, не попадеш, куди треба»* [12, с. 280]. Тобто, Н. Заглада говорила про зубель як про пристосування, що не використовується, хоча, окремих селах воно дожило практично до теперішніх днів.

Що ж таке зубель? Це палиця, довжиною приблизно 70 см, загострена з одного боку і надрізана (розщеплена, назубрена) мінімум на чотири частини з другого. Часто в розколини вставляли невеликі клинці, щоб дерево краще нагорало. Перед використанням розщеплену частину зубля напалюють на вогнищі, перетворюючи на тліючу головешку. Експедиційні матеріали свідчать, що термін зубель зберігся лише в кількох регіонах України. Так називають пристосування у селах Рокитнівської і частково Березнівської територіальних громад Рівненської області. На Березнівщині окремі респонденти називали зубель «головешкою»: *«Ну, не було тих (димарів – А. Д.), то прямо запалить головешку таку порохняву. То пудкурує й так. Головешкою»* (с. Поліське Брз. Рвн.) [24].

Більшість бортників, для вибирання меду з лісових бортей і колод і для їх чищення навесні, ходили до лісу з помічниками. Це обумовлено складністю роботи, адже лісові вуллі знаходились на великій висоті, куди піднімались в основному за допомогою лазива – спеціального пристосування, виготовленого із шкіряної чи конопляної спеціально плетеної мотузки, сіделечка, на яке потім сідав бортник, і дерев'яного крука, яким зачіплявся за вище розміщену гілку дерева. Вільний кінець лазива звисав донизу і служив для передачі наверх необхідних бортнику пристосувань: *«(А. Д. Чи вдвох їздили?) Вдвох. А самому ж пагано. Бо залезеш же на сосну метров десять, а ведро чи що тамека на нізу. То веровкою пудтягуєш, а потом опускаєш веровкою на ніз, тому що нанізу, да й усьо»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [31]; *«(А. Д. Ви один ходити гледіти пчіл, чи хтось з Вами йде?) Желательно вдвох. Вілез, а тута ж треба комусь розпалить, пудв'язать, подать туди ведро ілі шось, потом спускаєш обратно його»* (с. Познань Брзс. Срн.) [31].

Найчастіше помічниками бортника були внуки чи сини, які в розповідях згадують про той період і добре знають усі виробничі процеси, пов'язані з доглядом за лісовими бджолами: *«То є, є такє. Колись дед мой – давай зубля!.. Один там сидів, а другий, а другий пудпалював»* (с. Михалин Брз. Рвн.) [24]. Часто бортнику допомагала дружина, а внуки їздили, щоб подивитись, як працює дід, перейипли ремесло: *«(А. Д. І весь час Ви їздите удвох із жінкою?). Вона на землі, вона туди (подає – А. Д.). І внуки вже єздять»*. Іноді приєднуються і сусідські діти: *«Так як наседає їх, повний, повний повни воз. Кусают, кричат там»* (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]. Коли бортництвом займаються брати, сусіди, то часто вони допомагають в ліс один одному: *«ми з братом, мой брат, мой занімаєтса»* (с. Воронки Влзм. Врс.) [26]; *«(А. Д. А з ким Ви їздили дивитися?) В мене і брат був, і батько був (бортниками – А. Д.). Я большинство там з одним суседом, то ми вдвох. Я йому помагав, а вон мене»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [31].

Присутність помічників значно полегшувала працю бортника. Тому, доки зубель напалювався, бджоляр піднімався на дерево до борті чи колоди, відкривав її, а помічник внизу готував головешку. Коли вона була напалена, полум'я притушували мохом, затикаючи в розщелини напаленої частини: *«Його нагарають (зубля – А. Д.). А потом його тушат мокрим мохом. Затикають і подають туда. І вже етим зублем пудкуруєш»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31]. Після цього готовий зубель прив'язували до мотузки, а бджоляр, що сидів на дереві, підтягував її до себе. Окремі бортники працювали в лісі без помічників і брали зубель з собою, коли піднімались на дерево: *«Я сам пудимава, сам, большинство я сам. Я от і тепера, то сам»* (с. Старе Село Стрс. Срн.) [31].

Коли пристрій був у руках бортника, він відкривав довж (поздовжній отвір борті чи колоди через який доглядали за бджолами і вибирали мед) і підкурював бджіл, дмухаючи на тліючий кінець зубля і спрямовуючи дим у довж. Бджоли піднімалися наверх борті чи колоди, що дозволяло безперешкодно підрізати мед: *«І, запалювают і подають мені туда, наверх. Я його беру і отут одкриваю довж. І я туди їм пудкладаю пуд воцину, вони вже починають. Дим диметь і вони всі йдуть сюди в вулік наверх. А як уже тесно, то вони вилазят...»*

скидаються тут на вуліку» (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]. Другий, загострений кінець зубля, бортники часто використовували для того, щоб відкрити борт/колоду. Знявши сніток (снеть), яка закривала довж, вони за допомогою зубля відкривали довж. Звісно, що в такому випадку зубель має бути виготовлений зі здорової деревини.

У різних селах для виготовлення зублів використовували різний матеріал. У більшості сіл Березнівської ТГ ці пристосування робили із крушинової, найкраще порохнявої (трухлої), але добре висушеної гілки; *«А задимлюють пчол крушиновим гнильом. Крушина трухла. Тико єю обкурували пчол»* (с. Тищиця Брз. Рвн.) [24]; *«з крушини, висушували»* (с. Князівка Брз. Рвн.) [24]; *«То той зубель з того, з трухлого пенька. Трухлий пеньок. Його палять і вон курить. Большенство крушинове»* (с. Вітковичі Брз. Рвн.) [24].

Вибрані гілки розколювали на кінці кількома надрізами і добре напалювали на багатті, яке розкладали на землі безпосередньо біля бортних дерев. Вибір саме крушинової гілки зумовлений тим, що вона повільно горіла, тліла (курила), а не згоряла. Якщо ж палиця сильно загорялася, її клали у воду, припиняючи процес горіння: *«Зубльом. Ше не було димаров. А робили такі острога як. Отаку палку брали вирубували і кололи так дробненько. В основном із крушини. Є пудпалювали. Ну, й вона собі курела. І так глядели. Крушина. Вона так не горить крепко, щоб плам'єм, воно так як тлеє. Як загорилася, да в воду вкинув трохи»* (с. Князівка Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24]. Крушині віддавали перевагу і в с. Карпилівка (Клс. Срн.): *«Дерев'яним зубльом. Крушина. Да, крушина саме найлутше виходить. Ну, от так от поцюкав-поцюкав, да щоб он був сухий»* [31].

Лісові бджоли значно агресивніші, ніж домашні, тому окремі бортники на напалений кінець крушинового зубля інколи клали ще шматок вощини. Тліючи, воцина виділяла присмний для бджіл аромат і вони ще більше заспокоювались, даючи бджоляреві можливість зробити свою роботу: *«Брали із теї, крушини. О, з крушини, висушували да розколювали. Деревину отаку. Зубель називався. Да напалювали, воцину ложили і цею воциною обкурували. Шоб запах був»* (с. Князівка Брз. Рвн.) [10, с. 53; 24]; *«І там, як всадіш тудя, то там стараєшся воску сухого. І вони етиє люблять пчоли, якось чад дають, од воску. Воно їм не мєшає, не вредіт»* (с. Вежиця Стрс. Срн.) [31].

Певні особливості застосування зубля, якого тут називали *«журище»*, зафіксовані у с. Хотин (Зрч. Рвн.). Перша стосується вибору деревини. Тут не завжди брали крушинову порохняву гілку, а зазвичай ішли до річки (село розміщене на березі р. Случ) і шукали її саме там, брали ту, що пливла річкою чи лежала на березі: *«То любе. В нас, як примєрно ричка, а у рєчци всяке порохно буває, пливе те. Яке є. Аби воно давало, курєло тильки. Бо пчоли бояться таяк би цього запаху і воне так розходяться і не так нападають»* (с. Хотин Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24]. Друга особливість полягає в тому, що для виготовлення зубля тут брали не одну, а дві трухлявих гілки і з'єднували їх докупі, тому що, на думку респондента, одна погано горить і дає мало диму. А основне у використанні зубля не полум'я, яке може бути небезпечним для бджіл, а саме дим: *«А тоді просто двє оньо, два порохна таких докучи. Бо одне то не вельми добре палить, а два. Ну, дмухають. Напалювали. Ну, я забувся, як є називали. Якось там казали... Ми, примєрно, так, яке трухле дерево. Да воно буде горіть. Шоб воно давало дим, а не полум'я»* (с. Хотин Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24].

Якщо в селах Березнівщині зублі виготовляли в основному з крушини, то в інших регіонах Правобережного Полісся для цього брали інші матеріали. На Рокитнівщині, де зублями користуються дотепер, найпоширенішою деревиною для зублів є сосна. При цьому, бортники використовують різні соснові гілки. Одні наполягають, що це має бути обов'язково гнилувата, порохнява деревина: *«В нас спеціально така є зубель. Да, і зара, бо потому шо якось курилку я мало привик, то я зублем. От розпалюю я зубля, шоб он не горив огнем. Із сосни. Тожє такої, як гніловата сосна»* (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]; *«Соснову. Таку, шоб вона менш-больш була така, порохнява»* (с. Познань Стрс. Срн.) [31]. Інші вважають, що сосна для зубля має бути здоровою; *«Я зубльом пудкурував. З сосни. (А. Д. З порохнявої?) Нє, здорової»* (с. Срн.) [31]. Неоднозначне ставлення до того, яка має бути сосна – смольна чи пісна. Хтось наголошує, що краще робити зубель із смолової деревини: *«Із сосни. Смолової. Да, токо*

смолова... як булава, то сантиметров сємдесяті. І потом возьме сокіркою порозколює. Воно смульне. Запаліть, воно горить, шо куди. Вже прив'яжу батьку за ту жень» (с. Березове Брзс. Срн.) [31], а хтось віддає перевагу менш смольній, стрижневій сосні: «Соснового і такого, щоб вон не смолни був, а такі-і-й шоб стрижньовий, кажуть у нас. Здоровий» (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31].

Для виготовлення зубля на Рокитнівщині брали й вільху: «Із сосни і з ольхи» (с. Єльне Ркт. Срн.) [31]; «Треба..., шоб було ольхове дерево... Трухляве, да. Там багато диму, а огню менче буде, як воно трухляве. Шоб огонь не був» (с. Єльне Ркт. Срн.) [31]. Хтось наполягав, що зублі з вільхи погано горять: «(А. Д. А вільху не беруть у Вас?) Не. Она не горит добре. Сосна, да єє поколєш, поколєш, розпалів, то вона жар дає» (с. Познань Брзс. Срн.) [31]. У с. Старе Село (Стрс. Срн.), окрім сосни, для зубля використовували ліщину: «Лещина і сосна» [31]. Респондент із с. Бобричі на Лугинщині (Лгн. Крст.) повідомив, що його батько пристосування для підкурювання бджіл робив з порохнявої осики: «Батько... порохно з осики. Бере таку чурку...». Терміну зубель респондент не знає [23]. Про те, щоб бджіл підкурювали порохняком, але вже дубовим, повідомляв респондент із с. Калинівка (Лгн. Крст.), який вважав це найкращим матеріалом для задимлення бджіл: «Подлазили і брали цей порохняк, закурували. Дубовий, да, дубовий порохняк. То самий луччий» [23]. Отже, для підкурювання бджіл підходила практично вся доступна. Виняток складала береза через наявність дьогтю: «березове. Бо березове, в його дьоготь. І можеш пчоли перевести од дьогтю» (с. Блажове Ркт. Срн.) [31].

Зублі використовували не тільки бортники, а й бджолодери, як видирали лісових бджіл і забирали мед. Рідше бджіл викурювали ганчірками [9, с. 70].

2) Палиця, обмотана полотном – головенька

Другий вид пристосування для підкурювання бджіл – палиця, обмотана прядивом чи шматком полотна. Жоден респондент не назвав такий пристрій зублем, хоча окремі дослідники іменують його саме як другий варіант зубля [21, с. 106] і з цим, загалом, можна погодитись. Адже призначення і принцип дії пристрою такі ж, як і в зубля. У с. Іванчиці (Зрчн. Врс.) таке пристосування називають не зублем, а головенькою: «Бере ялину, трапку, головешку таку скручує... Це головенька... І вона горить, димить і вин подкурує, вони уходять» [28].

Як свідчать польові записи, тканина і прядиво використовувались для виготовлення різних за конструкцією пристосувань.

3) Пристрій із полотна – куровище

Доволі поширеним було пристосування для підкурювання бджіл, з полотна («трапок»). Побутувало два способи його виготовлення. Перший – збивання – з полотна робили своєрідний клубочок злегка витягнутої форми, підпалювали і курили бджіл: «А там буле такеї трапке, збивали... І ту трапку так збивали. (А. Д. З льону?) Ну. Збивали такеї, як клубок. І запалювали. І на їх тако дмухали. А той дем ішов на пчл. (А. Д. А як називали ту ганчірку скручену?) Її там, на її не було назви» (с. Боровне К-К К-К) [29].

Другий варіант пристосування з полотна – скручена і щільно перев'язана ниткою тканина, яку намагалися зробити якомога довшою, що повністю імітувало зубель. В окремих селах його називали куровище: «Обично лляного полотна, то я вже таке знаю... Скручували і все» (с. Локниця Лкн. Врс.) [28]; «Колись робили з ганучок, як ми живем. Із трапок, такі куравища. Куровище! Да. Ту таку довгу. Ну, шоб дувго горіла. І тако, запалювали. Але всюди вона диміла. (А. Д. А які шматки, полотно брали?) Ну, теє шо, горить». Залишки такого пристосування, правда після неодноразового використання, зафіксовано у с. Воронки (Влм. Врс.) [26].

Такий вид куровища використовували пастухи, як засіб для охорони від комарів: «Я знаю. Ето що робили, як корови пасли, щоб комарів одгонити. Ето треба лляне полотно. Обично лляного полотна, то я ето вже таке знаю» (с. Заозер'я Лкн. Врс.) [28].

Третій, більш сучасний варіант, пристосування з тканини – з мішка, правда не синтетичного, а полотняного. Мішка, як і полотно, тісно скручують, обв'язують ниткою, підпалюють і підкурюють бджіл. Сьогодні таке пристосування кладуть у металеве відро, щоб

не зробити в лісі пожежі: *«Я тепер мишка скрутив, вже й нема теї (паклі, полотна – А. Д.)... Взяв, скрутев, мишків хватає. Скрутев, да пудпалев, да горить, да і все. Дим, аби міні дим. А ше беру відро, да, аби чуть-чуть і в відро положев, щоб далі не горів. Бо ж то опасне діло. Тож вогонь»* (с. Луко Влدم. Врс.) [26].

Інформацію про підкурювання бджіл тканиною знаходимо і в праці М. Михалевича «Пасіка», виданій у Львові 1922 року. Автор пише, що перш, ніж підкурювати бджіл, тканину треба випрати, висушити, порізати на довгі пaskи (смужки), які скрутити на довгий кніт і добре зв'язати його ниткою, щоб не розкрутився [19, с. 37].

4) Полотно і клоччя (пакля) – курак

Наступний, четвертий вид пристосування для підкурювання бджіл робили з полотна і паклі (клоччя – відходів обробки льону). Паклю добре скручували, утворюючи своєрідний довгий, не дуже товстий валик, туго обмотували не дуже тонким полотном і туго перетягували ниткою. Одні респонденти пам'ятали давню назву пристосування, називаючи його курак, а інші – просто факел:

– *«Робив із паклі. Льон ішов на сорочки там, на тканнє. На одежу. А ця пакля збиралась. Да робиться таке, як качалка. А тоді трапочною обв'язать, щоб воно не чипляло там не за чого. І оце воно получається таке довге. Курак. Його запалить і всьо. Дмухнув – дим іде»* (с. Малоглумчарка Ємлч. Звг.) [27];

– *«Ми просто факела робили. Желательнo із льону ілі з паклі. І димом проходили. Вони бильш живіши тоді на зиму. Вони ж то летають, ворущається, там може шось і завестися. Да, диміли»* (с. Лука Ємлч. Звг.) [27] :

– *«Льон. Це прадіво. Отако прадіва (жменьку – А. Д.) обмативав полотном таким грубишим. Полотном, чи якою матерією, такою трошки грубишою. Обматую і запалюю, і воно курит»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [32].

5) Полотно і солома – курак

П'ятий вид пристосування виготовляли з соломи і полотна. Жменю соломи туго обмотували шматком старого полотном, об'язували ниткою, підпалювали і підкурювали бджіл: *«А колись робили курак такий. Солома, трапкою обматана...То солома запалювалася, уже в вулей туди наставляв»* (с. Запілля Лгн. Крст.) [23]; *«Вон (дід – А. Д.) спеціально мав таке курище. Усередині солома, а зверху полотна така вже старая, да шнурочком обв'яже разов скільки... Да вон так подкурує. А топіра димар»* (с. Корост Срн. Срн.) [32].

6) Берест і полотно/клоччя – курище

Шостий вид пристосування для підкурювання бджіл виготовляли з бересту і «чогось лляного», тобто клоччя або шматків полотна. Найчастіше його робили просто в лісі. Знімали шматок бересту (березова кора), скручували в кульок у вигляді конусу, клали туди клоччя чи полотно, підпалювали і обкурювали бджіл. Таке пристосування також називали курищем: *«А в нас, як у лісі стояли вулики, да я з батьком їздив, берест, всередині бересту була пакля з льону і це вже зверху запалювалос, потом роздув, роздув да і підкурував»* (с. Осни Лгн. Крст.) [23];

– *«В його (діда – А. Д.) було таке з беросту, з берези. З берости. Така згорнутая. І туди накладе лляного чогось... Курище. Так воно є. Скрізь курище. Воно й зара курище. Й тоді курище»* (с. Луко Влدم. Врс.) [26]. Сьогодні таке пристосування вийшло з ужитку, тому що, як відзначають респонденти, вже й дерев таких, щоб зняти берест, немає: *«Нашо міні та ше дись берестину ту шукати. Тепер і березнику ниде не найдеш такого, щоб виризати тую, зробити димара»* (с. Луко Влدم. Врс.) [26].

Незважаючи на те, що в ході експедицій записано багато інформації про пристосування для підкурювання бджіл, виготовлене з полотном чи клоччям, респондент із с. Мутвиця (Зрчн. Врс.) не тільки заперечував побутування таких пристроїв, а й вважав, що полотно є небезпечним для бджіл: *«Полотном не можна обкурувати. Тому шо казали, шо пчолы чадіють. Ну, але як не було чим, то чим-небудь там трохи (підкурювали – А. Д.)»* [28].

Деревні гриби – скрипель, гупка – курище

Сьомий вид пристосування для підкурювання бджіл – гриби-паразити, які ростуть на деревах – губки, скриплі. Брала губку з берези, дубового пенька та ін., сушили, а дехто ще й пересмажував. А коли потрібно було підкурити бджіл, підпалювали, подавали бортникові, а той дмухав, спрямовуючи дим в довж: *«А етиє, скриплі таки були. Таки груби. Шо на дереві, на деревах. Да висушиши, да запалиши. Самого... Не було ше димарив»* (с. Зелень Дбр. Срн.) [32]; *«А батько палив отаково. (Скрипля – А. Д.) Палив, да отакоо – ху-у! Запалить і махає, і всьо»* (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [28]. Якщо мед вибирали з лісових бортец чи колод, то губку розпалював помічник, який був внизу, а потім готову передавав бортнику наверх: *«Один там сидів, а другий, а другий пудпалював скрипелє. Скрипелє. Це гриби з берези»* (с. Михалин Брз. Рвн.) [24].

Часто скрипля також загортали в полотно чи лляне клоччя, щоб було більше диму і називали курище: *«Іде, якусь губу ту розоб'є. Пережарить та дмухав тим о. Надимів, надимів і всьо. (А. Д. В що він клав губку?) В гонучу. У той, клоччя з льону. Курище!»* (с. Луко Влм. Врс.) [26].

Окремі сучасні бортники, перейнявши досвід від старих медярів, використовують губки для обкурювання бджіл: *«Губи з берези. (А. Д. То ви від когось перейняли, ці губи?) Я лісникував. Бачив, як це роблять медяри стариє, той собі так роблю»* (с. Цепцевичі Срн. Срн.) [32].

М. Михалевич у названій вище праці рекомендує пасічникам використовувати для підкурювання бджіл губку, що росте на дубі («стрипух»), називаючи це добрим підкурором [19]. Автор зазначає, що для підкурювання бджіл можна використовувати і люльку. Така інформація була записана і в ході експедицій. Правда, цигарками не підкурювали бджіл, а викурювали перед тим, як іти до них: *«Закурив папироса да й всьо. Його пчоли не кусали»* (с. Березина Врс. Врс.) [26].

Є певні особливості підкурювання бджіл зублем та ін. у бортях, колодних і рамкових вуликах. Якщо бджоляр працює з бортю, то він має відкрити довж і спрямовувати дим (дмухати) знизу вверху, щоб бджоли піднялися у голову, тобто верхню частину борті, яка була над довжю. Тоді бортник вирізував мед переважно по верхній частині довжі. А те, що було зверху, залишалось бджолам на зимівлю: *«Етиє пчоли пудийшли вверху і тоди вже он работає, вибирає мед»* (с. Березове Брзс. Срн.) [31]. Інколи бджоли вилітають через льоток («очі»): *«Вони йдуть сюди в вулік наверх. А як уже тесно, то вони вилазят через етий (льоток – А. Д.)»* (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31].

У колодних вуликах, видовбаних, як і борті, через довж, бджіл також підкурювали знизу. Якщо ж камера колодного вулика була суцільновидовбаною, то мед могли підрізувати і знизу (суху вощину) і зверху, через голову. Тоді підкурювали з голови і бджоли опускалися на низ, а то й виходили з вулика: *«А батько... В голову! І вона йде, на низ іде пчола»* (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [28].

При використанні і зубля, і курищ, виготовлених з різноманітних матеріалів, бортнику потрібно було активно дмухати на кінець напаленого пристосування, щоб дим ішов у камеру борті чи колоди. Аби під час роботи не кусали бджоли і не обпалити обличчя, бортники замотували його тканиною: *«(А. Д. А обличчя зав'язували полотном?) Не полотном, прямо хусткою замотувалися. Хусткою замотається, полотном лице не замотаєш, бо треба ж на те дмухати, на той порохняк, щоб дим ішов. Ну, і знизу пчоли пудганяли пудверх і знизу вибирали мед»* (с. Калинівка Лгн. Крстн.) [23].

Окремі респонденти наголошували на небезпечності всіх вищеназваних пристосувань для підкурювання бджіл. Одна з небезпек – падіння курища на землю. Якщо бортник працює сам, без помічника, то потушити вогонь одразу нікому, а поки він сам злізе з дерева вогонь може розійтися на значну територію. Такий випадок трапився із бортником із с. Воронки (Влм. Врс.): *«Отут через хату сусід був, жив, да їздив в ліс із тим, куровищем. З латки таке. Да дись доброче було (велике – А. Д.). Да заліз, да впало, да й пожар пошов. Поки він зліз, то й не потушив. Да й утік»* [26].

Ще одна небезпека, яка чатує бортника при використанні зубля, – падіння з дерева. Скориставшись пристроєм, бджоляр може просто покласти його на гілку вище борті чи на колоду, не звернувши увагу на лазиво, яке може перегоріти. Такі випадки, з розповідей респондентів, також траплялись: *«А там положить, то ж не постійно будеш держать.... А його положив туди на верх вуліка. А там наверху вуліка йде жень. Іде через верх вуліка за голляку. І вот он розгарається (зубель – А. Д.) і перепаліває жень. Такі случаи були, що падали. Але, слава Богу, що смертельних ісходів не було. Чи то такіє нашіє моцніє батьки»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31].

Окремі бджолярі не використовують жодних пристроїв для підкурювання бджіл. А щоб вони не кусалися, вмиваються чистою водою і натирають руки та обличчя «матюшником» (мелісою), який дуже люблять бджоли: *«І ще, як вам сказати, було таке зілля, яке називається матюшник. Руки понатирав. Пчола ходить по йому. Лицо натер. Чистою водою вмивса»* (с. Березина Врс. Врс.) [26].

Димар

Якщо проаналізовані пристосування для підкурювання бджіл мають тисячолітню історію, то димар (курак, курушка, курилка, курник, димовуха, димник, димарик, димокур та ін.) є порівняно новим пристосуванням. На відміну від давніх пристосувань вогонь у димарі закритий, що робить його безпечним при роботі. Дуже часто димар називають пасічницьким, однак на Поліссі димарем часто користуються і для підкурювання бджіл в бортах і колодних вуликах. Перші димарі почали використовуватися в Україні, очевидно, наприкінці ХІХ століття. Аналізуючи матеріали анкети, поширеної Товариством дослідників Волині у 1910 році, І. Ковальов писав, що в той час були поодинокі пасіки з рамкових вуликів, які мали димарі. В селян їх, звісно, не було [КовалПче15, с. 27]. Поширення димарів на селянських пасіках українських горян У. Мовна датує початком ХХ століття (20, с. 1043; 22, с. 19). В експедиції на Київське Полісся 1934 року Н. Загледа зафіксувала використання димарів. Респондент, який користувався цим пристроєм, наголосив, що його батько не мав димаря [11, с. 29; 12, с. 289]. Ця інформація може свідчити про те, що 1930-і рр. є початком поширення димарів в окремих селах Полісся.

Але бортники Полісся майже до кінця ХХ століття рідко користувалися димарями, а окремі з них не мали їх і на час експедиції, тобто початок ХХІ століття: *«В нас... димара нема»* (2006 р., с. Познань Стрс. Срн.) [31]: *«Але того димара вже не купляю, залізного»* (2009 р., с. Луко Влм. Врс.) [26]. Це, з одного боку, обумовлено традицією – досвід доглядати за лісовими бджолами переймали від батька до сина: *«Колись не було цього димара. Поняття не було. У батька, я не знаю... Це, я ото другий год токо начав уже (підкурювати димарем – А. Д.)»* (2005 р., с. Запілля Лгн. Крст.) [23]. Друга причина повільного поширення димарів у бортників – відсутність їх у продажу. Але навіть коли вони й були, то тільки у містах, де сільські мешканці практично не бували: *«Але мало було. При Польши, я знаю, якось тие димарики не було де достать, то тепер пуйди в Ровно, бери»* (с. Карпилівка Ркт. Срн.) [31]. Нарешті, димарями незручно підкурювати бджіл у бортах і колодах: *«Є димар. Але в йому (колодному вулику – А. Д.) не можна димаром пользоваться»* (с. Блажове Ркт. Срн.) [31]. Але в останні десятиліття димар використовують і для колодних вуликів, інколи поєднуючи димар і курак: *«Де, де не мона димаром, то курищем»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [32].

Окремі респонденти повідомляли, що були і саморобні димарі: *«А димара і сам робев, димаре»* (с. Михайлівка Крст. Крст.) [Коростень D3S2] *«То це роблять... курники. Курник, значить, це досочки, з боків кожа і спереди і там пружинку вже придумували, щоб можна було повітря... Дмухали... Курники такі вже були гарні. Саморобні. Це все робилось саморобне»* (с. Миколаївка Ємлч. Звг.) [27].

Зафіксовані певні локальні особливості у розпалюванні димаря. Зважаючи на те, що процес підготовки пристрою до роботи складається з двох етапів – розпалювання і накурювання, то на різних етапах використовували різні матеріали.

Вважається, що основним матеріалом для розпалювання димаря є порохно. Однак, як стверджують респонденти, воно не горить, тому для розпалювання можна брати різну

деревину, головне аби вона була суха. Часто використовують сосну, бажано смольну, щоб отримати гарний вогонь: *«Такє якесь смулне, з сосни. Шоб воно розгорілося»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31]; *«Все туда, шоб було сухе воно, наложуєш, потом розпалюєш там, берест там ще, соснове яке таке, шоб смольни, кажуть. І вже пудпалив, оно це загорілося, те згоріло, тоненьке, що пудпалював, а порошно не горить полум'ям, воно димить, і димить»* (с. Бобричі Лгн. Крст.) [23].

Для розпалювання беруть і березову кору (берест). Саме для розпалювання, а не для підкурювання, тому що в процесі горіння берест виділяє шкідливий для бджіл дьоготь: *«Це тільки для розпалювання. А так буду закладати шось інше, потому що берест, він виділяє дьоготь, а дьоготь він дратує бджіл. Не можна. Це тільки для цього, для розпалювання»* (с. Кисоричі Ркт. Срн.) [31]. Але навіть для розпалювання димаря кладуть небагато берету, щоб бджоли не почаділи від диму: *«Батько обкурував обічно берестом, накручували і в димар. Але тожє, шоб не дуже багато, бо вони чадиють, можуть гинуть»* (с. Масевичі Ркт. Срн.) [31]. Бджоляр із с. Михайлівка (Крст. Крст.) для розпалювання димаря використовує берест і папір: *«Бумага. Пудпалюю зразу бумагу трошки.. Такей берес»* [30].

А от для отримання диму використовують порошно з різних порід дерев. Часто вид порошна не має значення і респонденти відповідали: *«шукали й порошно ризне»* (с. Маринин Брз. Рвн.) [12]; *«Любєс. Порошно шоб було»* (с. Воронки Водм. Врс.) [26]; *«З порошна. Ну, з всякого. Яке є порошно»* (с. Голубне Брз. Срн.) [13 Бер]; *«От гниле таке, дерево гниє. От негодний вулик, порошно накладеш у димар»* (с. Башляк Влдм. Врс.) [26]. Але при цьому уточнювали, чому вони віддають перевагу.

Так, бджоляр із с. Тутовичі (Срн. Срн.) найчастіше використовує порошно з лози, обґрунтовуючи вибір тим, що вона м'яка і швидко горить. До лози додає сухе листя хрону: *«Обічно з лози. Лоза, бистро вона гниє, така м'ягка, із лози. Хотя... я там заготовив хрін, листя... Я його тожє сиплю в димар»* [32].

Багато бджолярів в димар кладуть вербу, шукаючи старе трухле дерево: *«Желательно з верби. Верба така трухла. Палять його отак от, в димарі»*. Вважають, що бджоли стають спокійними (с. Городище Всцк. Срн.) [32]; *«Все верба. Де-небудь струхне верба, то так уже порошно, таке... Струхле дерево»* (с. Городище Всцк. Срн.) [32]. Хтось обрав вербу тому, що вона є близько від дому: *«У нас саме тут бізко верба така стара є, то з теї верби»* (с. Корост Срн. Срн.) [32]. Бджоляр із с. Князівка (Брз. Рвн.) вважає, що трухла верба найкраща для підкурювання бджіл і заготовляє собі на сезон два мішки такого палива для димаря: *«В димару я в основном зара беру, от в мене таке – верба, така трухла верба. Трухлява. Я туди його кидаю, в димар і так обробляю... два мешки заготовив собі, то міні його хватає»*. Іноді використовує і крушину: *«Крім верби можна крушину... А в основном я вербу»* [24]. У с. Заозер'я Лкн. Врс. у димар кладуть порошно верби і вільхи: *«Особенно з верби і з ольхи»* [28].

Порошно вільхи для отримання хорошого диму використовують у різних регіонах Правобережного Полісся: на Ємільчищині, Зарічненщині, Рокитнівщині. Бджолярі вважають, що вільха дає добрий дим і заспокоює бджіл: *«Порошно з вільхи. Більш нічим»* (с. Луко Влдм. Врс.) [28]; *«Саме лучче з ольшини»* (с. Лука Ємлч. Звг.) [27]. Окремі бджолярі часто поєднують вільху з березовою губкою (с. Перекалле Зрчн. Врс.) [28]; з березою (с. Дроздись Стрс. Срн.) [31].

Береза особливе дерево для підкурювання бджіл, тому що її кора (берест) шкідлива для бджіл. Окремі бджолярі вважають березу найгіршим для бджіл деревом: *«Саме погане для пчол то то береза, бо дьоготь дає»* (с. Корост Срн. Срн.) [32] і бджоли її не люблять. Для отримання диму беруть березове порошно без кори: *«Береза вона трохи чадіть дьогтем. Березу на то без кори шоб була, вона так дьогтем смердіть»* (с. Старе Село Стрс. Срн.) [31]. Часто березу поєднують з іншими породами дерев – осикою, тополею: *«Порошно. Осека, тополя... Беру й березові. Порошно шоб було. Бо ж кора буде горіти»* (с. Хотешів К-К К-К) [29]. Пасічник із с. Маринин (Брз. Рвн.) вважає, що *«Саме лучче осика»* [24];

Для підкурювання часто використовують порошно, або навіть і гілки дуба : *«З дуба голле. Сухи дубови голлячки»* (с. Більська Воля Врс. Врс.) [26]; *«Порошно дубове. Я кладу дубове»* (с. Комори Зрчн. Врс.) [28]. Дехто вважає дубове порошно найкращим для бджіл, які, при обкурюванні, стають більш лагідними : *«Особенно дубова хороша порошокня. Вин такий, лучче пчолы слухають»* (с. Михайлівка Крстн. Крстн.) [30]. Часто порошно з дубового пенька поєднують з вільхою : *«Порошно береш спеціальне таке, пеньок... є дубове, вульхове»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29]; *«Дуб іде, і ольха іде»* (с. Іванчиці Зрчн. Врс.) [28]; з вільхою і липою : *«Обично в мене з дуба є, з вільхи є, з лепи є»* (с. Видерта К-К К-К) [29]; з осикою і березою : *«Із дуба, із осики... з берези»* (с. Бобричі Лгн. Крст.) [23]. Подекуди в димар клали лише осикове порошно : *«Треба з осини, в нас з осини таке порошно брали да туди закладали, запалювали його... Треба осовим»* (с. Ниговиці Лкн. Врс.) [28]; *«Порошняву осики»* (с. Червона Воля Грд. Звг.) [27].

Для підкурювання бджіл використовують і порошно з різних видів тополі : *«В димарі зара, трухлявини. Особливо з тополі я беру»* (с. Балашівка Брз. Рвн.) [24]. У с. Великий Обзир (К-К К-К) тополлю поєднують з вербою (верболозом) : *«Обично я чи тополлю оце я брав, або із верболозу»* [29]. По-можливості, бджіл підкують порошном з осокара (тополі чорної), або з його гнилого пенька : *«Особенно желательно з сокурени. Із сокури пеньок. То сокурена не з самого (дерева – А. Д.), а де пеньок загнев»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29]; *«Осокор резали на шляху, бо ж понад шляхом були осокара. Порезали, а вони погнили. Того сокара брав»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [24]. У с. Хотешів (К-К К-К) до тополі додають осики : *«Порошно осека, тополя»* [29]. Для підкурювання бджіл використовують і трухлі пеньки тополі : *«Тополі може бути. Воно саме як зрезаний пеньок, як затрухне, воно таке м'ягеньке робиться і ото те м'ягеньке саме добре в цьому (димарі – А. Д.). Але ми в основному, то тий, з пеньків порошно»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [24].

У селах Березнівщини для підкурювання бджіл використовують порошно в'яза і граба : *«В основному порошно. З в'язу... В нас упав в'яз. Стояло дерево таке жовте»* (с. Голубне Брз. Рвн.) [24]; *«Мона грабове – саме лучче... Воно таке біле, грабове воно ше світиться... Таку яркость має. Таке біле-біле, як золото показує, з граба»* (с. Губків. Брз. Рвн.) [24р].

Підкурюють бджіл і порошном з плодових дерев, додаючи іншу трухлу деревину і трави. У с. Боровне (К-К К-К) у димар кладуть порошно з груші, верби, вільхи і полин : *«В димарі, в мене є полинь. Ще таке є порошно... Обкурювати тим, то треба, щоб було порошно з вербе, з груши, із вульшени»* [29]. На Ємільчищині до порошна з плодових дерев додають вербове порошно. А щоб бджоли не дуже кусалися, ще й прополіс : *«Особенно з верби я беру і плодових дерев... Якщо крепко кусаються, то прополісу трошки додаю... Вони просто цей дим (люблять – А. Д.) і не такий злиє»* (с. Бараші Брш. Звг.) [27].

У с. Грицьки (Дбр. Срн.) бджіл обкурюють чебрецем – ароматна рослина, з якої бджоли беруть мед, або ж порошном з різних дерев : *«Часом сплюєм ми чебрец, кладемо. А ні, то таке трухле дерево. З будь чого»* [32].

У двох селах Рокитнівщини бджолярі-друзі підкурюють бджіл порошном і сухими качанами з кукурудзи (без зерна) : *«Я початки кукурузні. Досвід»* (с. Кисоричі Рктн. Срн.) [31]; *«Кукурузяниє тие, осередкі. От там порошно яке-небудь, але кукурузяниє осередкі, особенно щоб вони були сухіє. (А. Д. А порошно з якого дерева?) З любого дерева»* (с. Карпилівка Ркт. Срн.) [31].

Багато бджолярів, за давньою традицією, підкурюють бджіл грибами з дерев (губи, скриплі). Раніше їх використовували для роботи з лісовими бджолами, підпалюючи і задимлюючи бджіл, а пізніше стали брати і для димарів : *«Скриплі таки були. Таки груби, що на деревах. Да висушиши, да запалиши (А. Д. Самого його запалиш?) В димар»* (с. Зелень Дбр. Срн.) [D8S4 32]. У с. Острівськ (Зрчн. Врс.) перевагу віддають губці, що виросла на дубовому пенькові, наголошуючи, що її запах дуже подобається бджолам : *«А саме лучче на пенькови дуб. На тих пеньках дубових... росте губка. Скрипиль. На дубових. Його береш в димарик, вин огнем не горить, а димить і дуже приятний для бджіл. Дуже приятний. Запах в його такий акуратненький. І вони його так приймають акуратно і просто не кусаються»* [28]. Окремі

медярі використовують губки з різних дерев – дуба, вільхи, берези : *«Да! Точно! Тож же губкою! То багацько на березах, на дуби, на ольшині... Губку утребляли на пасіци»* (с. Андрієвичі Ємлч. Звг.) [27]. Часто для димаря беруть березову губку : *«А там (у димар – А. Д.) клалась гупка. Березова...Вона тліла, вона не, горить полум'ям, а оце тліє і дим»* (с. Миколаївка Ємлч. Звг.) [27]; *«Або ці гриби, оці во, шо на березі ростуть... Не чага воно, тико таке гриби. Тож же висушуються і запалюються. Кусочками. І в димар закладаємо»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [Бер2].

В окремих селах Ємільчищини до губки в димар додавали невелику кількість багна (багно звичайне, *Rhododendron tomentosum*) : *«Трохи багна і цю губку. А більш я нічого не беру. Прокурую, щоб вони мене не кусали і не мишали міні работать»* (с. Малий Кривотин Ємлч. Звг.) [27]; *«І багницьою (місцева назва багна звичайного – А. Д.) обкурував і цим, грибом з берези... Порохном розпалюю, бо багниця вона не горить у закритому. Ну, димар, шчитається, шо закритий вже»* (с. Снргіївка Ємлч. Звг.) [27].

Ми говорили, що коли ще не було димарів, для обкурування бджіл часто використовували полотно і клоччя. Бджоляр із с. Луко (Вдм. Врс.) дотепер зберігає цю традицію, перейняту від діда і на питання, що ви в димарі спалюєте, відповів : *«Клоччє, як колись все дід, клоччє»* [26].

У с. Сівки (Брз. Срн.) в димарі спалювали соснові шишки [24]. Окремі бджолярі обкурують бджіл сухими кінськими кізяками : *«Кінські, да»* (с. Маринин Брз Срн.) [24]; *«А вот уже кізяк, напімер...»* (с. Перекалле Зрчн. Врс.) [28].

Суперечливим є використання в димарях соснового порохна. Більшість респондентів вважають його небезпечним для бджіл, так як містить смолу : *«Ну, щоб ни сосна»* (с. Хотешів К-К К-К) [29]; *«Тіко не з берези, і не з сосне. Там є смола»* (с. Боровне К-К К-К) [29]. Респондент із с. Борове (Ркт. Срн.) бере сосну, поєднуючи її з іншим порохном : *«Такє порохно сухе. Желательно із соснового. Там в мене є всяке порохно, щоб оно горіло»* [31]. У с. Яринівка (Брз. Рвн.) використовують порохно з соснових пеньків : *«Обкуруємо. Порохно. Пеньки з дерева, соснові пеньки»* [24].

Лише у с. Голубне (Брз. Рвн.) зафіксовано використання сухого листя, яке дає багато диму : *«От вона листя сиплє..., щоб більше диму було, щоб крєпше диму було. Всяке. І березове, і отам у нас льох обложаний (листя – А. Д.), то там кїдають»* [24].

Важливими чинниками при виборі деревини є наявність рослин, придатних для підкурювання бджіл : *«В нас дуба немає такого»* (с. Озерці Врс. Врс.) [26] і близькість їх від дому бджоляра : *«З такого дерева, більш-менш, шо є пуд рукою»* (с. Великий Обзир К-К К-К) [29]; *«Аво, в мене є, де вільха росте, там було шисть сахарен (осокорів – А. Д.)»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29].

Висновки. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що на Правобережному Поліссі сформувався комплекс традиційних дій, пов'язаних з підкурювання бджіл, в яких чітко відображена еволюція бджільницького промислу. Першу групу пристосувань для підкурювання бджіл складають пристрої з відкритим вогнем. Їх використовували в період власне бортництва і колодного бджільництва (лісового і домашнього), яке сьогодні також часто називають бортництвом. Всі пристосування влаштовувались таким чином, щоб підкурити бджіл через вузький отвір довжі. Це були : дерев'яні зублі; «головеньки» з палиці і полотна і «куровища» («курак», «курище»), виготовлені з лляного полотна, полотна і клоччя, полотна і соломи, полотна/клоччя і бересту, або ж з деревних грибів – «губи», «скриплі». Принцип дії вищеназваних пристосувань однаковий : напалювання на вогнищі, припинення горіння, наприклад, мохом і підкурювання бджіл задуванням диму в довж борті чи колоди.

З поширенням наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття так званого раціонального бджільництва із використанням рамкових вуликів та інших новітніх пристосувань, на таких пасіках почали з'являтися так звані пасічні димарі, у яких закритий вогонь, а підготовка до роботи складається з двох етапів : розпалювання і накурювання. Для отримання диму використовують деревні гриби, порохно з різноманітних дерев, у т. ч. плодових, додаючи туди трави (чебрець, полин, багно), прополіс, листя дерев, хрону та ін. Локальну особливість

складає використання качанів кукурудзи, кізків, соснових шишок ін. На відміну від попередніх пристроїв, у димарі дим до вуликів подається механічним шляхом, що полегшує процес підкурювання бджіл. Але в бортному і колодному бджільництві продовжували користуватися традиційними пристосуваннями, які подекуди зберігаються й дотепер. З другої половини XX століття димарі поступово поширилися і на селянських пасіках, і не тільки рамкових, а й у бортництві.

Основна мета підкурювання полягає в тому, щоб бджоли на деякий час стали менш активними і не кусали бортника/пасічника. Повністю заперечуємо тезу істориків та бджолярів-практиків, які стверджують, що в період власне бортництва і колодного бджільництва існувала так звана роебійна система, при якій бджіл знищували при вибиранні меду, тобто задимлювали їх до смерті. Доведено використання такої системи лише в південних районах, де бджіл утримували у так званих пнях – колодах без дна.

У лісовому бджіл підкурюють лише один раз – при вибиранні меду. У пасічному/рамковому бджільництві бджолині сім'ї підкурюють неодноразово : при чищенні вуликів навесні, вибиранні меду, часто кілька разів на сезон, і при підготовці вуликів до зими.

Подальшого дослідження потребують інші звичаї, пов'язані з різними формами бджільництва.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. «Бортництво. "Глядіння бджіл по-Баївські"». 2023. URL : [«Бортництво. "Глядіння пчіл по-Баївські"» \(nmck-volyn.com.ua\)](http://nmck-volyn.com.ua) (дата звернення 02.03.2024).
2. Бортники. Збирання дикого меду. Відео. *Ukrainer*. 2018. URL : <https://www.google.com> (дата звернення 02.03.2024).
3. Бортники Полісся. Про вулики, що рятують ліс та чому мед смертельний... 2018. Відео. URL : https://www.youtube.com/watch?v=D_LGOOrPzpw&t=669s (дата звернення 02.03.2024).
4. Бортництво. 2024. URL : <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/11> (дата звернення 02.03.2024).
5. Гурбик А. О. Бортники. Енциклопедія історії України: Т. 1 : А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bortnyky (дата звернення 03.03.2024).
6. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. В 2 т. Т. 2. Київ, 1999. 687 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003380 (дата звернення 02.03.2024).
7. Дмитренко А. Бортництво Київського Полісся. *Бортництво Полісся* / Колектив авторів / Упоряд. Д. Шевченко, А. Плотнікова. Київ : Мистецтво, 2020. С. 68–84, 157, 178–179.
8. Дмитренко А. Бортництво як елемент нематеріальної культурної спадщини України: звичай «глядіти бджіл» (за польовими матеріалами). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство та філософські науки»*. Вип. 33. Харків, 2022. С. 39–53. DOI : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33-05>
9. Дмитренко А. Способи покарання бджолодерів у звичаєвому праві населення Правобережного Полісся. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 2. С. 66–81.
10. Дмитренко А. Традиції бджільництва Березнівщини : способи обкурювання бджіл. *Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи*: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 25 жовтня 2016 року : Зб. наук. пр. Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 50–55.

11. Заглада Н. Етнографічна експедиція на Полісся. 1934 рік. *Родовід*. 1992. № 4. С. 26–31.
12. Заглада Н. Матеріали з етнографічних досліджень в Чорноб[ильському] районі на Поліссі 1934 р. *Матеріали з української етнології*. Київ, 2017. С. 256–285.
13. Зберегти бортництво. Відео. *Ukrainer*. 2021. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=rIykggW19NU&t=798s> (дата звернення 02.03.2024).
14. Ковалев І.І. Живая летопись волынского пасечничества. Житомир, 1916. 40 с.
15. Ковалев І.І. Пчеловодство в Волынской губернии по данным анкеты 1912 года. Житомир, 1914. 47 с.
16. Конопльова М. На Житомирщину туристи їдуть подивитися на Поліський Стоунхендж і дикий мед. 2020. URL : <https://shotam.info/na-zhytomyrshchynu-turysty-idut-podyvytysia-na-polis-kuu-stounkhendzh-i-dykuu-med/> (дата звернення 02.03.2024).
17. Марчук А. У центрі Рівного – куточок бортництва. Як і чому його роблять двоє науковців. 2020. URL : <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (дата звернення 02.03.2024).
18. Мегедь О. Г., Поліщук В. П. Бджільництво. Київ : Вища школа, 1987. 336 с.
19. Михалевич М. Пасіка або наука про те, що треба знати, чого постаратися, та як що коли побити, щоби пасіка все добре велася. Львів, 1922. 74 с.
20. Мовна У. Традиційне бджільництво гуцулів: специфіка виробничої культури. *Народознавчі Зошити*. 2020, № 5. С. 1037–1050. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1037>.
21. Мовна У. Традиційне бджільництво України : словника етнографічних термінів. Львів, 2015. 360 с.
22. Мовна У. Традиційне бджільництво українців Бойківщини : виробничо-технологічний аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 2. С. 15–24. doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.02.
23. Музей-архів Народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі –*МАНКУП ДНЦЗКСТК*). Ф. Лугини-2005, записано А. Дмитренко (Лугинський, Коростенський і Овруцький р-ни Житомирської обл.).
24. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Березне-2013, записано А. Дмитренко (Березнівський, Костопільський, Сарненський р-ни Рівненської обл.).
25. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Володарка-2012, записано А. Дмитренко (Володарський і Васильківський р-ни Київської обл.).
26. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Володимирець-2009, записано А. Дмитренко (Володимирецький і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
27. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Ємільчине-2011, записано А. Дмитренко (Ємільчинський і Новоград-Волинський р-ни Житомирської обл.).
28. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Зарічне-2010, записано А. Дмитренко (Заріченський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
29. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Камінь-Каширський-2012, записано А. Дмитренко (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
30. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Коростень-2023, записано А. Дмитренко (Коростенський р-н Житомирської обл.).
31. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Рокитне-2006, записано А. Дмитренко (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
32. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Сарни-2008, записано А. Дмитренко (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
33. Облікова картка елемента нематеріальної культурної спадщини. Бортництво. 2018. URL : <https://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (дата звернення 02.03.2024).
34. Полісся: Бортники. Князівка. Україна. *Ukrainer*. 2018. URL : <https://www.google.com/search?q=3>. (дата звернення 03.03.2024).

35. Правічне ремесло. URL : <https://rivnepost.rv.ua/news/pravichne-remeslo> (дата звернення 02.03.2024).
36. Халімончук Ю. Архаїчна термінологія поліського бортництва у говірці мешканців Полісся. *Бортництво Полісся* / Колектив авторів / Упоряд. Д. Шевченко, А. Плотнікова. Київ: Мистецтво, 2020. С. 90–98.
37. Халімончук Ю. Прадавнє бортництво на Поліссі. *Український пасічник*. 2013. № 1). С. 28–31.
38. Чириця І. Поліське бортництво: чи вдасться зберегти автентичні традиції. 2020. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3091777-poliske-bortnictvo-ci-vdastsia-zberegiti-avtenticni-tradicii.html> (дата звернення 02.03.2024).

Брз. Рвн. – Березнівська ТГ Рівненського р-ну Рівненської обл.
 Брзс. Срн. – Березівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Брш. Звг. – Барашівська ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Влзм. Врс. – Володимирецька ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Влмч. Квл. – Велимчанська ТГ Ковельського р-ну Волинської обл.
 Влш. Жит. – Вільшанська ТГ Житомирського р-ну Житомирської обл.
 Врс. Врс. – Вараська ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Всцк. Срн. – Висоцька ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Грд. Звг. – Городницька ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Дбр. Срн. – Березнівська ТГ Рівненського р-ну Рівненської обл.
 Ємлч. Звг. – Ємільчинська ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Зрчн. Врс. – Заріченська ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 К–К К–К – Камінь-Каширська ТГ Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
 Клс. Срн. – Клесівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Крст. Крст. – Коротсенська ТГ Коростенського р-ну Житомирської обл.
 Лгн. Крст. – Лугинська ТГ Коростенського р-ну Житомирської обл.
 Лкн. Врс. – Локницька ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Лцк. Лцк. – Луцька ТГ Луцького р-ну Волинської обл.
 Плс. Київ; Ч. з. в. – Поліський р-н Квс., Чорнобильська зона відчуження.
 Ркт. Срн. – Рокитнівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Срн. Срн. – Сарненська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Стрс. Срн. – Старосільська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.

A. A. DMYTRENKO, candidate of Historical Sciences,
 Associate Professor of the Department of Museum Studies,
 Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher
 e-mail : dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
 Lesya Ukrainka Volyn National University
 State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
 Druzhby Narodiv 13, Lutsk, 43017, Ukraine

BEEKEEPING TRADITIONS OF BEE STOKING IN THE ETHNO-CULTURAL HERITAGE OF RIGHT-BANK POLISSIA OF UKRAINE: based on field materials

The purpose of the study. Based on expeditionary materials, to analyze the traditions of bee stoking that have been formed in beekeeping and apiary beekeeping of the Right-Bank Polissya of Ukraine.

Research methodology. The research was based on the principles of historicity, objectivity, systematicity, and complexity; historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative and historical). The ethnological method of research used is the collection of field materials according to the author's questionnaire program; information was collected using the bush

method of ethnological research. The field materials collected by the author in different regions of Ukrainian Polissya during 2005-2013 and 2023 are used.

Scientific novelty. For the first time in ethnological science, the traditions of bee-killing, their local peculiarities and changes during the second half of the XX and early XXI centuries are studied. The author proves the groundlessness of the thesis about the existence of the so-called swarming system in beekeeping. The used field ethnographic materials are introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. It has been found that two types of devices were used for lighting bees. The oldest were open-fire devices made from improvised materials: tree branches (zubel), linen and wood (golovenka), canvas, flax processing waste, straw, birch bark, and wood mushrooms (kurak). They were set on fire, extinguished, and used to light bees in side and log hives, directing the smoke into the longitudinal opening of the hives. The second type of device is a chimney with a closed fire, in which gunpowder from various trees, including fruit trees, leaves, grass, etc. is burned and the smoke is produced mechanically. The spread of chimneys is associated with the development of frame beekeeping, and in beekeeping and log beekeeping, traditional devices were preserved until the mid-twentieth century, and in some places to this day.

Key words. *Right-Bank Polissia of Ukraine, intangible cultural heritage, beekeeping, apiary beekeeping, bee stoking, zubel, bee chimney.*

Reference

1. «Forest beekeeping. "Watching bees in the Bayiv style"». 2023. URL: «Forest beekeeping. "Watching bees in the Bayiv style"» (nmck-volyn.com.ua) (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
2. Forest beekeeping. Collecting wild honey. Video. *Ukrainer*. 2018. URL: <https://www.google.com> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
3. Forest beekeeping of Polissia. About beehives that save the forest and why honey is deadly... 2018. Video. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D_LGOrpPzpw&t=669s (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
4. Forest beekeeping. 2024. URL: <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/11> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
5. Hurbyk A. O. Bortnyki. *Encyclopedia of the history of Ukraine*: Vol. 1: A–B / Ed.: V. A. Smoliy (head) and others. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 688 p. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bortnyky (access date 03/03/2024) (in Ukrainian).
6. De la Flies D. P. Albums. In 2 vols. Vol. 2. Kyiv, 1999. 687 p. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003380 (access date 03.02.2024) (in Ukrainian).
7. Dmytrenko A. Forest beekeeping of the Kyiv Polissia. *Forest beekeeping of Polissya* / Collective of authors / Edited by. D. Shevchenko, A. Plotnikova. Kyiv: Mystetstvo, 2020. P. 68–84, 68–84, 157, 178–179 (in Ukrainian).
8. Dmytrenko A. Forest beekeeping as an element of the intangible cultural heritage of Ukraine: the custom of «watching bees» (based on field materials). *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin*. Series «History of Ukraine. Ukrainian Studies and Philosophical Sciences». Vol. 33. Kharkiv, 2022. P. 39–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33-05> (in Ukrainian).
9. Dmytrenko A. Ways of punishing beekeepers in the customary law of the Right Bank Polissia population. *Folk creativity and ethnology*. 2019. No. 2. P. 66–81 (in Ukrainian).
10. Dmytrenko A. Beekeeping traditions of the Bereznyv region: methods of fumigating bees. *The humanitarian space of science: experience and perspectives: Materials of the VI International. science and practice* Internet Conf. October 25, 2016: Coll. of science Ave. Issue 6. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2016. P. 50–55 (in Ukrainian).

11. Zaglada N. Ethnographic expedition to Polissia. 1934 year. *Pedigree*. 1992. No. 4. P. 26–31 (in Ukrainian).
12. Zaglada N. Materials from ethnographic research in the Chornobyl district of Polissia in 1934. *Materials from Ukrainian ethnology*. Kyiv, 2017. P. 256–285 (in Ukrainian).
13. Save the forest beekeeping. Video. Ukrainian. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rlykkgW19NU&t=798s> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
14. Kovalev I.I. A living chronicle of Volyn beekeeping. Zhitomir, 1916. 40 p. (in Russian).
15. Kovalev I.I. Beekeeping in the Volyn province according to a questionnaire from 1912. Zhitomir, 1914. 47 p. (in Russian).
16. Konoplyova M. Tourists go to Zhytomyr Oblast to see the Polissky Stonehenge and wild honey. URL: <https://shotam.info/na-zhytomyrshchynu-turysty-idut-podyvytysia-na-polis-kyystounkhendzh-i-dyky-med/> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
17. Marchuk A. In the center of Rivne - a corner of bortnytstva. How and why it is made by two scientists. 2020. URL: <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comujogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
18. Meged O. G., Polishchuk V. P. Beekeeping. Kyiv: Higher School, 1987. 336 p. (in Ukrainian).
19. Mikhalevich M. Apiary or the science of what you need to know, what to try, and how and when to beat, so that the apiary runs well. Lviv, 1922. 74 p. (in Ukrainian).
20. Movna U. Traditional Hutsul beekeeping: specifics of production culture. *Ethnological notebooks*. 2020, No. 5. P. 1037–1050. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1037> (in Ukrainian).
21. Movna U. Traditional beekeeping of Ukraine: dictionary of ethnographic terms. Lviv, 2015. 360 p. (in Ukrainian).
22. Movna U. Traditional beekeeping of Ukrainians of Boykiv region: production and technological aspect. *Ethnic history of the peoples of Europe*. 2020. Issue 2. P. 15–24. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.02> (in Ukrainian). (in Ukrainian).
23. Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissya of the State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters (hereinafter — MANKUP DNCZKSTK). F. Luhynyi-2005 (Luhyny, Ovruch and Korosten districts of Zhytomyr region) (in Ukrainian).
24. MANKUP DNTSZKSTK. F. Zarichne-2010 (Zarichne and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
25. MANKUP DNTSZKSTK. F. Yemilchyn-2011 (Yemilchyn and Novohrad-Volynskyi districts of Zhytomyr region) (in Ukrainian).
26. MANKUP DNTSZKSTK. F. Sarny-2008 (Sarny and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
27. MANKUP DNTSZKSTK. F. Vladimirets-2009 (Volodymyrets and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
28. MANKUP DNTSZKSTK. F. Volodarka-2012 (Volodarsky and Vasylkivsky districts of Kyiv region) (in Ukrainian).
29. MANKUP DNTSZKSTK. F. Berezne-2013 (Bereznivsky, Kostopilsky, Sarny districts of Rivne region) (in Ukrainian).
30. MANKUP DNTSZKSTK. F. Kamin-Kashirsky-2012. (Kamin-Kashirsky and Ratnivsky districts of Volyn region) (in Ukrainian).
31. MANKUP DNCZZKSTK. F. Korosten`-2023 (Korostenskyj districts of Zhytomyr region). (in Ukrainian).
32. MANKUP DNTSZKSTK. F. Rokytne-2006 (Rokytne district of Rivne region). (in Ukrainian).
33. Account card of an element of intangible cultural heritage. Forest beekeeping. 2018. URL: <https://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
34. Polissya: Bortniki. Kniazivka. Ukraine. Ukrainer. 2018. URL: <https://www.google.com/search?q=3>. (date of application 03.03.2024) (in Ukrainian). (in Ukrainian).

-
35. An age-old craft. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/pravichne-remeslo> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
36. Halimonchuk Yu. Archaic Terminology of Polisian Forest beekeeping in the Speech of the Residents of Polissia. *Forest beekeeping of Polissya* / Collective of authors / Edited by. D. Shevchenko, A. Plotnikova. Kyiv: Mystetstvo, 2020. P. 90–98 (in Ukrainian).
37. Halimonchuk Yu. Ancient beekeeping in Polissia. *Ukrainian pacichnik*. 2013. No. 10. P. 28–31. URL: <https://spadok.org.ua/polissya/pradavn-bortnytstvo-na-polissi> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
38. Chirytsia I. Polissky Forest beekeeping: will it be possible to preserve authentic traditions. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3091777-poliske-bortnictvo-ci-vdastsya-zberegti-avtenticni-tradicii.html> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 17.04.2024. / The text was received by the editors 17.04.2024.

Текст затверджено до друку 16.05.2024. / The text is recommended for printing 16.05.2024.

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-08>

УДК: 930.1:316.64:316.334.56]:82-3.09(477+438)

Д.М. ЧОРНИЙ¹⁰, д. іст. наук, проф.,

професор кафедри українознавства

e-mail: d.chornyi@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

ЛЮДИНА І МІСТО XX-XXI СТ.:
ВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Мета. У статті досліджується, як місто впливає на людину, які складові міського простору формують дух міста, як змінився пересічний міський житель і повсякденне життя за останні сто років, а також проявляється минуле в сучасних містах. Автор дає відповідь на основі аналізу романів сучасних письменників Польщі та України.

Методи. В основі методології роботи – підходи, сформульовані представниками напрямків дослідження повсякденності та історичної пам'яті. Ми спиралися на аналіз творів С. Хвіна, А. Стасюка, М. Краєвського, Р. Мруза, Н. Осінської, Я. Л. Вишневського, Н. Гурницької, С. Жадана, Ю. Винничука, Ю. Андруховича, О. Красовицького, Є. Кужавської, М. Гримич, опублікованих у 1995-2021 рр.

Результати. Головний вплив на життя мешканців Гданська, Познані, Вроцлава, Варшави, Львова, Києва, Івано-Франківська, малих міст Донбасу мали такі фактори, як «травмована пам'ять», особливості творення простору міста та його маркери. Місто стирало національні, станові, соціальні, гендерні стереотипи, умовності. В Польщі це відбулося швидше, Україна повільніше рухається в даному напрямку. Кожне конкретне місто формує його мешканця, який починає відчувати себе громадянином міста, особистістю. Цей процес відбувається переважно під впливом повсякденних взаємин між людьми, зовнішніх політичних подій національного і глобального рівня, ніж завдяки діям міської влади.

Висновки. Всі тексти надають цілісне уявлення про взаємини між людиною і урбаністичним простором. Сприйняття міста городянами, авторами і героями творів, можна поділити на декілька типів: магічний простір, простір любові, терен боротьби зі злом, сукупність станцій на трасі однієї лінії приміської залізниці.

Ключові слова: повсякденне життя, самоідентифікація, травмована пам'ять, урбаністичний роман, велике місто, мале місто, Польща, Україна.

Як цитувати: Чорний Д. М. Людина і місто XX-XXI ст.: версії української і польської художньої прози. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*

Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип.38. С. 78-92. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-08>

In cites: Chornyi D.M. (2024). The Person and the City of the 20th-21st Centuries: Versions of Ukrainian and Polish Prose Fiction. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series*

¹⁰Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми «Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського».

©Чорний Д.М., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Міста, їх минуле та сучасне все більше і більше привертають увагу науковців, громадських діячів, публіцистів. У спробах дати відповідь на комплекс питань, що генерує урбаністичне середовище, вони звертаються до різноманітних джерел. Свідомості людей, які народилися і проживають по містах, є одним з найточніших джерел таких відомостей. Соціологічні опитування, методи усної історії набули сьогодні популярності і надають можливість накопичувати відповідний матеріал. Водночас маємо зауважити, що пересічна людина, з якою мають справу дослідники, не завжди спроможна самостійно широко відтворити власні відчуття, враження. Тому звернення до доробку письменників може значно розширити наші уявлення про міста, міське суспільство в цілому та окремих його представників. Твори письменників надають можливість скласти уявлення про те, як фіксуються та тримаються в історичній пам'яті містян ті чи інші історичні події, яке враження вони справляють на сучасників. Ми виходимо із того, що письменник гостріше бачить, тонкіше відчуває і чіткіше формулює думки на відміну від пересічної людини. Його авторське бачення, бачення міста героями творів важливе для відтворення цілісної картини міського життя. Особливо це стосується ХХ – початку ХХІ століття, коли динамізм та масштаби змін, що відбувалися по містах, не завжди можуть відбитися у «класичних» історичних джерелах.

Студіювання творчого доробку сучасних письменників Польщі та України, які зображують Варшаву і Львів, Гданськ і Івано-Франківськ, Харків і Познань, Вроцлав і Київ, інші великі і малі міста своєї та інших країн, допоможе точніше навести фокус та з'ясувати, як місто впливає на людину, які складові міського простору формують дух міста; як змінився пересічний мешканець міста та повсякденне життя протягом останніх ста років; в чому проявляє себе історичне минуле та проявляється відчуття історичного спадку людини в сучасних містах.

Ми зосередили увагу на творчості 13 авторів, в центрі уваги яких є місто та його мешканці. Це польські письменники Стефан Хвін, Анджей Стасюк, Марек Краєвський, Ремігіуш Мруз, Наталія Осінська, Янош Леон Вишневський та українські – Наталія Гурницька, Сергій Жадан, Юрій Винничук, Юрій Андрухович, Олександр Красовицький, Євгенія Кужавська, Марина Гримич. Для нашого дослідження важливим є те, що вони народилися та формувалися як письменники в містах: Гданську, Варшаві, Ополе, Торуні, Львові, Старобільську, Станіславі, Харкові, Києві в ті часи, коли польське та українське суспільства швидко ставали урбаністичними. У 1970-2010-х роках обидві країни впевнено перетнули позначку у 50% міських жителів, частка яких в сучасній Польщі становить понад 60%, України – близько 70%, в той час як у світі міське населення стало переважати сільське зовсім нещодавно: в 2018 р. ООН зафіксувала, що 55% мешканців нашої планети проживають по містах, і згідно прогнозів експертів ООН очікується, що 2050 р. частка населення урбанізованих районів буде становити 68% [54].

В центрі нашої уваги – 20 прозових творів, що були вперше видані у 1995-2021 роках. Частина з них багато разів перевидавалися в своїх країнах та вийшли у перекладах відповідно польською та українською мовами. Розглядаючи ці твори, ми намагатимемося порівняти бачення письменників із тим, що писали про міста, які були об'єктом уваги названих письменників, історики, літературознавці, журналісти, публіцисти, краєзнавці Польщі [35, 36, 37, 38, 44, 47, 49, 51, 52, 53, s.309-344] і України [1, 9, 13, 17, 18, 23, 24, 30].

Твори, обрані для наших студій, можна поділити на три групи. До першої належать ті, що фокусуються на відтворенні міста в певну історичну добу: «Ганеман» С. Хвіна, «Багрянний колір вічності» Н. Гурницької, «Голова Мінотавра» М. Краєвського, «Справа зниклої балерини», «Справа мертвого авіатора», «Справа майстра-червонодеревника» О. Красовицького та Є. Кужавської, «Вугледар-2099» М. Гримич. Другу групу – тексти, що концентрують увагу на відтворенні особистого життя людей: «Панна Фербелін» С. Хвіна, «Танго смерті» Ю. Винничука, «Мелодія кави в тональності сподівання», «Мелодія кави у

тональності кардамону» Н. Гурницької, «Вибачаю тобі» Р. Мруза, «Ворошиловград» та «Месопотамія» С. Жадана, «Дев'ять» А. Стасюка, «Самотність у Мережі» та «Зміщення спектру» Я.Л. Вишневецького, «Слеш» Н. Осінської. До третьої ми віднесли авторські тексти мемуарного характеру «Таємниця. Замість роману» Ю. Андруховича, «Груші в тісті» Ю. Винничука. На вибір авторів і творів вплинуло існування особистого зв'язку творців текстів та їх героїв із польськими та українськими містами. Так, роман «Голова Мінотавра» М. Краєвського, події якого переважно розгортаються у Вроцлаві та Львові, присвячений світлій пам'яті дядькові, Міхалові Облонку, який перший розповів автору про передвоєнний Львів [19, с. 5]. Подібні зв'язки простежуються у Ю. Винничука, Ю. Андруховича, А. Стасюка, Я.Л. Вишневецького.

Травмована пам'ять. Герої цих творів народилися і зростали по містах. Для них історія власної країни, родини та міста тісно поєднані. Те, що належало до виру подій і знайшло відбиток на сторінках підручників зачіпало їх, адже не завжди співпадало із їх власним досвідом, долею родин та близьких людей. Невипадково Якуб, герой «Самотності у мережі» Я.Л. Вишневецького, із гіркотою зазначає, що «...Зрештою, вся історія – лише договір. Насамперед щодо спільного обману. Домовилися, що саме цей, а не інший обман вивчатимуть у школі» [6, с. 19]. Героїня роману М. Гримич «Вугледар-2099» Леоніда Львівна зазначає не менш відверто: «...шкільна історія – це лише маніпуляція умами дітей. Це гола пропаганда» [8, с. 13]. Під цими словами, на наш погляд, могли б підписати багато героїв всіх цих творів. Однак Якуб і Леоніда Львівна роблять висновки діаметрально протилежні. Вихований у польському урбаністичному середовищі Якуб надає перевагу самотійному пошуку та вибору бачення історичного минулого, в той час як народжена в українському невеличкому місті жінка вважає, що «Історія як наука має бути доступна лише обраним», які мають нею маніпулювати. Ця заочна дискусія героїв романів щодо історії віддзеркалює реальні процеси, що мають місце в нашому суспільстві. До складних взаємин сучасної людини із історією країни та міста, особливостями репрезентації історії у шкільних підручниках регулярно звертаються українські та польські журналісти, публіцисти, історики [25, с. 17-19; 29, с. 18-20; 44, с. 34; 46, с. 14-16; 45, с. 18-20].

Світ історичної пам'яті та уявлень містян – героїв творів, сформувався під впливом трагічних подій. Таку пам'ять цілком справедливо можна охарактеризувати як травмовану пам'ять [28]. Водночас, як свідчать прозові твори сучасних письменників, вона по-різному проявляла себе у жителів міст Польщі та України.

Розпочати наш аналіз варто із роману С. Хвіна «Ганеман», який вперше вийшов у 1995 р. в Польщі і отримав широкі відгуки. У 2010 р. роман вийшов в українському перекладі, але не набув особливої уваги. Лише після початку повномасштабної російської агресії проти України ця книга, на наш погляд, стала сприйматися по-новому, адже повноправними її героями є місто та люди, що залишалися або опинилися в Гданську в найстрашніші місяці 1945 р. – в часи обстрілів, бомбардувань, біженства, мародерства, масових смертей.

Головний герой роману Ганеман намагався евакуюватися разом із своїми сусідами по будинку – німцями, але не потрапив на транспорт і ледь не загинув у порту від обстрілу. Ось опис обставин подій в порту: «Люди на площі між цегляним муром і платформою заповзали під вагонетки, ховалися під залізними стовпами крана, топтали по лежачих, бігли до брами, але щомиті чийсь болісний зойк продирався крізь гул вибухів, і чиєсь тіло, яке тягнули по снігу, залишало за собою чорний слід. А посеред площі, обіч колій, там, де стало зовсім порожньо, навколо покинутої відкритої валізи, із якої вибухова хвиля добула муслінові торочки нічних сорочок, підплигували посічені осколками грудки снігу. Тоді зненацька залягла тиша. Хтось, сховавшись за стовпом крана, стискаючи дивно викручену ногу, душився плачем, хтось звав обережно...» [31, с.39]. До болю знайомі картини сучасним жителям Харкова, Краматорська, Ізюма, Херсону, Чернігова.

Інший травматичний досвід залишила тоталітарна доба. Для мешканців Варшави, Вроцлава, Гданська, Львова вона стала підставою для втечі (зміни місця роботи, еміграції) або примусового переселення. Як свідчать ці прозові твори, головним подразником для втечі

ставав психологічний тиск з боку влади. Прийоми та методи його відчув на собі не остання постать в поліції Вроцлава, тоді ще Бреслау, герой романів М. Краєвського Ебергард Мок, який 1934 р. перейшов з поліції до Абверу, оскільки «не міг бачити, як гестапівські гниди вдираються в його світ, наче пошесть, перекидаючи все з ніг на голову» [19, с.24].

Оце перекидання відчув на собі Ганеман у Гданську, де залишився жити і звідки не мав наміру виїздити [31, с. 85]. Такі ж саме переживання зустрічаємо у Якуба – героя «Самотності у мережі», який щиро намагався допомогти другові з лікуванням доньки у США і отримав від спілкування з офіційним представником держави – тоді ще Польської Народної Республіки – відразливі відчуття. Ось як про це пише Я.Л. Вишневський: «Він відрекомендувався як працівник посольства Польщі в Нью-Йорку і попросив показати паспорт. На щастя, йому спало на думку запитати – навіщо. Це викликало напад неймовірної люті. Він тоді дізнався, що «руйнує образ Польщі в очах американських імперіалістів», що «жебрає, як останній обдертий і обпліваний циган під церквою», що «як науковець і громадянин компрометує Польщу». Він слухав це здивовано й з відразою. Дотепер не розуміє, чому тоді не викинув його з бюро» [6, с. 171].

Масштаби впливу Другої світової війни та тоталітаризму на мешканців міст можна більше зрозуміти, якщо порівняти із впливом на обставини життя подій попередньої доби – доби імперій, послуговуючись визначенням Е. Гобсбаума. Так, поляки – мешканці Познані – зазнали негативного досвіду життя в Німеччині на рубежі XIX-XX ст., що суттєво вплинуло на їх самоідентифікацію, формувало досвід протистояння. Марцин Концкі звертає увагу на те, що німці використовували різні способи створити ускладнення для поляків Познані, зокрема, брати участь в управлінні. Наведені ним спогади одного із сучасників тих подій відтворюють атмосферу вулиць міста: «Поляки і німці проходять один повз одного на невеликій території Познані, як чужі. Беручи участь у суспільному житті міста, [...] мистецькому та науковому житті суспільства, він всюди знаходить обидві національності відокремленими одна від одної. [...] На вулицях міста переплітаються обидві мови, але німець ніколи не говорить польською, а поляк зрідка говорить німецькою» [38, с. 292]. Змагання між представниками двох націй проявляло себе навіть в архітектурі. Архітектор Р. Славські (1871-1963) починаючи з 1904 р. створював в Познані споруди у стилі «класичного бароко», що подобалося полякам, оскільки не нагадувало пруську неоготику. М. Концкі далі зазначає, посиляючись на біографістку Г. Клаус: можна навіть ризикнути стверджувати, що якби офіційна пруська архітектура в Познані була необарокова, то Славські творив би в іншому стилі, який би для поляків вважався «рідним» [38, с. 317]. Типові приклади тиску і протистояння в Познані наводить у своїй красномовній праці і Філіп Чекала [35, с. 11].

Якщо звернутись до українських міст, то тут справи виглядали інакше, якщо рухатися в напрямку зі Львова до Харкова. Для жителів Львова тоталітарна доба залишила колосальний травматичний досвід. Так, Н. Гурницька у романі «Багряний колір вічності» акцентує увагу на тому, що для героїв – Ірени та Анджея – особливо трагічними були події 1939-1940 рр. після захоплення міста Червоною Армією: «...Загалом же ж ніхто нічого конкретного не знав і навіть не уявляв, чим для Львова обернеться прихід совєтів... Все, що трапилося згодом, взагалі нагадувало Ірені божевілля... Люди зникали посеред білого дня, їх забирали потай уночі, розстрілювали як ворогів народу, тримали в тюрмах без права листування, розлучали сім'ї, забирали в заможних людей маєтки та помешкання, а їхніх колишніх власників цілими родинами вивозили в Сибір чи Казахстан... Анджея таки арештували в січні 1940 року. Приїхали глибоко вночі. Тоді, коли всі давно вже спали...Діти продовжували кричати, її намагалися відтягнути від Анджея, але Ірена не відпускала його руку. Їй було байдуже, що її так страшно та вульгарно криють матами, що діти плачуть, а сама вона майже втратила людську подобу. – Не йди з ними, не треба! Чуєш! Вони тебе вб'ють. Подивися, то не люди. То дич» [10, с.103, 104, 106-107].

Щоби зрозуміти глибину травми мешканців міста XX століття, варто порівняти їх відчуття та відчуття мешканців Львова іншої доби, коли він перебував у складі Австро-Угорщини. Політичні події XIX ст. – скоріше тло, декорація особистого життя львів'ян. Анна,

героїня роману Н. Гурницької «Мелодія кави у тональності кардамону» так сприймала події жовтня-листопада 1848 р. у Львові: їх «ігнорувати було неможливо», але «Зрештою, стільки пережила за той злощасний день, що воліла не ятрити в собі неприємні спогади. Відклала у найдальший закапелок пам'яті й змирилася з тим, що не на всі свої запитання отримає відповіді. А може, й не завжди варто їх шукати. Хіба не досить того, що жодні репресії Адама не торкнулися, його не виселили з міста, не переслідували, а отже, він був не надто близький до подій. Не менше втішало й те, що заворушення, які для Львова мали трагічні наслідки, їх особисто майже не зачепили» [12, с. 373, 403, 435]. Звертає на себе увагу, що згадка про руйнування у Львові, подані письменницею від імені своєї героїні-жінки навіть менш емоційні, ніж їх опис сучасними істориками в академічній «Історії Львова» [17, т. 2, с. 165-166].

Діапазон сприйняття Києва мешканцями міста в часи іншого значного катаклізму ХХ століття – Першої світової війни – зображено авторами/побачене очима героїв творів, коливається від «міста для розваг» до нарікань на незручності, що перешкоджають звичайному повсякденному життю. Доволі відсторонено йдеться про те, що «У місті багато іноземців, біженців, тих, що втекли від війни й приїхали розважитись у гостинний осінній Київ. Місто, що пахне яблуками й дзеленчить трамваями навіть уночі: тоді вони возять поранених та вантажі для армії», але один з мешканців водночас нарікає: «Кляті трамваї возять вночі поранених, пасажирам відмовляють» [20, с. 16, 268, 357]. У другому творі серії автори фіксують обережні побоювання щодо перебігу війни: «Ця війна – надто довга, щоб лишатися героїчною» [22, с. 247, 248, 257]. Лише у третьому романі з'являються деякі трагічні нотки: «У шпиталі безліч поранених і мало рук. Багато болю і ще більше – мовчазної безнадії» [21, с. 44].

По містах Сходу України, як свідчать твори письменників, травма пам'яті міських мешканців цілковито пов'язана із тоталітарною добою. Але виглядає вона дуже специфічно. Так, лише один герой роману С. Жадана «Месопотамія», цілком присвяченого Харкову, згадує про цю добу, коли намагається спокусити американку до інтимних стосунків: «Добре було б її завалити, – думав Боб, розповідаючи жінкам про проблеми посттоталітаризму та ксенофобії в рідному місті...». А його батько, рекомендуючи синові за будь-яких обставин залишитися у США, пише: «Дорогой Боба, – писав йому папа Сєва, – ніколи й за жодних обставин не повертайся до цього Богом забутого міста! спробуй зробити все, щоби залишитися там – у країні щоденної демократії, коло мого замудоханого брата Шурика. Це місто не вартує твоєї любові й пам'яті. Досить того, що воно вчинило зі мною, позбавивши віри, надії та партійного стажу. Нізащо сюди не повертайся!» [16, с. 327, 331]. Оці слова – «позбавивши партійного стажу», на наш погляд, дуже влучно передають специфіку відчуття трагізму харків'янином.

Якщо подивитись на атмосферу міст на схід від Харкова, то ситуація скидається на шарж. Один з героїв роману С. Жадана «Ворошиловград», дія якого відбувається у неназваному маленькому місті Донбасу, переймається Другою Світовою війною в контексті пошуку німецьких танків «Тигр», які неушкодженими буцім-то сховані в навколишніх землях – десть у трикутнику між Луганськом, Донецьком і можливо Старобільськом (рідним містом автора). Цього мешканця міста звать Ернст (відсилка до лідера німецьких комуністів Ернста Тельмана), він не тримається фашистських поглядів, а танк йому необхідний, щоби заробити купу грошей, адже в світі таких екземплярів залишилося дуже мало [15, с. 129]. Мешканці цього маленького міста міцно тримаються за старе комуністичне минуле, діячі якого продовжують сприйматися як цілком нормальні істоти і їм надають статус почесного громадянина міста [15, с. 89, 205, 212-218]. Одна з містянок, Тамара, висловлюється таким чином: «... в мене є впевненість у дні вчорашньому. Іноді вона теж тримає» [15, с. 405]. Як бачимо, травма тоталітаризму викликає дезорієнтацію у часі та просторі, ціннісних орієнтирах. Навіть химерність. Змодельовати наслідки такого явища спробувала М. Гримич у романі «Вугледар-2099», події якого відбуваються у далекому майбутньому. Героїня роману Леоніда Львівна (ім'я відсилає до комуністичного лідера Леоніда Брежнєва), ініціює втілення в життя гасла «Історія померла! Нехай живе майбутнє!», яке призначений реалізувати

«начальник Безпекового департаменту, або, за жартівливим визначенням Леоніди Львівни, «замполіт» [8, с. 13] – доволі специфічна посада в суспільстві тоталітарного минулого. Зважаючи на реалії останніх десяти років в Україні цих персонажів неможна сприймати лише як прояв впливу образів Дж. Орвела. На жаль, їх можна зустріти в реальному житті.

Особливості самоідентифікації мешканців міст пов'язані із регіоном походження та містом проживання, національністю, мовою. Мешканець Гданська, людина яка себе асоціює із містом, Ганеман так розповідає про себе: «...те, що я розмовляю по-польськи, така само випадковість, як і те, що розмовляю по-німецьки. Моя сім'я з маминого боку походить з-під Позен. До війни, коли вчився у Берліні, а потім у Данцигу, у мене було кілька знайомих поляків. Але яке це має значення? Я також достатньо добре розмовляю по-французькому. Батько родом з Ельзасу» [31, с. 85]. Схожими словами самоідентифікує себе герой одного з начерків Марцина Концкі. Він розповідає, що його мама походить з Кельщини, а батько – з Конгресувки, але він відчуває себе познанцем: «я виріс тут, я познанський патріот» [38, с. 19].

Я. Л. Вишневський в «Самотність у мережі» так описує походження героя роману Якуба і наявність німецького паспорту: «Дідусь вивіз до Берліна свою, на останніх місяцях вагітності, жінку з надією, що в Берліні їм буде краще. Як це тепер називають? Економічний емігрант. Саме так. За тиждень після приїзду до Берліна бабуся народила його маму... Через три місяці вони повернулись до Польщі. Не могли жити в Німеччині. Однак, байдуже, що це були тільки три місяці. У свідоцтві про народження назавжди залишилась ця історична примітка: місце народження – Берлін. Так його мама стала німкенею. Це завдяки тому він має тепер німецький паспорт і може літати до Сіетла без візи. Хоча завжди літає з двома паспортами. Якось забув польський і почувався, як без громадянства. Бо він може бути лише поляком» [6, с. 17-18]. Появу «німецького сліду» в польській ідентичності Якуб ілюструє, розповідаючи про другого чоловіка своєї матері: «Польський художник, який 1942 року став німцем лише тому, що народився на 12 кілометрів занадто західніше, а під Сталінградом треба було мати повні окопи. Тоді оті справді справжні німці менш справжніми німцями робили всіх» [6, с. 18].

Героїня іншого роману Я. Л. Вишневського «Зміщення спектру», мешканка Познані Надія так характеризує себе в розмові з адміністратором готелю в Німеччині: «Мадам Погребни... Чи можу запитати, то у вас російське прізвище? ... вона відповіла російською: – Українське, хоча моя бабуся стверджує, що молдавське. Колись я з'ясовувала походження цього прізвища. Більшість Погребних мешкає все ж таки в Польщі. Я – полька..... – Полька? Дуже дивно, але ж у вас німецький паспорт..... – Це непроста історія, – спокійно сказала вона, – громадянство – то офіційно, а от національність – приватний бік» [7, с. 264]. Це відчуття належності до польської ідентичності плекалася в місті здавна [35, с. 11-12].

Юрій Андрухович у автобіографічному романі «Тасмания» пише про те, що навчався сприймати Станіслав/Івано-Франківськ, як рідне місто, повернувшись до нього після здобуття вищої освіти у Львові [2, с. 139, 259]. Два чинники стали підвалинами його урбаністичного світосприйняття. Серед них найважливіший – магія великого міста, Львова, що спонукала його глибоко відчути місто свого народження. Він також багато уваги приділяє пливу міст Європи, зокрема, враженням дитинства, коли він 1968 року вперше відвідав Прагу: «Я був щасливий у Празі... Можна сказати, що Захід купив мене з тельбухами саме того літа. Для нас це був Захід – Прага» [2, с. 21]. Він із теплим почуттям пише про перебування і про відчуття таких міст, як Берлін, Відень, Варшава та інші [2, с.384-385, 388-391, 395-401]. Цей позитив не здатні були перекрити навіть не дуже приємні враження від автовокзалу Варшава Західна 1990-х рр., де панував російський рекет [2, с.366-367]. До речі, опис оцієї атмосфери напівкримінального середовища вокзалів того часу дуже схожий на опис Анджеєм Стасюком вражень від Варшави Східної самих мешканців міста-поляків [48, с. 227-228].

А ось Івано-Франківськ або Львів для вихідців з інших регіонів СРСР не ставали рідними містами. Вони себе не відчували органічно пов'язаними із містом та регіоном. Ось як пише Ю. Андрухович «про Липову, тобто вулицю Шевченка. Або про тодішню Маяковського» у Івано-Франківську: «Там переважно мешкали російськомовні, якісь офіцери з родинами, генерали,

всяке начальство – ті, для яких ми і через півстоліття після їхнього вселення залишалися *местними*. Я не здивуюсь, якщо їхні внуки й досі вживають це слово щодо корінних галичан – *местние*. У ньому начебто й немає жодної пейоративностіАле погодься, що це – засіб на означення чужого, тобто засіб відчуження» [2, с. 227-228]. Згадуючи свої студентські роки у Львові, Юрій Винничук поділився схожими враженнями про тамтешніх вихідців з Росії та російськомовних міст України: вони ділили всіх за мовною ознакою на «наш-не наш», і навіть вихідці з центральної України, наприклад з Крюкова, не ставали українськими містянами у Львові, зберігаючи дуже розмиту ідентичність – ані міську, ані українську [4, с. 116-117, 163]. В даному контексті напрошується паралель із взаєминами поляків і німців в Познані наприкінці XIX – на початку XX ст., про що мовилося вище. На наш погляд, жителі міст України сьогодні проходять ту стадію самоідентифікації, яку мешканці міст Польщі подолали протягом XX століття.

Згадки про міську та національну ідентичності практично відсутні в романах Н. Гурницької про Львів. Так, героїня «Мелодія кави у тональності кардамону» Анна знала, що «мама отримала свою частку спадку по дідусеві та купила власний будиночок по вулиці Святої Анни», і тільки у авторському посиланні на цій же сторінці зазначено, що в тому районі в XIX ст. мешкали в основному українці [12, с. 15]. Про її чоловіків відомо, що вони були з шляхетських родин, тож, скоріш за все, поляками. Самоідентифікація відбувалась по лінії станової приналежності [11, с. 141-145, 177]. У романі «Багряний колір вічності» Ірена згадує, що «в їхній родині вже був випадок шлюбу поляка та українки», що батьки дали згоду на цей шлюб і «жодного разу про це не пошкодували» [10, с.17]. Цікаво про співвідношення національної та міської ідентичностей мешканців Львова пише Юрій Винничук у «Танго смерті» [5, с. 17, 106-107].

В романі «Месопотамія» С. Жадан презентує жителів Харкова, не згадуючи напряду про відчуття ними харківської ідентичності. Харків'яни в романі подані так: майстер з ремонту взуття Зураб; Кошкін, батько якого «регулярно ходив до синагоги»; Саша Цой – поет-бунтар, син корейського студента, «якого занесло сюди на початку 80-тих», «активний учасник поетичної студії при єврейському центрі»; Марат – чеченець за походженням, який «завжди мав при собі священні мощі, привезені йому Бенею з Синаю», «чинив усі намази, шанував вечір п'ятниці, не їв м'яса й віддавав на церкву десятину. На яку саме церкву, Беня з'ясовувати не став» [16, с. 19, 21-22, 30, 368]. Об'єднує їх тільки відчуття належності (не в смислі ідентичності, а саме проживання!) до Харкова: «Ми всі живемо в цьому дивному місті, ми всі тут лишилися, ми всі рано чи пізно до нього повертаємось. І живемо, носячи в собі цю любов, ніби провину, ніби пам'ять, що вміщує в собі весь наш досвід, усі наші знання» [16, с. 374]. До речі, констатує розмитість ідентичності харків'ян далеких 1920-х років український письменник Олександр Копиленко [30, с. 210]. Схожу картину можна побачити у малому місті Донбасу в романі С. Жадана «Ворошиловград», де діють такі собі «місцеві», ідентичність яких маніфестують різноманітні татуювання, зокрема пов'язані із кримінальним минулим, протистояння із «газовиками», прибулими «звідкись із Карпат», та фермерами з прилеглих до міста просторів, циганські родичі одного з головних героїв грузина Кочі [15, с. 50-54, 144-149].

Простір міста: маркери та їх творці. До маркерів простору міст найкраще пасують знакові споруди та пам'ятники. Щоби зрозуміти їх значення треба подивитись, що у ньому є вагомим для героїв творів. Для мешканців Гданська С. Хвіна – це Маріацький Собор, який багато разів привертає увагу мешканців [31, с. 74, 86, 96-100, 132, 174, 184]. Для жителя Варшави героя твору А. Стасюка «Дев'ять» – це Палац культури і науки, тінь від якого лежала на сусідніх вулицях навіть уночі [48, с. 62, 135]. А ось для мешканців Вроцлава, Познані, Львова, Києва, Івано-Франківська, Харкова, Старобільська такого очевидного центру тяжіння поглядів, точок спільного дотику – немає. В цих містах радше домінує локальний маркер того району, в якому обертається життя героїв. Так, для жителів Харкова/«Месопотамії», що проживають у районі, обмеженому вулицями Пушкінською, Дарвіна, Чорноглазівською та Шевченка таким є хіба що висотний корпус розташованого поблизу містечка Харківського політехнічного інституту: «Свічка політехнічного, де знаходилася студія, височіла над

деревами, відсвічуючи поодинокими вогнями аудиторій» [16, с. 284]. Для героїв «Зміщення спектру» Я.Л. Вишневецького таким центром тяжіння у Познані став універсальний магазин Суперсам [7, с. 55-57, 59, 63, 95].

Пам'ятники на честь видатних діячів не є об'єктом, що заслуговують на увагу чи повагу з боку містян – героїв цих книг. Так, жодного монументу не згадують кияни О. Красовицького та Є. Кужалської, львів'яни Н. Гурницької, познанці, вроцлавці чи варшав'яни Я. Л. Вишневецького, Р. Мруза. Це дуже контрастує з публікаціями істориків та краєзнавців, які приділяють значну увагу спорудам такого типу [17, Т. 3, с. 149, 292-293, 307, 310; 18, с. 514-515, 552; 52, с. 215].

Промовистою ілюстрацією цього феномену знаходимо на сторінках роману О. Красовицького та Є. Кужавської «Справа зниклої балерини». Головний герой, корінний киянин слідчий поліції Тарас Галушка сприймає минуле цілком у проімперському дусі. Так, 1916 року він відвідує оперний театр, де колись було смертельно поранено прем'єр-міністра Російської імперії П. Столипіна. Далі процитуємо авторський текст, який відображає думки Т. Галушка: «Після вбивства, яке пам'ятали ці стіни та **навіть чи забудуть кияни** [виділено нами – Д.Ч.], він опинився тут уперше. 1 вересня 1911 року в цьому залі, зупинившись біля оркестрової ями, Дмитро Богров вистрілив у Петра Столипіна.... Потім казали, що Столипін передбачав свою наглу смерть – у заповіті вказав, аби його поховали там, де загине» [20, с. 62].

Пропонуємо звернути увагу на те, що стало «фігурою умовчання» в романі. 1913 року у Києві за рішенням міської думи на Думській площі (сьогодні – майдан Незалежності) було встановлено пам'ятник П. Столипіну, про який не згадує Т. Галушка і який мав би символізувати оце: «навіть чи забудуть кияни». Відданий громадянин Імперії, мешканець міста не міг не знати про це. Але виходить, що регулярно відвідуючи цю площу, Т. Галушка ніколи не стикався із монументом, що мав надати привід згадати про вбивство? Більше того, постійно пересуваючись містом, він «не помічає» жодного іншого монументу! До речі, деякі з них можна побачити на форзацах книги, прикрашених кольоровими планами тогочасного Києва, що посилює приналежність роману до урбаністичного тексту. Тож може Т. Галушка, як і інші мешканці міста просто не надавали значення таким маркерам простору? До речі, не проминуло і кількох місяців, як 17 (30) березня 1917 р. цей пам'ятник було знесено революційним натовпом. В цьому контексті урбаністам, історикам, культурологам варто дослідити такі питання: сприйняття подібних споруд (а також знакових подій, постатей) мешканцями міст; як позначається на цьому процесі інерція мислення авторів художніх творів, героїв романів, постійних жителів, туристів; чи не маємо ми справу із суто київським явищем, в контексті того, що сучасна дослідниця історії Києва Олена Бетлій називає Київ містом проблемних ідентичностей; чи відображає ставлення до монументів, які рясно встановлює міська влада по всіх містах України, ставлення містян до історії свого міста?

Скоріше випадково промайнули у А. Стасюка монумент королю Владиславу IV Ваза, який варшав'янин Павел панібратські називає Владком Четвертим, або пам'ятник Пілоту [48, с. 13, 182]. Побіжно і безлико згадує пам'ятники Харкова С. Жадан: там, де «стояли пам'ятники поетам і засновникам університету» [16, с. 159]. В романі «Ворошиловград» більш розлого описано скептичне ставлення до таких маркерів міського простору, які не залишали нічого для розуму та серця мешканців. Згадуючи картки із видами міст Герман каже: «Які могли бути пам'ятники у Ворошиловграді? Мабуть, Ворошилову. Я вже не пам'ятаю, якщо чесно. І ось потрібно було розповісти про те, що бачиш. А що ти бачиш на такій картці? Сам пам'ятник, коло нього клумба, поруч хто-небудь обов'язково проходить, позаду може їхати тролейбус. А може, до речі, і не їхати. Тоді гірше – немає про що розповідати... Ворошилов міг бути на коні, а міг бути й без коня. Що знову ж таки гірше, оскільки про коня можна було розповісти окремо» [15, с. 228]. Як бачимо, йому навіть не спадало на думку розповісти про особу, на честь якої пам'ятник встановлено. Можливо, такі свідчення – це сигнал міським очільникам думати над тим, кому варто встановлювати монументи і чи не є вже існуючі споруди задоволенням миттєвих бажань конкретного очільника міста, політичної партії тощо.

Тож ставимо питання, чи відображає їхня звичайна праця справжнє ставлення мешканців до таких витворів.

У зв'язку із цим кидається в очі практична відсутність міського самоврядування на сторінках книжок. Можливо, що в даному випадку спрацьовує пояснення зі старої приповідки: не згадується, тому, що воно автоматично асоціюється із успіхами в розбудові і прикрашанні міста, є само собою зрозумілим для мешканців. Якби не одне але. Воно, самоврядування, скоріше виглядає далеким від життя мешканців – героїв творів. Є просто влада, далека і не органічна для мешканців міст. Мабуть, тільки поліцейські є конкретними помітними її представниками, як про це йдеться у романі Н. Осінської «Слеш» [41, s. 163-166].

Це наше враження лише чіткіше підкреслюється наявністю відповідних фрагментів в романах «Панна Фербелін» та «Месопотамія». У С. Хвіна чи не єдиною докладною згадкою про вирішення міських питань є опис паперів, що стосуються планів та напрямків розвитку Гданська початку ХХ ст., які розглядає призначений з Берліна прокуратор Хаммельс: «На столі прокуратора Хаммельса скупчилися папери написані у канцелярії, проекти постанов про необхідні покращення каналізації Гданська, ... скарги урядового комісара Еберса щодо роботи водіїв гданських трамваїв з депо Лангфур, висновки обговорення нещодавно проведеної комісії з охорони здоров'я щодо попередження епідемій у випадку повеней у Жулавах, прохання м'ясників із Шидліца щодо пом'якшення правил гігієни...» [34, s. 261-262].

Присутність міської влади в Харкові кілька разів доволі іронічно згадує С. Жадан: «За якийсь час Густава взяли в пресслужбу мера. Потім звільнили»; у записнику Матвія «були номери телефонів, мабуть, усіх депутатів міськради. Принаймні достатня їхня кількість, щоб створити в сесійному залі працездатну більшість» – але вони не справили суттєвого враження навіть на патрульних поліцейських, які затримали героя книги; Боб наголошує, що «Після довгих років боротьби до влади в мегаполісі прийшли жерці, фокусники та червовомовці» [16, с. 289, 299, 328].

Значно важливішими для мешканців міст є такі складові міських просторів, як вулиці, квартали, будинки. Вони здатні дарувати позитивні емоції або пригнічувати, але ніколи не залишають містянина байдужим, неухважним. Саме вони складають магію, візерунок міст. Невипадково, С. Хвін, М. Краєвський, Ю. Винничук, Н. Гурницька докладно описують маршрути пересування героїв конкретними вулицями Гданська, Вроцлава, Львова. В додатках до роману «Ганеман» С. Хвін наводить перелік німецьких і польських назв вулиць і районів Гданська; Н. Гурницька коментує у посторінкових примітках вулиці Львова; О. Красовицький та Є. Кужавська подають на форзацах книг короткі відомості про знакові споруди Києва.

У романі «Дев'ять» А. Стасюк приділяє багато уваги зовнішнім і внутрішнім ознакам будинків Варшави, їх розташуванню, впливу на перехожого тощо. Наведемо один з характерних описів: «...Тут не так дуло – панельний будинок гірчиного кольору закривав це місце від вітру. Деревя вирости, а величезне звалище будівельного сміття перетворилося на дитячий майданчик. Він пройшов одинадцятиповерхівку, і холод ударив йому в обличчя, але, на щастя, за нею одразу ж потяглася друга. Павло рахував під'їзди. Всюди стояли домофони. Корпус чотири, під'їзд шість. У сумі має бути десять. Ніколи не міг запам'ятати. Він провів пальцем по кнопках.... Павло штовхнув двері, відчув запах мокрого бетону і, щоб було швидше, почав підніматися пішки» [48, s. 22]. Міські споруди, маркери простору, постійно привертають увагу Павла, складаючись у мозаїку: корпуси Центрального універмагу, нерівна низка будинків на Алеях, в'єтнамський намет із наїдками, «міст, що веде з порожнього в порожнє, потім колос ТЕЦ по лівій стороні, з трубами» [48, s. 62].

Юні мешканці Познані з роману Н. Осінської «Слеш» неодноразово обговорюють образи кварталів та будинків, простір навколо них: «Тосік стверджував, що це найнудніше місце в Познані, все виставлено в ряд, кожен квартал виглядає однаково, на лавках сидять лише пенсіонери, а на галявинах їхні облізлі, літні собаки. Леон вважав, що Тосік перебільшує. Він жив один у компактному житловому будинку, затиснутому між двома іншими будинками на краю Грюнвальда, і страждав від хронічної нестачі місця. Йому подобалася тиха чарівність старої частини району, величезні галявини, шелест дерев і повітря. Що Тосік знає про

ситуацію, коли навіть вид з вікна є розкішшю?» [41, s. 15]. До речі, архітектори, що обговорювали спадок Києва тоталітарної доби, висловлювали дуже схожі думки із героями роману польської письменниці [1, с. 67-75].

Для львів'янки Ірени мешкання «... в тій самій старій кам'яниці при Високому Замку на другому поверсі», близькість сусіднього помешкання, сходовий майданчик [10, с. 146] надають відчуття неповторності, захищеності, родинного затишку. Власне, таким Львів постає і зі сторінок краєзнавчих розвідок поляка В. Шолгіна [51, s. 129-142; 52, s. 30-44].

Для жителів Харкова має значення, щоби «...узагалі все було під боком: пологовий будинок, дитячий садок, музична школа, військкомат, магазини, аптеки, лікарні, цвинтарі. Можна було прожити життя, не виходячи до найближчої станції метро. Ми так і чинили. Жили в старих кварталах, що зависли над рікою, виростили в перебудованих і переділених помешканнях, вибігали зранку з вогких під'їздів, поверталися ввечері під ненадійні діряві дахи, які годі було до кінця залатати. Згори нам бачилося ціле місто, на подвір'ях ми відчували, що під нами лежать камені, на яких усе й будувалося», а внизу чорніли заводські корпуси, новобудови, «примарна труба старого млина» [16, с. 14, 62]. Цікаво, що порівняно нові будинки радянської доби, сірі та однакові, викликають негативні відчуття у жителів польських і українських міст, в той час як навіть старі обшарпані споруди попередньої доби залишаються цілком прийнятними для містян.

Багато уваги приділено транспорту в місті. Якщо читати тексти книжок в хронологічній послідовності подій, зображених в них, можна скласти яскраве уявлення про те, як протягом ХХ ст. по містах конкуренцію візникам складав трамвай, згодом останньому – автівка, автобус, метро. Транспорт має велике значення для мешканців не тільки в плані зручності та швидкості пересування, але й тому, що задає ритм міського життя, наповнює його звукову гамму. Трамваї Гданська і Києва, автобуси Варшави і «Ворошиловграда», є фактично дійовими особами в місті. Не випадково назва марки автобусів ікарус вживається А. Стасюком і С. Жаданом без лапок. Ось як описує сприйняття автобусів мешканець Варшави: «Автоматичні двері грюкнули за ним ...Люди ховалися у освітлених надрах автобусів. 501, 505, 510 були схожі на невеликі печери, видовбані в чорній скелі... Дивився, як 510 з обвислим черевом від'їжджає від зупинки. Подумав, що викурить одну або дві сигарети, і прийде наступний, можна буде сісти, доїхати до кінцевої... Тільки кілька десятків хвилин треба посидіти серед сторонніх людей...» [48, s. 62].

Починаючи із 1930-х років таксі та власні автівки жителів Вроцлава, Харкова, Варшави, Львова складають дуже важливий світ міського повсякдення. Для містян ХХІ ст. у Варшаві, Познані не менш знаковим стає ровер. Майбутнє міського транспорту М. Гримич бачить у переході до повітряних маршруток, якими захоплюється одна з героїнь роману «Вугледар-2099»: «Як вона любила ці десять хвилин подорожі від університету до дому! Маршрутка летить низенько, майже зачіпаючи крилом хмарочоси, а часом і – оце круто! – поміж ними. Гаїнин дім розташований на північний схід Університету «Вугледар» – там рядочком розмістилися найбільш населені спальні райони агломерації: Слов'янськ, Дружківка, Краматорськ, Костянтинівка. Взагалі весь шлях повітряної маршрутки пролягав над безперервною забудовою житловими та діловими будівлями, на чийх дахах зеленіли парки й сади. Ця забудова тяглася від Вугледару до Старого Осколу» [8, с. 60].

Підсумовуючи викладене, ми хочемо підкреслити, що обрані тексти надають цілісне уявлення про еволюцію міст, взаємин між людиною і урбаністичним середовищем від початку ХХ ст. до початку ХХІ ст. Сприйняття міста городянами, а ми хочемо ще раз підкреслити, що маємо на увазі авторів і героїв творів, можна поділити на декілька типів. Для С. Хвіна, Ю. Андруховича місто – це *магія*, «рослинний візерунок на склі», плин нерухомого ковчега [2, с. 137; 31, с. 55]. Для С. Жадана, Ю. Винничука, Н. Гурницької, Н. Осінської місто – це передовсім *«любов... що вміщує в собі весь наш досвід...»* [16, с. 374]. Для М. Краєвського, Р. Мруза, О. Красовицького та Є. Кужавської, М. Концкі, А. Стасюка місто – це в першу чергу *простір боротьби* зі злом, нечесністю, підступністю, зрадою. Натомість для Я.Л. Вишневіського та М. Гримич важливим є не конкретне місто, а їх сукупність. При чому для

польського письменника – це сукупність міст світу, які складають «станції на трасі однієї лінії приміської залізниці» [6, с. 56]. Для української письменниці – це спальні райони агломерації [8, с. 11-12, 60].

Ознака, що об'єднує бачення всіх: місто – це простір повсякдення, в якому хочеться жити, незалежно від того, чи то працювати, чи то проводити вільний час за кавою або просто дихаючи міським повітрям. Як свідчать сторінки романів, в ХХ ст. місто стирало національні, станові, соціальні, гендерні стереотипи, умовності. В Польщі це відбулося більшою мірою, Україна рухається в даному напрямку. Кожне конкретне, рідне героям творів місто формує його мешканця, який починає відчувати себе громадянином міста, особистістю. Цей процес відбувається скоріше під впливом повсякденних взаємин між людьми, зовнішніх політичних подій національного і глобального порядку, ніж завдяки діям міської влади. Вектор руху, окреслений в романах, свідчить про те, що людина невідворотно стає носієм урбаністичних рис.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії. К., Смолоскип, 2012. 195 с.
2. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2007. 478 с.
3. Антологія. Переклади з польської. Україна. 1991-2013. Київ: Польський інститут у Києві, 2013, [antolohiya_105x297_web_rozdiluvach.indd \(polinst.kyiv.ua\)](http://antolohiya_105x297_web_rozdiluvach.indd (polinst.kyiv.ua))
4. Винничук Ю. Груші в тісті. Харків: Фоліо, 2017. 286 с.
5. Винничук Ю. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2012. 379 с.
6. Вишневецький Я. Л. Самотність у Мережі /переклад з польської. Харків: Видавництво «Ранок»: Фабула, 2022. 368 с.
7. Вишневецький Я. Л. Зміщення спектру /переклад з польської. Харків: Видавництво «Ранок»: Фабула, 2022. 448 с.
8. Гримич М. Вугледар-2099. Київ: Нора-Друк, 2021. 296 с.
9. Грицак Я. Конструювання національного міста. *Критика*, 2007, Ч. 1-2. С. 13-17.
10. Гурницька Н. Багряний колір вічності. Харків, КСД, 2023. 192 с.
11. Гурницька Н. Мелодія кави в тональності сподівання. Харків, КСД, 2023. 256 с.
12. Гурницька Н. Мелодія кави у тональності кардамону. Харків, КСД, 2023. 512 с.
13. Євчук У. Історична пам'ять мешканців прикордоння в романі Лукаша Сатурчака «Галіція». *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 13. Т.3. С. 167-172. [32.pdf \(uzhnu.uz.ua\)](http://32.pdf (uzhnu.uz.ua))
14. Євчук У. Історична пам'ять у польському романі кінця ХХ – початку ХХІ століть, [diss_Yevchuk.pdf \(lnu.edu.ua\)](http://diss_Yevchuk.pdf (lnu.edu.ua))
15. Жадан С. Ворошиловград. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2023. 552 с.
16. Жадан С. Месопотамія. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2023. 456 с.
17. Історія Львова. Т. 2-3. Львів : Центр Європи, 2007.
18. Історія міста Харкова ХХ століття. Харків: Фоліо, Золоті сторінки. 2004. 686 с.
19. Краєвський М. Голова Мінотавра. Львів: Урбіно, 2020. 288 с.
20. Красовицький О., Кужавська Є. Справа зниклої балерини. Харків: Фоліо, 2022. 380 с.
21. Красовицький О., Кужавська Є. Справа майстра-червонодеревника. Харків: Фоліо, 2021. 381с.
22. Красовицький О., Кужавська Є. Справа мертвого авіатора. Харків: Фоліо, 2020. 380 с.
23. Лавринович Л.Б. Урбаністичний час в українській прозі межі тисячоліть: минуле vs сучасність. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ : БДПУ, 2010. Вип. ХХІІІ. Ч. І. С. 310–320. www.academia.edu/31085581/
24. Ліщинська Н. Зло як «втеча від свободи»: сучасний український і польський роман (Валерій Шевчук – Стефан Хвін) //

www.academia.edu/87142659/Зло_як_втеча_від_свободи_сучасний_український_і_польський_роман_Валерій_Шевчук_Стефан_Хвін

25. Малес Л. Карта міста: символічний простір управління. *Критика*. 2007. Ч. 1-2. С. 17-19.
26. Мруз Р. Вибачаю тобі. Czwartha Strona, Grupa Wydawnictwa Poznańskiego, 2022. 426 с.
27. Рутар Х. Мандрівка до (своєї) пам'яті: міжвоєнний Львів і Львів у часи Другої світової війни в сучасному українському тексті (на матеріалі романів «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко й «Танго смерті» Юрія Винничука). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. 31. С. 278-285. www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraine/031-ukraine-kulturna-spadstchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=129
28. Рутар Х. Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука), [СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА \(uzhnu.edu.ua\)](http://suzhnu.edu.ua) dspace.uzhnu.edu.ua/jsrui/bitstream/lib/22614/1/Христина%20РУТАР%20%28Львів%29.pdf
29. Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття. *Критика*. 2006. С. 1-2. С. 18-20.
30. У пошуках обличчя міста: Практика саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Х.: Видавництво Точка, 2021. 564 с.
31. Хвін С. Ганеман : роман / пер. з пол. І. Пізнюка. К. : Аграр Медіа Груп, 2010. 196 с.
32. Borodziej W. O wypędzanych i wypędzaczach. *Ex Libris (dodatek książkowy „Życia Warszawy”)*. 1995. Nr 86. S.4-5.
33. Chojecki A. Krótki moment w długiej historii, *Ogólnopolski dwumiesięcznik literacki. Topos*. 1996. Nr 1. S.83-84.
34. Chwin S. Panna Ferbelin. Gdańsk: Wydawnictwo Tytuł. 318 s.
35. Czekala F. Miasto nie do Poznania. Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2017. 397 s.
36. Franaszek A. Milczenie z wnętrza rozpaczy (Zapiski na marginesach "Hanemanna"). *NaGłos – kwartalnik krytyki literackiej*. 1996. Nr 23. S.225-234.
37. Hytrek-Hryciuk J. Między prywatnym a publicznym. Życie codzienne we Wrocławiu w latach 1938-1944. Wrocław : VIA NOVA. 2019. 319 s.
38. Kącki M. Poznań. Miasto grzechu. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne. 2017. 343 s.
39. Machul P. Wolne miasto Chwina. *Wiadomości Kulturalne*. 1995. Nr 44. S. 20.
40. Nowacki D. Obok i ponad. *Pismo literackie „Twórczość”*. 1996. Nr 3. S.108-110.
41. Osińska N. Slash. Warszawa: Wydawnictwo Agora. 2017. 318 s.
42. Ostowicz A. ...Tylko płakać będą na ziemi zostawione przez nas cienie. *Warsztaty Polonistyczne*. 1996. Nr 3. S.109-110.
43. Pąckiński M. Spokojne światło bytu. *Miesięcznik „Literatura”*. 1997. Nr 1. S.57-59.
44. Perkowski P. Gdańsk – miasto od nowa. Wydanie drugie rozszerzone. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki. 2020. 568 s.
45. Rowiński T. Oburzona terazniejszość. *Do Rzeczy*, 2022. 36. S. 18-20.
46. Semka P. Wszystkie myślozbrodnie profesora R. *Do Rzeczy*. 2022. 36. S. 14-16.
47. Skuratowicz J., Adamczewska M., Walichnowski P. Secesia w Poznaniu. Poznań, Wydawnictwo Zys I S-ka, 2022. 312 s.
48. Stasiuk A. Dziewięć. Wołowiec, Wydawnictwo Czarne. 2022. 255 s.
49. Struczyński M. Gdańsk jako scena. *Przegląd Tygodniowy*. 1996. Nr 5. S.17.
50. Szaruga L. Odbudowanie przestrzeni. *Dwutygodnik „Sycyna”*. 1995. Nr 27. S.17.
51. Szolginia Witold. Tamten Lwów. T2. Ulice i place. Kraków: Wysoki Zamek. 2011. 279 s.
52. Szolginia W. Tamten Lwów. T5. Życie miasta. Kraków: Wysoki Zamek. 2015. 363 s.
53. Wilson B. Metropolis. Największy wynalazek ludzkości. Warszawa, Czarna Owca. 2022. 456 s.
54. World Urbanization Prospects. The 2018 Revision // [World Urbanization Prospects The 2018 Revision \(un.org\)](http://WorldUrbanizationProspectsThe2018Revision(un.org)) ; www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2018_worldcities_databooklet.pdf

D.M. CHORNYI, Doctor of History,
 Professor, Professor of the Department of Ukrainian Studies
 e-mail: d.chornyi@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>
V. N. Karazin Kharkiv National University,
 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

THE PERSON AND THE CITY OF THE 20th-21st CENTURIES: VERSIONS OF UKRAINIAN AND POLISH PROSE FICTION

Purpose. The article examines the influence of the city on a person, component parts of the urban space that form the spirit of the city, evolution of the average city dweller and everyday life over the past hundred years, patterns of the past in modern cities. Our responses based on the analysis of the modern Poland and Ukrainian novels.

Methods. The methodology of the work is based on the approaches of everyday life history and historical memory studying. We have drawn on the novels of S. Khvin, A. Stasyuk, M. Krajewski, R. Mruz, N. Osinska, J. L. Vyshnevsky, N. Gurnytska, S. Zhadan, Y. Vinnychuk, Y. Andruhovych, O. Krasovytskyi, E. Kuzhavska, M. Hrymych, published in 1995-2021.

Results. Such factors as "traumatized memory", features of the creation of the city space and its markers were mainly affected the lives of residents of Gdansk, Poznan, Wroclaw, Warsaw, Lviv, Kyiv, Ivano-Frankivsk, and small cities of Donbas. The city itself erased national, estate, social, gender stereotypes and conventions. It happened faster in Poland, Ukraine is moving more slowly in this direction. Each specific city shapes its residents, and they start to feel themselves like citizens of the city and personalities. This process chiefly occurs under the influence of everyday relations between people, external political events of the national and global level, not thanks to the actions of the city authorities.

Conclusions. All texts provide a holistic view on the relationship between man and the urban environment. The perception of the city by dwellers, authors and heroes of the works can be divided into several types: a magical space, a space of love, a terrain of the fight against evil, a set of stations on the route of one suburban railway line.

Keywords: *everyday life, self-identification, traumatized memory, urban novel, city, town, Poland, Ukraine.*

References

1. Anatomy of the city: Kyiv. Urban Studies. K.: Smoloskyp, 2012. 195 s. (in Ukrainian).
2. Andruhovych Y. The Secret. Instead of a Novel. Kharkiv: Folio, 2007. 478 s. (in Ukrainian).
3. Anthology. Translations from Polish. Ukraine. 1991-2013. K.: Polish Institute in Kyiv, 2013, [antolohiya_105x297_web_rozdiluvach.indd \(polinst.kyiv.ua\)](#) (in Ukrainian).
4. Vynnychuk Y. Pears in the dough. Kharkiv: Folio, 2017. 286 s. (in Ukrainian).
5. Vynnychuk Y. Tango of Death. Kharkiv: Folio, 2012. 379 s. (in Ukrainian).
6. Wiśniewski J.L. Loneliness in the Network / Translations from Polish. Kharkiv: Ranok Publishing House: Fabula, 2022. 368 s. (in Ukrainian).
7. Wiśniewski J.L. Spectrum shift / Translations from Polish. Kharkiv: Ranok Publishing House: Fabula, 2022. 448 s. (in Ukrainian). (in Ukrainian).
8. Hrymych M. Vugledar-2099. Kyiv: Nora-Druk, 2021. 296 s. (in Ukrainian).
9. Hrytsak Y. Construction of a national city. *Kritika*. 2007. №. 1-2. S. 13-17. (in Ukrainian).
10. Gurnytska N. Crimson color of eternity. Kharkiv: KSD, 2023. 192 s. (in Ukrainian).
11. Gurnytska N. Melody of coffee in the tonality of hope. Kharkiv: KSD, 2023. 256 s. (in Ukrainian).
12. Gurnytska N. Melody of coffee in the tonality of cardamom. Kharkiv: KSD, 2023. 512 s. (in Ukrainian).

13. Yevchuk U. Historical Memory of the Boundary Residents in the Novel "Galicia" by Lukasz Saturczak. *Transcarpathian Philological Studies*. Vyp. 13. T.3. S. 167-172. [32.pdf \(uzhnu.uz.ua\)](#) (in Ukrainian).
14. Yevchuk U. Historical memory in the Polish novel of the late 20th and early 21st centuries, [diss_Yevchuk.pdf \(lnu.edu.ua\)](#) (in Ukrainian).
15. Zhadan S. Voroshilovgrad. Chernivtsi: Publisher Pomerantsev Svyatoslav, 2023. 552 s. (in Ukrainian).
16. Zhadan S. Mesopotamia. Chernivtsi: Publisher Pomerantsev Svyatoslav, 2023. 456 s. (in Ukrainian).
17. History of Lviv. Vol. 2-3. Lviv: Center of Europe, 2007. (in Ukrainian).
18. History of the city of Kharkiv in the 20th century. Kharkiv: Folio, Golden Pages, 2004. 686 s. (in Ukrainian).
19. Kraevsky M. Head of the Minotaur. Lviv: Urbino, 2020. 288 s. (in Ukrainian).
20. Krasovytskyi O., Kuzhavska E.. The case of the missing ballerina. Kharkiv: Folio, 2022. 380 s. (in Ukrainian).
21. Krasovytskyi O., Kuzhavska E. The case of a master redwood worker. Kharkiv: Folio, 2021. 381 s. (in Ukrainian).
22. Krasovytskyi O., Kuzhavska E. The case of the dead aviator. Kharkiv: Folio, 2020. 380 s. (in Ukrainian).
23. Lavrinovich L.B. Urban time in Ukrainian prose turn of the millennium: past vs present. *Actual problems of Slavic philology*. Series: Linguistics and literary studies: interuniversity. coll. of science Art. Berdyansk: BDPU, 2010. Vyp. XXIII. Ch. I. C. 310–320. [www.academia.edu/31085581/](#) (in Ukrainian).
24. Lishchynska N. Evil as "escape from freedom": a modern Ukrainian and Polish novel (Valery Shevchuk - Stefan Hvin) // [www.academia.edu/87142659/Зло_як_втеча_від_свободи_сучасний_український_і_польський_роман_Валерій_Шевчук_Стефан_Хвін](#) (in Ukrainian).
25. Males L. City map: symbolic space of management. *Kritika*. 2007. №. 1-2. S. 17-19. (in Ukrainian).
26. Mruz R. I forgive you. Czwartha Strona, Grupa Wydawnictwa Poznańskiego, 2022. 426 s. (in Ukrainian).
27. Rutar K. D. A Journey to (own) Memory: Lviv Between and During World War II in Contemporary Text (Based on Novels "The Museum of Abandoned Secrets" by Oksana Zabuzhko and "Tango of Death" by Yurii Vynnychuk). *Ukraine: cultural heritage, national identity, statehood*. 2018. 31. S. 278-285. [www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/031-ukraina-kulturna-spadstchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=129](#) (in Ukrainian).
28. Rutar K. D. Traumatized or mythologized memory (on the material of the novel «The tango of death» by Yuri Vynnychuk). СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА ([uzhnu.edu.ua](#)) [dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22614/1/Христина%20РУТАР%20%28Львів%29.pdf](#)
29. Ryabchuk M. Culture of memory and the politics of forgetting. *Kritika*. 2006. S. 1-2. C. 18-20. (in Ukrainian).
30. In search of the city face: The practice of self-representation of Ukrainian cities in the industrial and post-industrial age. Kh.: Tochka Publishing House, 2021. 564 s. (in Ukrainian).
31. Hvin S. Hahnemann: novel / trans. with gender I. Piznyuk. K.: Agrar Media Group, 2010. 196 s. (in Ukrainian).
32. Borodziej W. O wypędzanych i wypędzaczach. *Ex Libris (dodatek książkowy „Życia Warszawy”)*. 1995. Nr 86. S.4-5.
33. Chojecki A. Krótki moment w długiej historii, *Ogólnopolski dwumiesięcznik literacki. Topos*. 1996. Nr 1. S.83-84.
34. Chwin S. Panna Ferbelin. Gdańsk: Wydawnictwo Tytuł. 318 s.
35. Czekala F. Miasto nie do Poznania. Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2017. 397 s.

36. Franaszek A. Milczenie z wnętrza rozpacz (Zapiski na marginesach "Hanemanna"). *NaGłos – kwartalnik krytyki literackiej*. 1996. Nr 23. S.225-234.
37. Hytrek-Hryciuk J. Między prywatnym a publicznym. Życie codzienne we Wrocławiu w latach 1938-1944. Wrocław : VIA NOVA. 2019. 319 s.
38. Kącki M. Poznań. Miasto grzechu. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne. 2017. 343 s.
39. Machul P. Wolne miasto Chwina. *Wiadomości Kulturalne*. 1995. Nr 44. S. 20.
40. Nowacki D. Obok i ponad. *Pismo literackie „Twórczość”*. 1996. Nr 3. S.108-110.
41. Osińska N. Slash. Warszawa: Wydawnictwo Agora. 2017. 318 s.
42. Ostowicz A. ...Tylko płakać będą na ziemi zostawione przez nas cienie. *Warsztaty Polonistyczne*. 1996. Nr 3. S.109-110.
43. Pąckiński M. Spokojne światło bytu. *Miesięcznik „Literatura”*. 1997. Nr 1. S.57-59.
44. Perkowski P. Gdańsk – miasto od nowa. Wydanie drugie rozszerzone. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki. 2020. 568 s.
45. Rowiński T. Oburzona teraźniejszość. *Do Rzeczy*, 2022. 36. S. 18-20.
46. Semka P. Wszystkie myślozbrodnie profesora R. *Do Rzeczy*. 2022. 36. S. 14-16.
47. Skuratowicz J., Adamczewska M., Walichnowski P. Secesia w Poznaniu. Poznań, Wydawnictwo Zysk I S-ka, 2022. 312 s.
48. Stasiuk A. Dziewięć. Wołowiec, Wydawnictwo Czarne. 2022. 255 s.
49. Struczyński M. Gdańsk jako scena. *Przegląd Tygodniowy*. 1996. Nr 5. S.17.
50. Szaruga L. Odbudowanie przestrzeni. *Dwutygodnik „Sycyna”*. 1995. Nr 27. S.17.
51. Szolginia Witold. Tamten Lwów. T2. Ulice i place. Kraków: Wysoki Zamek. 2011. 279 s.
52. Szolginia W. Tamten Lwów. T5. Życie miasta. Kraków: Wysoki Zamek. 2015. 363 s.
53. Wilson B. Metropolis. Największy wynalazek ludzkosci. Warszawa, Czarna Owca. 2022. 456 s.
54. World Urbanization Prospects. The 2018 Revision // [World Urbanization Prospects The 2018 Revision \(un.org\)](https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2018_worldcities_databooklet.pdf) ;
www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2018_worldcities_databooklet.pdf

Текст надійшов до редакції 22.04.2024. / The text was received by the editors 22.04.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024. / The text is recommended for printing 26.05.2024.

Р.С. МАРИНЯК, канд. філол. наук, доц.,

доцентка кафедри українознавства

e-mail: rmaryniak@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9185-0905>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

СИМВОЛІЗАЦІЯ ПРОСТОРУ МІСТА В СУЧАСНІЙ УРБАНІСТИЧНІЙ ПРОЗІ («МЕСОПОТАМІЯ» С. ЖАДАНА І «СТАМБУЛ: МІСТО ТА СПОГАДИ» О. ПАМУКА)

Мета. Схарактеризувати на матеріалі урбаністичних творів С.Жадана та О. Памука специфіку символізації простору міст Харкова та Стамбула як колишніх столиць з урахуванням авторських та національно-культурних особливостей репрезентації міста в сучасній українській і турецькій прозі.

Методи. В основі методології роботи – окремі положення семіотичного та структурно-лінгвістичного аналізу Ф. де Соссюра та ідеї Ю. Лотмана щодо соціально-комунікативної функції тексту, положення про феномен «міського тексту» Каї Семіх і Тараса Возняка. Компаративний аналіз збірки «Месопотамія» С. Жадана й роману «Стамбул: місто та спогади» О. Памука дозволив зіставити два художніх «міських» тексти (точніше локальні варіанти – «харківський» та «стамбульський» тексти) і визначити їх естетичну вартість у корпусі текстів художньої урбаністики, у яких постає образ міста-міфу.

Результати. І Сергій Жадан, і Орхан Памук присвятили свої твори улюбленим містам: це простір їх постійного проживання, маркований особливою магією. На сьогодні в мистецтві, зокрема й літературі, триває традиція амбівалентного творення образу міст Харкова й Стамбула: індустріального – промислового - студентського і наукового центру - Першої столиці (Харкова) та «столиці імперії» - міста-в'язниці -«арени безчестя» (Стамбула). Обидва романи стали пошуком відповідей на питання про те, що формує справжню магію міста, чи втрачає воно свою унікальність, коли перестає бути столицею держави, центром бурхливого розвитку, або, навпаки, повертається до автохтонної традиції самотнього існування.

Висновки. У романі Сергія Жадана символізація ландшафту Харкова, міста-міфу, презентована в образах українського, вужче – слобожанського, свого Межиріччя, своєї Месопотамії, самотнього локальної цивілізації – між Лопанню та Харковом – ріками, які все пам'ятають, перебування на берегах яких оновлює людину, надає сил рухатися далі і просто дарує щастя.

Цілком протилежну історію про Стамбул, місто, що втратило свою винятковість, переставши бути столицею, маємо у творі Орхана Памука. Тут місто-міф, давній Константинополь, його мешканців огортає непоборний смуток, гюзун, але і тут є джерело життєвої сили – протока Босфор. Для героя роману ландшафт Стамбула втілений ще й у візантійських руїнах, у занедбаних кварталах, де досі «живе» мультикультурність.

Ключові слова: *Сергій Жадан, Орхан Памук, урбанізм, урбаністичний роман, символізація ландшафту, постмодернізм, «міський текст», «харківський текст» «стамбульський текст».*

Як цитувати: Мариняк Р.С. Символізація простору міста в сучасній урбаністичній прозі («Месопотамія» С. Жадана і «Стамбул: місто та спогади» О. Памука). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 93-103. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-09>

In cites: Maryniak R. S. (2024) Symbolization of city space in contemporary urban prose (Mesopotamia by Serhiy Zhadan and Istanbul: memories and the city by Orhan Pamuk). V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2024. Issue 38, (93-103), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-09> (in Ukrainian).

Художня література ХХІ століття неунікно обертається у своїй фабульній основі навколо образу великого міста. Саме воно, мільйонний мегаполіс, стає центром творення й побутування культури, місцем найпотужніших творчих рефлексій. Сучасні українські письменники зосереджують увагу на таких містах, як Київ, Харків, Львів, Одеса – найбільших містах України. І це не дивно, адже, як зауважує у вступному слові до книги Віри Агєєвої «Марсіани на Хрещатику» (2023) Володимир Єрмоленко, президент Українського ПЕН, наші міста стали простором, у якому можна читати історію мешканців як історію міста чи навіть держави: «Люди минулого – це ми; люди, які жили тут і ходили цими вулицями, – це ми; і люди, які писали сто років тому, – це також ми» [1, с.4].

Урбаністичний дискурс в українській літературі переважно починається з вивчення текстів «Міста» Валер'яна Підмогильного, «Дівчини з ведмедиком» Віктора Домонтовича, «Недуги» Євгена Плужника, поезій М. Зерова, М.Драй-Хмари, М. Бажана, Л. Костенко, І. Драча, І. Калинця, І. Муратова та інших [4;8]. Традицію перетворення ландшафту на багатовимірний образ художнього прозового тексту продовжують і автори сьогодення – Юрій Винничук, Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Сергій Жадан.

У романах згаданих авторів місто як герой твору впливає на всі можливі тут сюжетні перипетії, визначає характери героїв [3; 12; 21]. Це типова риса романної прози, яка кинула виклик урбанізму як явищу і яка успішно презентує міський текст, зауважує В. Г. Фоменко, дослідник української урбаністичної прози: «Урбаністична література володіє унікальною можливістю відтворювати колективні настрої та інтегрувати свідомість міського соціуму у світоглядні процеси суб'єкта» [22, с. 336].

Упізнаваням в урбаністичній прозі є також головний герой (головні герої). Він здебільшого спостерігач-філософ, залюблений у своє місто, хоча за фахом, за специфікою зайнятості може бути будь-ким: «фланером, колекціонером вражень, спостерігачем, мандрівцем, нишпоркою – мисливцем, для якого прогулянки бульварами й майданами стають мало не сенсом існування» [1, с.9]. Попри те, за кілька століть перебування в центрі літературного твору власне місто як образ зазнало певних змін: від барокового осередку життя людей, осяяного божественним світлом, захищеного Божою правдицею простору («міста великого», яке «перебуває під захистом вишніх божественних сил», «чи не центру усього православного світу» [1, с.10]), через місце, у якому дух науки долає релігію в Новому часі (пам'ятаємо, що, за О. Шпенглером, місто реформує велику релігію раннього часу і встановлює нову буржуазну релігію – вільну науку, а також бере на себе керівництво економічною історією» [цит. за 12]), і до осереддя збереженої культурної пам'яті [20; 21; 22]. У контексті з'ясування особливостей дослідження прагматики та семантики міста з'являються нові форми аналізу його топосу, адже, за Ф. де Соссюром, народження нових змістів у межах мовної системи часто спричинене тим, що в середовищі носіїв народжуються й адаптуються нові сенси щодо усталених мовних знаків [20]. У полі наукового аналізу урбаністів зараз перебувають здебільшого мегаполіси. Українські дослідники міста не виняток. Як уже було зауважено, вітчизняні літературознавці також зосереджують увагу на вивченні текстів про великі українські міста.

Звісно, місто Київ в українському урбаністичному романі посідає чільне місце. Від Феофана Прокоповича тягнеться традиція вшанування Києва як особливого літературного героя. Пантелеймон Куліш продовжив у «Чорній раді» зачудування містом і символізацію київського простору, а нова краса, народжена «під «золотий гомін» революції сімнадцятого року», навіть у 1930-1970-х час від часу втілювалася в непересічних текстах про Київ («Максим Рильський назвав свою поетичну збірку «Київ». Микола Бажан в останні роки війни пише «Київські етюди». А його учень Іван Драч у сімдесяті видає книжку «Київське небо», зауважує В. Агеєва» [1, с.11]).

Щодо другого за кількістю населення й розмірами міста України – Харкова – слід зауважити, що такою увагою з боку письменників, як Київ, це місто не може похвалитися, однак поняття «харківський текст» усе ж таки все частіше з'являється в критиці. Свого часу Сергій Жадан зауважив, що Харкова в літературі не багато, і в 2014 році видав збірку оповідань і віршів «Месопотамія» – текст, центральним образом якого став саме Харків. Відтоді кількість художніх текстів про місто невпинно зростає.

Так, маємо Харків як столичний центр культурного життя часу Червоного ренесансу, з його славнозвісним Будинком «Слово». У творах М.Куліша, М. Хвильового, М.Йогансена, А. Любченка творилася символізація харківського ландшафту, традицію якого продовжують сьогодні харківські митці – С. Жадан, Н. Маринчак, І. Сенін [3;8;14]. В. Агеєва зауважує, що у 1920-х «золотоверхий Київ проти червоного Харкова» не встояв як столиця, але пояснює це навіть не тим, що був просякнутий «петлюрівським духом», а тим, що «на тлі барокових соборів і палаців пролетарська символіка мала зовсім чужорідний і неприйнятний вигляд, переможці вважали за краще піднести червоні прапори із серпами-молотами в індустріальному ландшафті, де традиція начебто мала би менше заважати й тиснути» [1, с.398]. Бачимо, що традиція сприйняття Харкова як промислового центру, індустріального міста та Першої столиці зберігається досі. Хоча власне харківські митці закликають не забувати про «університетський флер» над містом [2].

До речі, сьогодні харків'яни не сакралізують столичний період свого міста. Статус першої столиці втратив наліт радянського пафосу й розглядається освіченою спільнотою як певний період радянського минулого міста. В одній з авторських програм харківського журналіста Філіпа Диканя «Харків – перша столиця українців?» на радіо «Накипіло» 13 жовтня 2023 року з вуст гостя прозвучали навіть такі слова: **«Харків був столицею окупованих територій України так само, як зараз Донецьк чи Луганськ.** Тому коли почуєте, що Харків був першою столицею чи бодай просто столицею, поставте питання: столицею якої країни він був? Та чи нашої?»

Ландшафт Першої столиці став тлом для розгортання подій у низці пригодницьких ретророманів сучасної української письменниці, харків'янки, Ірини Потаніної – «В'язні Сабурової дачі», «Труп з Першої столиці», «Фуєте на Бурсацькому узвозі», де кримінальні події розгортаються в 1930-х роках у Харкові. Перед читачем постає похмуре місто, у якому адміністративні будівлі тиснуть своєю монументальністю на волю людини, і все це справляє враження перебування в тенетах нового середньовіччя, адже Харків потерпає від сталінських репресій. Тут нема місця вільному розвитку й вільному духові.

Цікаво, що корпус художніх текстів про промисловий Харків у літературі соцреалізму маркований схожою ознакою: місто має такий самий знеособлений вигляд, у ньому важко стати щасливим і почуватися вільним. Тут постійно треба боротися: ворогами є всі, хто не працює, каторжно, на промисловому виробництві. Однак будь-який виробничий роман про інші великі міста СРСР має ту ж депресивну ауру. Типовим зразком тут може слугувати виробничий роман Наталі Забіли (до речі, мешканки Будинку «Слово») – «Тракторобуд» (1931-1933) – про будівництво в Харкові тракторного заводу. Цей твір пронизаний пролетарським ідеологічним пафосом, а саме місто в ньому постає простором, у якому пролетарки типу Лети Азарової будують соціалізм і борються зі «шкідниками» на виробництві. Героям, які рефлексують щодо власної національної ідентичності, відмовляються ставати гвинтиком у механізмі соціуму (як-от інженер Сашко Левченко), не

місце в новому Місті мрії (тут містом мрії стає власне індустріальний Харків. Справжнє життя вирує тільки на будівництві тракторного заводу).

Молоде українське письменство доби Незалежності стикнулося з формою символізованого образу індустріального Харкова, у якій місто майже перестало бути простором збереженої культурної пам'яті. Колосальні культурні втрати створили лакуни в цілісній картині харківського урбаністичного ландшафту. Йдеться про знищені меморіальні дошки, знаки, екскурсійні маршрути, музейні експозиції, перейменовані вулиці, забуті топоніми тощо. Ця риса притаманна й іншим міським ландшафтам України [5; 9].

Отже, для письменника початку нового тисячоліття Харків є містом-мільйонником, студентським середовищем, осередком класичної університетської освіти з неперевершеним Каразінським, центром вітчизняної науки, колискою трьох Нобелівських лавреатів, батьківщиною Г. Сковороди і Г. Квітки-Основ'яненка і, звісно ж, центром Харківської агломерації. І, що прикметно, не столицею – ані першою, ані колишньою. Місто не страждає за втраченим столичним статусом, як і не страждало ніколи раніше.

Промовистою книгою, яка міфологізувала харківський ландшафт, є вже згадувана вище збірка оповідань і віршів Сергія Жадана «Месопотамія» (2014). Ця книга була відзначена премією «Ангелус» – літературною нагородою Центральної Європи, стала Книжкою року-2015 («Українська книжка року» – щорічна премія Президента України), за одним з оповідань знято фільм «Любові стане на всіх» (2016 рік, режисер Михайло Лук'яненко) [10; 14; 19].

В одному з інтерв'ю С. Жадан так пояснив задум книги: «У мене була ідея створити свою приватну міфологію цього міста, у якому я живу 23 роки. Я би не назвав це популяризацією, але все ж таки була мета привернути більше уваги до цього міста, тому що Харкова у літературі, на жаль, не так багато» [14].

У дев'яти оповіданнях й тридцяти віршах автор вибудовує свою Месопотамію – місто в межиріччі річок Лопань та Харків. Це простір самотньої культури, середовище людей, що є представниками різних націй, мають різний соціальний статус, але всі разом творять єдину культуру, ауру міста – майже самотню цивілізацію: для наратора це більш ніж достатні виміри. Харківський ландшафт, урбаністичний, маркований СТО, заводами, занедбаними промзонами, – це простір початку часів, у якому «все знаходиться поміж рік, все звідси починається – і всі історії, і вся любов» [7, с.198]. За словами С. Жадана, у «Месопотамії» він передав свою любов до міста мабуть, найбільш промовисто: зробив Харків окремою цивілізацією, колискою самотньої культури. І не важливо, що в профанному часі твору герої більше скидаються на представників міських убогих кварталів (це називають «творенням епосу міського дна» [10, с.226]), аніж на давніх героїв міфів.

Так, у творі нема виняткових героїв, це звичайні люди, хіба що з незвичними іменами – Лука, Маріо, Марат, Боб, Фома, Ромео. Звісно, є тут і дядя Коля, Іван, Даша, Оля, однак алюзії до біблійних та літературних образів утілені саме в іменах головних героїв оповідань.

Бачимо, що для людини, яка мешкає в сучасному Харкові, статусність, визнана світом, може бути цілком не потрібною річчю. Містяни щасливі в тому просторі, який мають. Своє Межиріччя, своя Месопотамія, ріки, які все пам'ятають, перебування на берегах яких, оновлює людину, надає сил рухатися далі і просто дарує щастя, – це справжня радість.

Збірка «Месопотамія» стала, на думку С. Жадана, міським текстом про ті місця Харкова, які автор найбільше любить, – старі квартали Нагірного району, кілька кварталів старого Центру, набережні Лопані й Харкова. Ландшафт міста викликає перелелі з Месопотамією: те ж межиріччя, у якому наявність водних артерій стає запорукою життя, простір творення унікальної мультикультури. Специфіку творення «харківського текту» в «Месопотамії» можна пояснити тезою, яку свого часу запропонувала щодо роману «Місто» В. Підмогильного Соломія Павличко: місто є не просто темою, топосом чи типом пейзажу, а є «символом певного типу свідомості як автора, так і його героя» [13, с.25]. Власне читач і віднаходить в оповіданнях збірки героїв, які є презентантами світогляду людини «харківської» самотньої культури (локальної культури «Харківського Межиріччя» [2]). Так, герої збірки С. Жадана далеко не представники харківського університетського середовища, вони не інтелігенти, але

й не «сині комірці» (це представники так званого "middle-class'у"), тобто дружні стосунки, які перетворюють зрештою плетиво сюжету оповідань на певну цілісність, поєднують представників різних соціальних верств Харкова межі ХХ-ХХІ століть. Головне, що єднає героїв, певна меланхолійна філософічність, пасивна реакція на більшість життєвих негараздів: *«Ми маємо нашу любов, проте не завжди нею користуємось. Ми маємо страх і покладаємось на нього більше, аніж потрібно. Життя має лише два шляхи: один веде до раю, інший – до пекла. Щоправда, у багатьох місцях вони перетинаються»* [7, с.49]. У життєвих історіях героїв оповідань збірки втілюється процес багаторазового віддзеркалення, коли «не можна втекти від себе і від своєї печалі // від своєї ненависті і своєї любові» [7; 135].

Головним героєм збірки дослідники, попри те, вважають місто. Харківський ландшафт тут є не просто місцем проживання та професійної зайнятості персонажів: цей простір тримає у своїй орбіті найвіддаленіші, на перший погляд, події, єднає їх, Харків-Межиріччя тримає все під своєю опікою: «Поміжжя (назвемо його так) – це той інший простір, простір між світом живих і світом мертвих, де ховається пам'ять» [2]. Чоловіки у збірці – паломники із поношеними серцями, жінки – новітні Кассандри, які бережуть таємниці міста і сплять чоловічі серця [2; 9]. Герої отожені з акторами, а сценою їм слугує простір Харкова, локалізований «вавилонськими» ріками.

До книги увійшли світлини тих харківських вулиць, про які йдеться в оповіданнях і віршах «Месопотамії». Автором цих фото є відомий художник та фотограф Гамлет Зінковський: «Я дав Гамлету конкретні адреси, де він зробив чорно-білі знімки, які йому в результаті не сподобалися, і ті пішли в смітник. Але в смітнику фотографії потрапили у воду, розбавлену іржею. Зранку Гамлет побачив якесь таке дивовижне жовте тло на цих знімках і зрозумів, що це насправді дуже цікава техніка, ось так і вийшла серія» [14]. ЗУже ціле десятиліття збірка «Месопотамія» перебуває в полі активної уваги як читачів, так і дослідників. Усе частіше останнім часом звучать слова про те, що Сергій жадан вартий Нобелівської премії, зокрема й за свою літературну діяльність.

Автором, який уже відзначений Нобелівською премією (2006), попри те мало відомий українському читачеві, є Феріт Орхан Памук – сучасний турецький прозаїк. Він, як і С. Жадан, часто пише про рідне велике старовинне місто, що втратило свою колишню велич, переставши бути столицею, і яке огортає «сплін навпіл з гірким щастям», - Стамбул. На думку дослідників, О. Памук зробив для стамбульського «культурного міфу» приблизно те ж, що свого часу Дж. Джойс для Дубліна [11]. Дія майже всіх книг Памука відбувається в колишній турецькій столиці, а саме в романі «Стамбул. Місто спогадів» це місто постає як таке, що огорнуте серпанком смутку (на це відразу вказує епіграф – рядки турецького поета Ахмета Расіма: «Лише той пейзаж гарний, що навіває смуток») [15, с.5]. Тож у творі місто дуже меланхолійне, а смуток (тур. *Nüzün*) – головне почуття, яке він народжує. Сучасний Стамбул вималювано в романі в чорно-білій та свинцево-сірій барвах [17; 18].

Це цілком протилежна до Жаданової історія про місто, що втратило свою винятковість, переставши бути столицею.

37 розділів книги – це «набір» історій про дитинство письменника, про маму й тата, бабусю, про старшого брата, про шкільне життя на батьківщині і за кордоном, а також безліч історій про життя Стамбула за кілька століть (історії з культурного минулого міста: розповіді про талановитого турецького поета й стамбульського журналіста Ахмеда Расіма, письменника-мемуариста Абдюльгака Хісара, народженого в Німеччині художника Антуана Ігнаса Меллінга, який 18 років прожив у Стамбулі й створив цикл картин про Константинополь початку ХІХ століття, про перебування в Стамбулі Г. Флобера, Жерара де Нерваля та інших видатних європейців), цікаві описи районів Стамбула, особливо Старого міста, Босфору як окраси цього простору, бідних кварталів тощо. У цілому це історія буття міста Стамбула.

На сьогодні Стамбул є найбільшим містом Туреччини. Це єдине місто у світі, розташоване на двох континентах. Протока Босфор поділяє місто на європейську та азійську сторони. У європейській частині знаходяться історичний центр, безліч парків та пам'яток, а в

азійській – переважно житлові квартали, хмарочоси та бізнес-центри. Стамбул складається з 39 ільче (муніципальних районів), що утворюють міську агломерацію Великий Стамбул [16].

Серед найбільш відомих європейцям виділяють райони Султанахмет – Старе місто, де власне й зосереджені найвідоміші історичні пам'ятки Стамбула, Нове місто – головний діловий район, з великою кількістю сучасних торгових центрів, Босфор – європейський берег однойменної протоки, вкритий численними палацами, парками, особняками на воді і багатими кварталами, Золотий Ріг – околиці однойменної бухти, яка розділяє європейську частину Стамбула, Азіатська частина – східна частина Стамбула з прекрасними кварталами на узбережжі Босфору й Мармурового моря [16].

З народження й дотепер Орхан Памук мешкає в районі Нішанташи – одному з найбагатших районів Стамбула, де пролягає найдорожча вулиця міста. Автор у романі зауважує, що є митці-емігранти, які змогли адаптуватися в нових місцях проживання, а от він може почуватися спокійним навіть не в Стамбулі як такому, а лише в Нішанташи, який і досі відкриває для себе. Пояснює цей процес митець просто: кожна нова будівля, яка зводиться на місці знесеної, кожне кафе, яке змінило вивіску, а отже, і власника, насправді стає об'єктом зіставлення, переосмислення його історії. Цей процес нескінченний.

Життя в заможній родині дозволило подорожувати (спочатку з батьками, потім самостійно), мати доступ до відвідування закритих архітектурних об'єктів, спілкуватися з відомими особистостями [16]. Тому опис вулиць, пам'яток міста, історії, пов'язані зі змінами в географії Стамбула, у викладі інтелектуала, залюбленого у свою культуру, але критичного, дозволяють читачеві полюбити навіть занедбані райони Стамбула. «Сприймати місто чорно-білим значить бачити його крізь тьмяність історії» (розділ книги «Чорно-біле», [15, с.60]).

Якщо для туриста, скоріше за все, цікавою буде та частина міста, у якій поєднано простір відпочинку з пам'ятками архітектури, то для героя роману частиною його душі є увесь без винятку простір міста («Коли в похмурі ранкові години або в дощові і вітряні ночі, – пише Памук, – я бачу зграї чайок, що сидять на куполах мечетей, брудне повітря, пічні труби, які викидають брудний дим, іржаві сміттєві баки, пустельні і занедбані зимові парки і сади, в мені народжується чорно-біле, гірко-радісне почуття» [15, с.68]).

Найбільшою любов'ю героя є протока Босфор. У розділах «Досліджуючи Босфор» та «Босфор Меллінга» О. Памук зауважує, що слова 'Босфор' і 'горло' є омонімами, і тому в його розумінні Босфор оспівує життя, насолоду щастя, тоді як Стамбул «шепоче про відступ, руїни, занепад, меланхолію та злидні» [15, с. 68]. А справа тут у стрімких потоках морського повітря: це воно дарує почуття свободи. Морська прогулянка Босфором єдина дасть можливість побачити красу Старого й Нового міста, яке, попри західний вплив, береже свою унікальну красу.

Щодо малюнків художника XIX ст. Меллінга, то, на думку Памука, їх споглядання дарує можливість «згадати» інший Стамбул – «утрачений рай» – без потворних будівель на берегах Босфору. Роботи Меллінга дозволяють «побачити» схили Бебеку, Тарабейську затоку, палац Хатідже Султан у час золотої доби Стамбула [17].

Водночас промислове опанування бухти Золотий Ріг принесло у XX ст. містові ще одну колоритну родзинку – пароплави і стовпи диму від них. Як зауважує Памук, ці стовпи диму стали невід'ємною частиною й окрасою міського пейзажу. Його батько за викинутим стовпом кіптяви навіть міг визначити, який саме пароплав пройшов Босфором (їх було три, найпотужніших, – Фенербахче, Долмабахче та Пашабахче, – названих на честь найгарніших стамбульських садів). Ці стовпи диму створювали ефекти чорної чадри, що огортала місто. Цікаво, що для середини XX ст. така річ не видавалася згубною для екології, а сприймалася як урбаністичний пейзаж, не позбавлений краси. Уявіть, а зараз Босфором ходить понад 50 тис. суден [17].

Бідні райони Стамбула Орхан Памук відвідує нечасто в дитинстві, інколи з матір'ю, а в юності, як і тепер, з радістю вивчав околиці міста. Особливо в романі відзначено низку районів: район Пера, зведений вірменами, єврейські та грецькі квартали, старі-престарі вулиці Коджамустафаша, бідні квартали Куртулуш та Ферікьой. Усі ці місця дозволяють уявити

полікультурний простір околиць великого міста, що зворушувало душу письменника, бо і ці квартали є частиною величного Стамбула («Я вихлюпнув свою душу на стіни міста, і вона залишається там досі» (розділ «Корабель у затоці золотого Рогу»)) [15, с.450].

У розділі «Розмова з матір'ю: терпіння, розсудливість та мистецтво» О. Памук почув від мами таке: «Якщо ти не станеш архітектором, то перетворишся на одного з тих бідних, невротичних турецьких митців... Ти станеш жалюгідним» [5, с. 474-475]. А потім мати додає: «Щоб тебе не розчавили у такій злиденній країні, серед стількох слабких, пригнічених, напівграмотних людей, ти маєш бути багатим» [5, с. 479]. У відповідь на мудру пораду син відповів, що стане не архітектором, не художником, а письменником.

Правда, саме статки родини дозволили Орхану Памуку бути вільним у виборі шляху. Як уже зазначено вище, родина мешкала в найбагатшому районі Стамбула, займала кількаповерховий будинок, у якому на різних поверхах мешкали брати, дядьки, тітки, бабуся. Це був маєток, у якому кімнати схожі на маленькі музеї, а гість мав одразу зрозуміти: «власники маєтку – люди, наведені до західного стилю» [15, с.20].

Памук зауважує, що такі вітальні-музеї до 1970-х були модні і поміж середнього класу. Це були кімнати, наповнені речами, якими ніхто й ніколи не мав користуватися: замкнена шапка з китайською порцеляною, чайними філіжанками, срібними сервізами, цукорницями, курильнями, карафками для трояндової води. Цього ніколи й ніхто не торкався, як і столів з перламутровою інкрустацією. На полицях стояли тюбани, яких не носили, були японські ширми «арт-нуво», за якими нічого не ховали. Але найбільше дивувала наявність фортеп'яно в кожній квартирі, на якому ніколи ніхто не грав, але на них стояли чорно-білі фото – різного розміру. Такі фото власне й були найцікавішим елементом стамбульських вишуканих інтер'єрів.

Книга «Стамбул: спогади та місто» містить безліч фото (чи не кожна третя сторінка ілюстрована ними) з архіву Памуків (зроблені не тільки власне Орханом Памуком, його батьком і дядьком, а й відомими стамбульськими фотографами, журналістами (світлина Ари Гюлера, Гільмі Шахенка, Джеймса Робертсона (ще за 1853 р.), фото, взяті в Архіві дослідника міста Селахаттіна Гіза (зокрема засніжені вулиці, квартал Бейоглу) та у фотоательє братів Абдюлах).

Картини відомих художників також прикрашають оселю Памуків. З розповіді матері героя роману довідуємося, що це роботи знаменитих митців, які вважали за честь продавати Памукам чи дарувати їм свої картини. За кожною зі світлин на фортеп'яно чи придбаною картиною – окрема історія. І саме світлини «оживлювали» стамбульські інтер'єри.

Так тривало до появи телебачення. Від 1970-х років у Стамбулі відійшли в минуле вітальні-музеї, перетворившись на комфортний простір, у якому збиралася велика родина (компанія) для перегляду передач.

Облаштування житла представників інших класів ми не бачимо в романі, оскільки оточення Памука становить заможна частина містян. Однак уявлення про життя бідних кварталів усе ж за романом можна сформулювати. Памук розмірковує над перебуванням Теофіля Готье (французького митця XIX ст.) у Стамбулі і його описами прогулянок бідними кварталами. Памук виявляє, що навіть через сто років з того часу нічого не змінилося: будиночки стоять облуплені, потьмянілі, дахи повивалювалися, фонтани зламані, стоять самотні кипариси. Але ці місця автор вважає прекрасними, як і Готье, бо це не просто «пошарпані халупи», це залишки візантійських будівель, прадавні мури, у яких і живе сьогодні гюзюн – смуток, що оповив Стамбул і який вказує на європейські корені цього міста («його корені європейські» [15, с. 6]).

Населення Стамбула на сьогодні становить майже 17 мільйонів. Оскільки роман не має окремих сюжетних ліній, з розгалуженою системою героїв, то найбільш вичерпно ми спостерігаємо лише життя заможної родини Памуків – класичний спосіб життя, з подорожами за кордон, насиченим світським життям, знайомствами з впливовими або знаменитими особистостями, із аристократичними, дорогавартісними, хобі. Це життя є суто європейською моделлю.

Правда, цікавим є спостереження, зроблене Памуком: найбільш успішними у ХХ ст. були родини, які займалися в Стамбулі кораблебудуванням, однак це часто були вихідці з провінції. У їхніх великих родинх поки ще зберігалися мир і лад, ніхто не ділив майно корпорацій і фірм тощо. Бізнес процвітав, статки зростали, вестернізація життя тривала, гучних скандалів преси на задоволення не підкидали.

На противагу цим «вульгарним бізнесменам» у Стамбулі існувала ще одна, стара й аристократична, спільнота – озахіднених османів, які походили з останнього османського покоління і які не змогли примусити себе сісти за стіл переговорів з «вульгарними бізнесменами». Зрештою через дії шахраїв-адвокатів або тих самих нових підприємців вони банкрутіли, продавали свої розкішні колекції чи маєтки за безцінь, помирали в страшних злиднях або й укорочували собі віку. Були вони дивні, меланхолійні, по-дитячому не пристосовані до нових реалій, зауважує Памук. Так відходило в минуле останнє багате покоління османів.

Опис повсякдення Стамбула в романі огорнутий ностальгією: за довгі 50 років герой спостерігає зміни, яких зазнає його місто, у тому числі й у плані звичних клопотів, дозвілля. Показовою є історія однієї з таких змін.

Разом з мамою Орхан змалечку заходив до крамнички старої грекині, яка латала панчохи, продавала паски й гудзики, але ще й торгувала «домашніми яєчками». А поруч була крамничка Василя і Якупа, у якій продавали тютюн, канцелярію та газети. Неподалік – невеличка кав'ярня «Арабська», де стояла кавоварка з ремінним приводом, що шалено гуркотів, коли варили каву. Усе це знесли. Там виросли нові кафе, будівлі. Тоді малий Орхан вигадав гру: вони з братом мали називати нові місця, що виросли на місці «цукерні старої грекині», квітникарні, годинникарні. Це були аптеки, книгарні, ресторани. Видно, як герой щиро сумує за цими затишними закладами, у яких усі одне одного знали. Уявити сьогодні у велелюдному центрі Стамбула такі крамнички неможливо. Попри те, є спогади про те, як колись у Старому місті, зауважує Памук, можна було скуштувати «паперової халви», а отже, це місце ніби й існує (хоч і в пам'яті). Є спогади про те, як торговці фруктами просто з човнів, плаваючи по Босфору, або по Протоці (так називають Босфор місцеві), вели жваву торгівлю з перехожими. На березі можна було купити свіжу рибу чи квіткові горщики.

Орхан Памук говорить, що Босфор і його береги є місцем у Стамбулі, однаково дорогим представникам різних соціальних верств. Протока – «невичерпне джерело щедрості й добробуту, що живить місто й усіх його мешканців. Вона – джерело здоров'я, цілителька хвороб стамбульців. Вона – у «спільному серці» мешканців [15, с.84].

У середині ХХ ст. вихідний день мешканцям Стамбула найприємніше було проводити на Босфорі (і це стосувалося різних верств населення однаковою мірою) – плавати на човнах, обідати на березі, гратися, купувати щось у вуличних торговців. У зимовий час завмирало все навколо Босфору, і люди гуляли вулицями міста, зазирали до чайних, «напханих під зав'язку безробітними», зазирали знічев'я у двори мечетей, де навіть могли придбати мирру, вервиці, релігійний трактат. Окремою розвагою для містян були борделі, контрольовані державою, біля яких юрбилися натовпи чоловіків.

Бібліотеки радо відвідували в теплу пору року, а взимку там було холодно, сиро й не затишно, тож стояли порожні. Кінотеатри спочатку були місцем, відвідуваним часто, але поступово маленькі заклади перетворювалися на місця перегляду порно, а потім і зовсім занепадали. Це здебільшого стосувалося бідних районів Сулейманіє та Зейреку.

Звісно, молодь із заможних родин розважалася перегонами на дорогих автівках, відвідуванням клубів, у яких слухали європейську музику, виїздами на дорогі курорти. Для Орхана-юнака це теж було частиною повсякдення, але, вийшовши з дорогого готелю разом із приятелькою, він не менш радо йшов до Музею живопису й скульптури, а потім до власної студії, у якій малював, перебуваючи, приміром, під враженням від картин Галіля-паші.

Так народилося заняття на все життя: Памук замальовував квартали Стамбула, вивчав бідність або ж розкіш, однаково меланхолійну, і вихлюпував на них «свою роздратовану, злу меланхолійність» [15, с.448].

2003 року Орхан Памук подарував своїм читачам біографію Стамбула, хоча, звісно пересічний читач думає, що основою тексту є біографія власне Памука. Читачі переймаються атмосферою засмученого міста, що перебрало бути столицею, співчують втраті величі Константинополя, відчувають торкання гюзуу.

А 2014 року Сергій Жадан зробив своїм читачам, особливо харків'янам, подарунок – естетично й емоційно неперевершений: письменник дав можливість почуватися щасливими й захищеними в життєдайному просторі Месопотамії-Харкова, бо це простір, у якому любов визначає все.

Отже, у романі Сергія Жадана символізація ландшафту Харкова, міста-міфу, презентована в образах українського, вужче – слобожанського, свого Межиріччя, своєї Месопотамії, самобутньої локальної цивілізації – між Лопанню та Харковом – ріками, які все пам'ятають, перебування на берегах яких оновлює людину, надає сил рухатися далі і просто дарує щастя. Основою життя мешканців цього простору є почуття любові до простору, у якому минає їх повсякдення. Містяне зовсім не страждає за втраченим статусом Першої столиці України, оскільки Харків, пори те, залишається простором науки, культури, краси. Ця любов до міста не залежить від статусу столиця чи периферія.

Цілком протилежну історію про Стамбул, місто, що втратило свою винятковість, переставши бути столицею, маємо у творі Орхана Памука. Тут мешканців міста-міфу, давнього Константинополя, огортає непоборний смуток, гюзун, за втраченою, як людям видається, славою і впливовістю. Але і тут є джерелом життєвої сили, ментального здоров'я містян стає водний простір – протока Босфор. На її берегах зосереджується вітальна енергія міста. Водночас для героя роману ландшафт Стамбула втілений ще й у візантійських руїнах, у занедбаних кварталах, де досі «живе» мультикультурність, яка нагадує про величне столичне минуле.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Агеева В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку ХХ століття. К. : Віхола, 2023. 408 с. (Серія «Життя»).
2. Васьковська А. Сергій Жадан - проповідник із харківської Месопотамії. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/10/141028_book_2014_reader_review_zhadan
3. Возняк Т. Семантичні простори міста. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>;
4. Возняк Т. Феномен міста. Львів: Вид-во «Журнал “Ї”», 2009. 333с.
5. Ганаба С. Символічний простір міста як простір пам'яті. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2016. №6. С.4-10.
6. Дроздовський Д. Стамбул Орхана Памука. URL: http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/27506/
7. Жадан С. Месопотамія. Харків: Книжковий клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2014. 384 с.
8. Забужко О. Метрополія і провінція. Репортаж із 2000-го року. Київ: Факт, 2001. 96.с.
9. Коваль Н. Святі серед нас, або місто з каменю та глини. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141209_book_2014_reader_review_zhadan13
10. Лавринович Л. Міфологізація простору у збірці С. Жадана «Месопотамія». Молодий вчений. 2014. Вип.12 (15). С.224-228.
11. Любецька В. В. Місто-міф у романі Орхана Памука «Стамбул: спогади та місто». URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/6_2022/part_2/4.pdf
12. Міхно Н. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору. Монографія. Дніпро: «Формат А+», 2020. 423с.
13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ, 1997. 360 с.
14. Пампуха В. «Боротьба триває: ніхто не розслабляється, ніхто нікуди не йде». Інтерв'ю з С. Жаданом. 25.04.2014. URL: <https://kontrakty.ua/article/77263>

15. Памук О. «Стамбул: спогади та місто». Харків: «Фоліо», 2011. 511 с.
16. Памук О.: “Я дуже скромна людина...” URL: <https://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/64/41/>
17. Прушковська І. Урбаністична тема в турецькому літературному контексті: п'єса Озен Юли «Стамбул білий, горілка кольорова». Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2013. — №2(261). Ч. 1. С. 171–177.
18. Семіх К. Текст міста в тексті роману: турецька версія. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. 2016. № 7. С. 178-181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_7_36
19. Сергій Жадан. Офіційна сторінка. <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/>
20. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К.: Основи, 1998. 324 с.
21. Співак Д. Семіотика як методологія дослідження політичної урбаністики. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. 2016. Вип. 20. С. 3-38
22. Фоменко В. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика: дис. доктора філол. наук. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2008. 378 с.

R. S. MARYNIAK, PhD in Philology,
Associate Professor
of the Department of Ukrainian Studies
e-mail: rmaryniak@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9185-0905>
V. N. Karazin Kharkiv National University,
6, Svobody Sq., 61002, Ukraine

SYMBOLIZATION OF THE CITY SPACE IN CONTEMPORARY URBAN PROSE (*MESOPOTAMIA* BY SERHIY ZHADAN AND *ISTANBUL: MEMORIES AND THE CITY* BY ORHAN PAMUK)

Purpose: To characterize the specificity of symbolization of Kharkiv and Istanbul spaces as former capitals, considering the authors' and national-cultural peculiarities of the city's representation in contemporary Ukrainian and Turkish prose, based on the urbanistic books of Serhiy Zhadan and Orhan Pamuk.

Methods: The methodology of work based on certain provisions of the semiotic and structural-linguistic analysis of Ferdinand de Saussure and the ideas of Yuri Lotman on the social and communicative function of the text, regulations on the phenomenon of the “urban text” by Kaya Semih and Taras Voznyak. Comparative analysis of the collection *Mesopotamia* by Serhiy Zhadan and the novel *Istanbul: Memories and the City* by Orhan Pamuk let us compare two “urban” works of fiction (in fact local variants – “Kharkiv” and “Istanbul” texts) and define their aesthetic value in the corpus of texts of artistic urbanism, in which appears the image of a myth city.

Results: Both Serhiy Zhadan and Orhan Pamuk devoted their works to their favorite cities: this is the space of their permanent residency, labeled with a special magic. Nowadays in art, including literature, the tradition of ambivalent creation of the image of the cities of Kharkiv and Istanbul continues: industrial – commercial – student and scientific center – the first capital (Kharkiv) and the capital of the Empire – the city-prison – “Arena of Dishonor” (Istanbul). Both novels became a search for answers to questions about what forms the true magic of a city, whether it loses its uniqueness when it ceases to be the capital of the state, a center of rapid development, or whether it instead returns to the autochthonous tradition of original existence.

Conclusions: In Serhiy Zhadan's novel the symbolization of Kharkiv's landscape, the myth city presented in images of the Ukrainian, or rather Slobozhansky, its Mezhyrichia, its Mesopotamia, its original local civilization – between Lopan and Kharkiv – rivers that remember everything, whose shores renew a person, give strength to move on, and simply give happiness.

In the work of Orhan Pamuk we have a completely opposite story about Istanbul, the city that has lost its uniqueness after ceasing to be the capital. Here the myth city is the ancient Constantinople, its residents enveloped in overwhelming sadness, *hüzün*. However, there is a source of vitality here as well – Bosphorus Strait. For the novel's character Istanbul's landscape is also embodied in Byzantine ruins, in abandoned quarters where multiculturalism still “lives”.

Keywords: *Serhiy Zhadan, Orhan Pamuk, urbanism, urban novel, the symbolization of landscape, postmodernism, “urban text”, “Kharkiv text”, “Istanbul text”.*

References

1. Aheieva V. Martians on Khreschatyk. Literary Kyiv of the 20th century. K. : Vikhola, 2023. 408 s. (Seriiia «Zhyttia»). (In Ukrainian).
2. Vaskovska A. Serhiy Zhadan, a preacher from Kharkiv's Mesopotamia. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/10/141028_book_2014_reader_review_zhadan (In Ukrainian).
3. Vozniak T. Semantics of Urban Space. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznayak.htm> (In Ukrainian).
4. Vozniak T. The Phenomenon of the City. Lviv: Vyd-vo «Zhurnal “Yi”», 2009. 333c. (In Ukrainian).
5. Hanaba S. The symbolic space of the city as a space of memory. *Filosofiiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. 2016. № 6. С.4-10. (In Ukrainian).
6. Drozdovskyi D. Istanbul of Orhan Pamuk. URL: http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/27506/ (In Ukrainian).
7. Zhadan S. Mesopotamia. Kharkiv: Knyzhkovyi klub "Klub simeinoho dozvillia", 2014. 384 c. (In Ukrainian).
8. Zabuzhko O. Metropolis and Province. A Report from 2000. Kyiv: Fakt, 2001. 96 c. (In Ukrainian).
9. Koval N. Saints among us, or a City of Stone and Clay. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141209_book_2014_reader_review_zhadan13 (In Ukrainian).
10. Lavrynovych L. Mythologization of space-time in the collection of S. Zhadan “Mesopotamia”. *Molodyi vchenyi*. 2014. Vyp.12 (15). S. 224-228. (In Ukrainian).
11. Liubetska V. V. The City-Myth in “Istanbul: Memories and the City” by Orhan Pamuk. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/6_2022/part_2/4.pdf (In Ukrainian).
12. Mikhno N. City as a cultural text: features of semantics and syntagmatics of urban space. *Monohrafiia*. Dnipro: «Format A+», 2020. 423 s. (In Ukrainian).
13. Pavlychko S. Discourse of Modernism in Ukrainian Literature. Kyiv, 1997. 360 s. (In Ukrainian).
14. Pampukha V. “The fight continues: no one is relaxing, no one is going anywhere.” Interview with S. Zhadan. 25.04.2014. URL: <https://kontrakty.ua/article/77263> (In Ukrainian).
15. Pamuk O. Istanbul: Memories and the City. Харків: «Фоліо», 2011. 511с. (In Ukrainian).
16. Pamuk O. “I’m such a modest person.” URL: <https://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/64/41/> (In Ukrainian).
17. Prushkovska I. The Urban Theme in the Turkish Literary Context: play “Istanbul White, Vodka Colored” by Özen Yüla. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 2013. — № 2(261). Ch. 1. S. 171–177. (In Ukrainian).
18. Semikh K. The Text of the City in the Text of the Novel: the Turkish Version. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii*. Filolohichni nauky. 2016. № 7. S. 178-181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2016_7_36 (In Ukrainian).
19. Serhiy Zhadan. Official page. <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/>
20. Sossiur F. de. Course in General Linguistics. K.: Основи, 1998. 324 c. (In Ukrainian).
21. Spivak D. Semiotics as a Methodology for the Study of Political Urbanism. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. 2016. Vyp. 20. S. 3-38. (In Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 12.05.2024. / The text was received by the editors 12.05.2024.

Текст затверджено до друку 12.06.2024. / The text is recommended for printing 12.06.2024.

М. А. КУРУШИНА, канд. філол. наук,

доцент кафедри українознавства філософського факультету

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків),

майдан Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна

І. А. СНІТКО, канд. архітектури,

доцент українознавства філософського факультету

e-mail: iasnitko@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8473-3353>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків),

майдан Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна

ФЕНОМЕН ОБРАЗУ-СИМВОЛУ ХАРКІВ-ЗАЛІЗОБЕТОН

Мета. Визначити особливості сприйняття міського простору органами чуття, проаналізувати основні механізми творення символічних образів міста, схарактеризувати феномен символу Харків-залізобетон з огляду на архітектурну історію міста.

Методи. У роботі використано системний метод для аналізу міста як цілісного організму, семіотичний підхід дав можливість витлумачити міські об'єкти як одиниці знакової системи, що комунікують між собою і здатні обростати конотаціями, перетворюватися на символи. Структурно-функційний метод застосовано для пояснення феномену трансформації об'єктів міського простору в символи. У висновках використано метод синтезу.

Результати. Тривалий час у вивченні об'єктів міського простору увага вчених була сфокусована переважно на візуальному сприйнятті. Проте розуміння міста як цілісного організму, можливість прочитання міста як системи взаємопов'язаних не випадкових знаків привели до висновку, що міський простір має низку різноманітних характеристик і сприймається комплексно, за допомогою всіх органів чуття, залишаючи відбиток в індивідуальній і колективній пам'яті. Звичні об'єкти мають, окрім утилітарного значення, символічне. Нашарування кількох площин (інформації та сприйняття) – об'єктивного знання про місто, культурного, історичного, політичного контекстів, індивідуальних відчуттів об'єктів і простору, індивідуального й колективного пам'ятання, досвіду, проживання – формує умови для створення й закріплення символу.

Висновки. Виникнення образу-символу Харків-залізобетон і особливо його закріплення й популярність не випадкові. Відома символічна споруда Держпром, що є архітектурною доміантою майдану Свободи, розташована в центрі (серці) міста, зроблена з монолітного залізобетону, має сірий колір («беземоційної стійкості», міці). Цей символ виявився суголосним для багатьох містян, оскільки витворився внаслідок акумуляції багатьох рівнів сприйняття міста (міста-мільйонника, міста-фронтиру, символу міці та стійкості фізичної і психологічної, відомості й значущості архітектурної доміанти центрального майдану міста, що має назву майдан Свободи). Архітектурна історія міста свідчить, що Харків має багато залізобетонних будівель, і це формує логічний історичний контекст образу-символу, утвореному на основі переосмислення й метафоризації фактично однієї широко відомої залізобетонної конструкції міста – Держпрому.

Ключові слова: *Харків-залізобетон, символ, міський простір, архітектура харківського конструктивізму.*

Як цитувати: Курушина М. А., Снітко І. А. Феномен образу-символу Харків-залізобетон. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 104-113, DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-10>

In cites: Kurushyna M., Snitko I. Phenomenon of the Image-Symbol Kharkiv-Zalizobeton. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2024. Issue 38, (104-113), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-10> (in Ukrainian)

Найважливішим у сучасній системі цінностей здорового суспільства є, безперечно, людське життя. Проте фізичне виживання як таке ще не означає (а точніше зовсім не означає) повноцінного існування. Осмислене проживання здійснюється в часі і просторі. І саме під час війни усвідомлення власної прив'язаності до місця, вкорінення в часопростір, осмислення його ролі й символічності відбувається чи не найбільше. У такий час саме місто може символізуватися в національному, історичному, культурному й навіть індивідуальному наративі, висуваючи на перший план те найістотніше, що є на цей момент.

Сприйняття міста. Що (і як) місто повідомляє.

Кожен об'єкт звичного простору творить фізичну тканину локусу, яку ми можемо сприймати органами чуття (буквально побачити, торкнутися, почути, відчути запах). Останнє десятиліття все більш актуальними стають дослідження залежності соціально-просторових процесів від сприйняття навколишнього світу за допомогою органів чуття.

Сприйняття візуального ряду простору, у якому ми живемо, відбувається щоденно. Ми запам'ятовуємо обриси об'єктів, зрештою, орієнтуємося в місті, часто (хоч і не завжди) спираючись переважно на власний зоровий досвід пізнання навколишнього світу. Описуючи той чи той об'єкт, ми звертаємо увагу на його розміри, колір, матеріал, конструкцію, розміщення відносно інших об'єктів тощо – тобто на те, що можна передусім побачити й відчути на дотик. Так ми збираємо візуальні образи, що зберігаються в нашій пам'яті як значущі, такі, що здатні розказати про місто, зберегти й відтворити пам'ять про нього, його дух. За таким принципом переважно організовані набори листівок, фотоальбоми (офіційні, авторські мистецькі та приватні), відеоматеріали про історію, культуру, про видатних осіб, повсякдення міста та ін., екскурсійні маршрути тощо.

С. Сміт у роботі 1994 року, присвяченій звуковому ландшафту («Soundscape»), відзначала, що ідея розглядати міський ландшафт як текст стала важливим поворотом у дослідженнях простору. Адже застосування такої оптики дало можливість розглядати культурний ландшафт не як відбиток минулого, а як витвір мистецтва, як текст, який оповідає нам про своїх творців, про їхній світ і про нас самих. Зауважуючи переваги цього підходу, дослідниця, проте, наголосила на переважно візуальному сприйнятті ландшафту, тобто фактично вказала на ігнорування, на її думку, звукового виміру [25].

Отже, ідея вивчення того, як звучить архітектура і міський простір, виникла доволі давно. Зокрема є низка досліджень, автори яких підкреслюють важливість акустичних характеристик у сприйнятті об'єктів архітектури, у сприйнятті простору.

Б. Блессер та Л.-Р. Солтер пропонують власне тлумачення «звукової архітектури» (*aural architecture*), виносячи в першу частину назви своєї книжки резонне запитання: «Простори говорять. Ви слухаєте?» (оригінальна назва: *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*). Автори, так само як і С. Сміт, закидають архітекторам переважання візуального сприйняття простору. На їхню думку, зодчі майже винятково беруть до уваги зорові характеристики конструкцій, коли намагаються передати соціальний, емоційний, історичний та ін. зміст і контексти. Значно рідше вони враховують аспекти звукові. Однак те, як звучатиме конструкція, простір, важить не менше. Блессер і Солтер також розмірковують над тим, що, наприклад, міський транспорт у пустелі втратить своє неповторне звучання, яке зумовлено не лише самими звуками транспорту, а й щільною міською забудовою, тобто на навіть на рівні фізіологічного сприйняття йдеться не про звук як такий (умовно «чистий»), а про контекст. Не

можна не погодитися з авторами й щодо того, що акустика великих і малих будівель буде відмінною (на нашу думку, таке саме твердження може бути доречним і щодо звучання майдану великого міста та, наприклад, невеличкого дворику мікрорайону). Отже, наше сприйняття простору, а також його символічне навантаження може бути зумовлено не лише фактичним виглядом об'єктів, а ще й (або радше) комплексом відчуттів [15].

«Звук пронизує пам'ять міста», – стверджує Ф. Тонкісс. Його текст, що має назву «Звукові листівки: звук, пам'ять і місто» (оригінальна назва: *Aural Postcards: Sound, Memory and the City*) – частина колективної монографії, присвяченої *sound studies*. Спираючись на дослідження Л. Мамфорда, Р. Барта, Т. Адорно та ін., беручи до уваги роздуми В. Бен'яміна, С. Зонтаг, автор висновує, що минуле приходить до нас у своїх непроханих, найбільш чуттєвих формах, не у штучно дібраних красивих кадрах подорожі, а у випадкових звуках, які запам'яталися. І в цьому миттєвому, ледве схоплюваному найбільш виразно виявляє себе специфічна структура пам'яті [26].

Розуміння важливості всіх рівнів сприйняття міста, бажання зафіксувати неповторність їхнього звучання привело до створення низки проєктів (назвемо окремі з них і зауважимо, що записаний матеріал, безумовно, є цінним для аналізу і сам собою, і з погляду того, які критерії стали визначальними для авторів та учасників проєктів записати саме той чи той звук у місті, вибрати певну локацію як значущу, цікаву, показову тощо).

2015 року Стюарт Фовкс, звукооператор з Великобританії, спираючись на власний 15-річний досвід роботи зі звуком, створив «Міста і пам'ять» (оригінальна назва: *Cities and Memory*) – один з найбільших звукових проєктів, що охоплює понад 120 країн і територій і містить записи більш ніж 6 000 звуків. Матеріали цього проєкту представлені на глобальній звуковій мапі й доступні у вигляді подкастів [19].

До 30-ї річниці Незалежності України було започатковано мультидисциплінарний проєкт «Звуки міста», ідейними натхненниками якого стали А. Тимошенко й Н. Ткаченко. У цьому проєкті представлено звуки шести українських міст (Києва, Львова, Одеси, Харкова, Маріуполя, Дніпра) та Криму. Команда прагнула відтворити звучання міст і візуалізувати записані звуки у формі скульптур [11].

На початку 2023 року на Youtube було презентовано проєкт «Як звучить Україна». Його автори й авторки запропонували формат музичного тревелогу, коли з зібраних звуків українських міст створюється мелодія. Окрім записів історії кожної подорожі в різні міста, процесу збирання звуків, оповіді про створення мелодій на Youtube, альбом «Як звучить світ. Україна» доступний на Spotify [2].

Для академічних проєктів такого спрямування цінною також є напрацьована методологія. Зокрема в межах наукового проєкту ALEX (Alexandria: (re)activating common urban imaginaries") відбулася низка літніх шкіл звукової пам'яті (оригінальна назва *School for Sonic Memory*). Учасниками заходів стали митці, урбаністи та активісти, які вивчали звукову пам'ять і досліджували суголосність міст Середземномор'я [22; 23].

Так само, як і звуки, ігнорованими порівняно з візуальним сприйняттям міста лишаються запахи. Попри те, що сьогодні бізнес активно використовує дію запахів для привернення уваги клієнтів і доповнена реальність уже не дивує глядачів кінотеатрів (технологія Smell-O-Vision була використана вперше 1960 року під час показу стрічки «Запах таємниці», однак ще не була досконалою, тому експеримент провалився [21]), дослідження запаху міст ще все ж не набуло такого масштабу, як, наприклад, вивчення візуальних елементів і навіть звукових. Про це писала, зокрема, міська планувальниця В. Геншоу, авторка дослідження «Міські одористичні ландшафти» (оригінальна назва *Urban Smellscapes*), опублікованого 2013 року [16], та блогу «Запах і місто» (оригінальна назва *Smell and the City*) [24]. Те саме відзначила Акна Маркес у публікації «Запах міста» (оригінальна назва *The Smell of the City*), у якій вона висвітлює значущість вивчення цього типу сприйняття міського простору [17]. На сьогодні активно цей аспект сприйняття міста активно вивчає К. Дж. МакЛін [20; 18].

Ми можемо фіксувати міський простір у різних спосіб (фільмування, звукозапис, фотографування, малювання, мапування, оповідь тощо), що дозволить певною мірою

матеріально зберігати спогади. Слід при цьому розуміти, що поза таким фіксуванням лишається багато невловимого, такого, що існує на рівні чуттєвому, і такого, що не має (чи поки, чи ніколи не матиме) матеріального втілення. Це власне відчуття, які нашаровуються на об'єктивні знання про об'єкти, простір міста і які значною мірою впливають на витворення міських символів та символізацію міста, а також на функціонування, тлумачення, впізнавання, відтворення символу в колективній та індивідуальній пам'яті. Причому один і той самий об'єкт у місті може мати і загальне символічне навантаження для всіх або певних груп мешканців, і індивідуальні конотації.

Отже, об'єкти звичного середовища, у якому ми проживаємо життя, мають символічне значення. Наділення їх відповідними функціями (які не завжди випливають з самого вигляду, конфігурації, матеріалу тощо) створює можливості комунікації. Об'єкти можуть комунікувати тоді, коли мають функційне навантаження та символічне значення, вони не завжди (і не обов'язково лише) матеріальні.

Саме проживання у певному просторі творить унікальну історію, і місто постає одночасно як персональний і колективний текст. Відчуття персоналізації окремих місць (локусів) стає відчутним у збиранні *свого* образу рідного міста. Цей образ може бути не протиставлений образам інших індивідів, а суголосний у загальному (навіть в узагальненому) плані, проте для кожного такий образ здатний розгорнутися у велику унікальну історію *своїх* стосунків із містом, *свого* досвіду проживання, *своєї* пам'яті, *своїх* відчуттів.

Коли відбувається нашарування кількох площин – об'єктивної інформації про місто, культурного, історичного, політичного контекстів, індивідуальних відчуттів об'єктів і простору, індивідуального й колективного пам'ятання, досвіду, проживання – виникають умови для створення й закріплення символу.

При цьому можна спостерігати ефект, який ми бачимо під час вироблення логотипів загалом і логотипів (як узагальнених образів міст) зокрема: детальна, прописана до подробиць концепція поступово масштабується. Конкретне зображення або опис перетворюються на впізнаваний символ, знак. Такий символ має бути зрозумілим, відносно простим для відтворення як на рівні змісту, семантичного вмісту, так і на рівні форми. Попри певну схематизацію, яка властива такому перетворенню, цей символ не може бути порожнім. Він живий і суголосний для багатьох містян саме через свою змістовність, особливо «тут і зараз».

Харків-залізобетон. Історія символу та історія архітектури.

Логотип Харків-залізобетон створив Патрік Кассанеллі (Ілля Костін-Кассанеллі), харківський художник. Автор розповідав в інтерв'ю, що спочатку виникла ідея використати п'ятикутник як символ фортеці, бо Харків для нього є фортецею ще з 2014 року. Архітектон зібрано з елементів Держпрому й замкнено на чотири кути – як форт, замок. Сам девіз народився після авіанальоту, коли художник подивився собі в очі в заклеєному скотчем дзеркалі. Патрік Кассанеллі відзначає, що Держпром є символічним для багатьох харківців, він монументальний, але в ньому немає імперськості, Держпром переживає і переживе вже другу війну. Художник вважає, що саме ця будівля є найкращою для відбиття ідеї міста-фортеці. Кольорова гама відповідає основному концепту й суголосна назві «залізобетон» [12].

Концепт міста-фортеці, символом якого став Держпром, виявився суголосним для багатьох харківців, які так само відчували й відчувають стійкість, а точніше «беземоційну стійкість» (за визначенням Кассанеллі). У цьому символі поєдналося сприйняття духу міста, яке, попри постійні обстріли росіян, продовжує жити. Це вже не місто-фронтір у класичному розумінні (фронтірність переважно тлумачиться як зона зустрічі й поєднання, переплавлення культур), це форпост, чіткий вододіл цивілізації і нецивілізації. І це, безумовно, сьогодні форт, фортеця і в прямому, і в переносному значенні.

Харків має доволі давні архітектурно-будівельні традиції, що підкріплені значним науковим потенціалом. Тому в місті, що від початку свого заснування мало багато проблем з благоустроєм, ці проблеми намагалися вирішувати. Зробити місто комфортним для життя інженери-архітектори мали на меті й на початку ХХ ст. – саме тоді почали застосовувати нові

матеріали й технології, серед яких значне місце посів залізобетон, відігравши велику роль у символіці Харкова.

Харків – це і його архітектура. З питанням про корисність архітектури нерозривно пов'язане питання про інженерні й технічні новації в будівництві, які дозволили архітектурі задовольняти актуальні запити часу. Кінець XIX ст. відзначився небувалою досі турботою про санітарно-гігієнічні якості будівель: розвиваються системи водопостачання та каналізації житлових та громадських будівель, пічне опалення поступово витісняє парове та водяне, особливу увагу приділяють вентиляції та інсоляції приміщень. Символами передової архітектури стають метал та залізобетон, здатні «працювати» одночасно на розтягування і на вигин, тоді як камінь (цегла) «працює» лише на стискання. Застосування нових матеріалів вимагало розроблення відповідних конструктивних систем, що їх було можливо опрацьовувати в умовах Харкова на базі навчальних закладів та значної кількості проєктних організацій.

Монолітний залізобетон упровадили у практику вітчизняного будівництва вже у другій половині 1880-х рр., у наступному десятилітті його почали широко застосовувати для зведення фабричних будівель та інженерних споруд, зокрема мостів. Таке активне провадження армованого бетону зумовило справжній переворот в архітектурі, надавши архітекторам новий метод проєктування будівель та дозволивши відмовитися від старих традицій, що було загальною тенденцією цієї епохи. Конструктивне рішення, спричинене використанням залізобетону (т. зв. «скелетний каркас»), зумовило зміну силуету та композиції будівель. Крім того, архітектори відтепер повинні були мати певну компетентність у технічних питаннях.

Серед харківських «поціновувачів» залізобетону слід назвати Олександра Марковича Гінзбурга – одного з небагатьох відомих харківських інженерів-архітекторів свого часу, що мав вищу архітектурну освіту. Закінчивши з відзнакою гімназію, а потім Харківський університет, О. Гінзбург у 1899 р. пройшов стажування в Німеччині при Берлінському університеті. Після повернення до Харкова вступив до Харківського технологічного інституту ХТІ, де слухав лекції О. М. Бекетова з архітектури. У 1903 р. закінчив будівельний факультет, отримав диплом інженера-механіка та право на ведення будівельних робіт.

Для своєї професійної діяльності О. Гінзбург обрав приватну практику, для чого заснував будівельну контору «Залізобетон». Першою будівлею в його творчому доробку став так званий будинок «Золотої рибки» (1905) – чотириповерховий доходний будинок у центрі міста, на пров. Грабовського (колишній пров. 2-й Сумський). На першому поверсі були розташовані магазини, на трьох інших – квартири. Проєкт був розроблений у співавторстві з І. Загоскіним. Саме в цьому будинку розміщувалася проєктна контора О. Гінзбурга [8].

О. Гінзбург поєднував якості практика і теоретика. Першими будівлями, які він спроектував у Харкові, були прибуткові будинки, приватні садиби й дачі у стилі європейського модерну. Всі вони були виконані із застосуванням нового в той час матеріалу — залізобетону. Мабуть, саме тому в Харкові став поширеним унікальний вид модерну, що отримав назву «конструктивний модерн» – перевага виразної логіки конструкцій над декором.

У доповіді «Залізобетон» (оригінальна назва «Железобетон» [3]), з якою О. Гінзбург виступив 1906 р. на зборах, присвячених 25-річчю Харківського відділення імператорського технічного товариства, виступив з доповіддю «Залізобетон», було представлено аналіз усіх систем залізобетонних конструкцій, запатентованих на той момент. Архітектор наголосив на необхідності опановувати нові технології в будівництві та застосовувати їх у Харкові [9, с. 259-261].

Прикладом унікальної майстерності О. Гінзбурга та його інженерної підготовки став проєкт житлового будинку, розташованого на розі Театральної площі та вул. Григорія Сковороди (колишн. Пушкінської), зведений 1907 р. Будівля в плані представляє собою напівколо та головним фасадом орієнтована на площу. Центральним елементом будівлі є парадні сходи, що мають складну біонічну форму, яка імітує морську мушлю, та виконані з монолітного залізобетону.

Розвитку технологічного будівництва та відповідних архітектурних рішень сприяла тенденція щодо підвищення ролі інженерної освіти. Інженер-технолог мав право будувати промислові споруди та житло. Однією з видатних постатей харківської будівельної школи є Яків Васильович Столяров (1878–1945). З 1912 р. – професор ХТІ та перший у Харкові дослідник залізобетонних конструкцій. Після затвердження в ХТІ інженерного відділення. Столяров став вперше в Харкові читати курс з залізобетонних конструкцій. Високому професійному рівню інженерних кадрів сприяло проведення конкурсів, зокрема й міжнародних. Автори деяких проєктів-номінантів потім приїздили в Харків.

У 1915 р. Я. Столяров та О. Гінзбург мали змогу взяти участь у будівництві нових залізобетонних корпусів Ризького електричного заводу, що був евакуйований у Харків. Будівництвом керував знаменитий швейцарський архітектор Роберт Маєр, якого називали «богом залізобетону». Цей проєкт став першим у низці об'єктів промислового будівництва, в основу конструктивних рішень яких було покладено інженерні зусилля Я. Столярова. Вчений був у складі редколегії газети «За техніку», серед членів правління науково-технічного товариства будівельників, членом державної комісії з прийняття гігантських об'єктів промисловості. Я. Столярова обрали головою комісії з розроблення нових норм розрахунку будівельних конструкцій та затвердили первісність його теорії розрахунків конструкцій з залізобетону. [14].

Харків завжди був містом, у якому одними з перших в Україні реалізовували нові ідеї та технології. Саме цим і пояснюється його здатність адаптуватись під нові умови існування, якими б тяжкими вони не були. Унікальність міста, яку цінують його мешканці, у життєздатності, незалежності, волелюбності, що проявляється в усьому. І зараз, під час російсько-української війни, попри значні руйнування, Харків продовжує жити і є символом незламності.

Образ-символ Харків-залізобетон виник і закріпився невипадково. Основою для його творення стало осмислення ідеї міста-фортеці, Держпрому, що розташований у самому центрі (серці) міста на майдані Свободи (!), як однієї з найвідоміших будівель-символів Харкова (за якою місто також упізнаване в Україні та поза межами), сірий колір, що символізує міць та одночасно є кольором залізобетону (Держпром збудовано з монолітного залізобетону), стійкості (і харківців, і міста, і Держпрому).

Вивчення архітектурної історії міста доводить, що в Харкові є багато залізобетонних будівель, і це формує логічний історичний контекст образу-символу, утвореному на основі переосмислення й метафоризації фактично однієї широко відомої залізобетонної конструкції міста – Держпрому.

Так ніби відбувається майже містичний зв'язок символу, що витворився внаслідок акумуляції різних рівнів сприйняття міста, і його реальної архітектурної історії.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Акмен І. Р., Лопатько В. М. О. М. Гінзбург: дискурс по сторінках архітектурного модерну Харкова, просвіта та творче кредо. *Науковий вісник будівництва*. 2018. Т. 91, № 1. С. 36–44. DOI: 10.29295/2311-7257-2018-91-1-36-44.
2. Вайб Харкова: реп у лікарні, піаніно серед міста, Казковий будиночок. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AeTSbav3AVQ&list=PLEgDkHjKcR6S6YqZPypVzSnJnP5qyoMyu&index=13> (date of access: 28.05.2024).
3. Гинзбург А. М. Железобетон. Доклад по случаю 25-летия Харьковского отделения императорского технического общества, прочитанного в юбилейном заседании 14 марта 1906 г. Х.: Зильберберг и сыновья, 1906.
4. Гінзбург О. М. Про заснування в Харкові Науково-дослідного інституту проектування міст. *Господарство України*. 1930. № 4. С.178–187.

5. Гінзбург А. М. Побудова візерунків. Х.: Державне вид-во України ім. Г. І. Петровського, 1929. 128 с.
6. Історія української архітектури / за заг. ред В. І. Тимофієнка. К.: Техніка, 2003. 471 с.
7. Календар знаменних і пам'ятних дат Харківщини на 2016 рік: рекомендаційний бібліографічний покажчик / Департамент культури і туризму Харків. обл. держ. адмін.; Харків. обл. універс. наук. б-ка. Харків, 2015. 53 с.
8. Куделко С. Гінзбург Олександр Маркович. *Харківщина: енциклопедичний словник* / редкол.: С. І. Посохов та ін. Харків, 2014. С. 86.
9. Кушлакова Н. М. Громадсько-наукові об'єднання інженерів промислових регіонів України: друга половина XIX – початок XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.07. Харків, 2017. 564 с.
10. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст. : біографічний довідник. К.: НДІТІАМ, 1999. 125 с.
11. Франко Л. «Звуки міста»: проект, що розповідає, як звучить Львів. *LVIV.MEDIA*. URL: <https://lviv.media/lviv/9314-zvuky-mista-proiekt-shcho-rozpovidaie-iak-zvuchyt-lviv/> (дата звернення: 25.05.2024).
12. Цветкова С. Місто-фортеця: як народився логотип «Харків – залізобетон». *MEDIAPORT*. URL: <https://www.mediaport.ua/misto-fortecya-yak-narodivsya-logotip-harkiv-zalizobeton> (дата звернення: 20.11.2022)
13. Як звучить світ. Україна. *Spotify*. URL: <https://open.spotify.com/album/59RAgXxgYQ2H32L4ItwqyL> (дата звернення: 25.05.2024).
14. Ясієвич В. Є., Дехтяр С. Б., Сухоруков С. А. Видатні вчені інженери-будівники України. К.: Будівельник, 1991. 104 с.
15. Blesser B., Salter L.-R. Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture. London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2007. 437 p.
16. Henshaw V. Urban Smellscapes: Understanding and Designing City Smell Environments. New York: Routledge, 2013. 272 p.
17. Marquez A. The Smell of the City. URL: <https://www.aknamarquez.com/blog/2017/6/14/the-smell-of-the-city> (date of access: 28.05.2024).
18. McLean K. J. NOSE-FIRST. Practices of smellwalking and smellscape mapping: A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Royal College of Art. January 2019. URL: https://researchonline.rca.ac.uk/3945/1/McLean_Kate_PhD_Thesis_Nosefirst.pdf (date of access: 28.05.2024).
19. Remixing the World, One Sound at a Time. Cities and Memory. URL: https://citiesandmemory.com/?utm_source=Google&utm_medium=2023&gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw9vqyBhCKARIsAilcLMHgDVVGvsaNGb8J1zDHo0dRPSA5Q0DSVogP4TtEPYHiUIC1fKH1WPoaAst7EALw_wcB (date of access: 28.05.2024).
20. S. URL: <https://sensorymaps.com/about/> (date of access: 28.05.2024).
21. «Scent of Mystery», the First and Only Use of Smell-O-Vision. *Jeremy Norman's HistoryofInformation.com. Exploring the History of Information and Media through Timelines*. URL: <https://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=4539> (date of access: 28.05.2024).
22. School for Sonic Memory. URL: <https://theatrum-mundi.org/project/school-for-sonic-memory/> (date of access: 28.05.2024).
23. School for Sonic Memory. URL: <https://www.alexandria-urban-imaginaries.eu/school-for-sonic-memory/> (date of access: 28.05.2024).
24. Smell and the City. URL: <https://smellandthecity.wordpress.com/about/> (date of access: 28.05.2024).
25. Smith, Susan J. Soundscape. *Area*. 1994. Vol. 26, no. 3. P. 232–240. URL: <http://www.jstor.org/stable/20003453> (date of access: 28.05.2024).
26. Tonkiss F. Aural Postcards: Sound, Memory and the City. *The Auditory Culture Reader* / Ed. by Michael Bull. Les Back Sensory formations. Berg (Firm), Oxford, pp. 303–310. URL: https://structuringound.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/tonkiss_aural_postcards.pdf (date of access: 28.05.2024).

M. A. KURUSHYNA, PhD in Philology,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., 61002, Ukraine

I. A. SNITKO, PhD in Architecture,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: iasnitko@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8473-3353>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., 61002, Ukraine

PHENOMENON OF THE IMAGE-SYMBOL *KHARKIV-ZALIZOBETON*

Purpose: To identify peculiarities of perception of urban space with sense organs, to analyze the basic mechanism of creating a symbolic city's image, to characterize the phenomenon of the symbol Kharkiv-Zalizobeton in view of the city's architectural history.

Methods: The systemic approach for analyzing the city as an internal organ is used in the work. The semiotic approach gave an opportunity to interpret urban facilities as units of the sign system, that are connected with each other and can acquire connotations, turn into symbols. The structural-functional approach is used to explain the phenomenon of urban space facilities transformation into symbols. The synthesis method is used in conclusions.

Results: Attention of the researchers was focused mostly on visual perception in studying urban space facilities for a long time. But by understanding the city as an internal organ, the possibility of interpreting the city as systems of interconnected non-random signs is conducted to a conclusion that urban space has several different characteristics and is perceived comprehensively through the sense organs, leaving an impression in individual and collective memory. Usual facilities have not only utilitarian value but also symbolic value. The layering of several planes (information and perception) – objective knowledge about the city, cultural, historical, political contexts, individual objects and space perception, individual and collective memory, experience, accommodation – creates conditions for creating and consolidating a symbol.

Conclusions: The emergence of the image-symbol Kharkiv-Zalizobeton and especially its consolidation and popularity aren't mistaken. Famous symbolic the Derzhprom building that is the architectural dominant of Freedom Square, is located at the center (the heart) of the city, made of monolithic reinforced concrete, is gray color (color of "emotionless stability", strength). This symbol turned out to be harmonious for a lot of residents because it was formed as a result of the accumulation of many levels of the city's perception (as city with a million inhabitants, frontline city, the symbol of the strength and physical and psychological stability, the prominence and significance of the architectural dominant of the central square of the city, called Freedom Square). An architectural history of the city indicates that Kharkiv has many reinforced concrete buildings and this fact forms the logical historical context of the image-symbol, formed on the basis of reinterpretation and metaphorization of the city's widely known reinforced concrete structure, the Derzhprom building.

Keywords: *Kharkiv-Zalizobeton, symbol, urban space, architecture of Kharkiv constructivism.*

References

1. Akmen I. R., Lopatko V. M. O. M. Ginzburg: Discourse on the Pages of the Architectural Modern of Kharkiv, Education and Creative Credo. *Naukovyi visnyk budivnytstva*. 2018. T. 91, № 1. S. 36–44. DOI: 10.29295/2311-7257-2018-91-1-36-44. (in Ukrainian).
2. Kharkiv Vibe: Rapping in a Hospital, a Piano in the Middle of the City, Fairy House. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AeTSbav3AVQ&list=PLEgDkHjKcR6S6YqZPypVzSnJnP5qyoMyu&index=13> (date of access: 28.05.2024). (in Ukrainian).
3. Hynzburh A. M. Reinforced Concrete. Report on the occasion of the 25th anniversary of the Kharkov branch of the Imperial Technical Society, read at the jubilee meeting on March 14, 1906. Kh.: Zylberberh i synovia, 1906. (in Russian).
4. Hinzburh O. M. On the establishment of the Research Institute of Urban Design in Kharkiv. *Hospodarstvo Ukrainy*. 1930. № 4. S.178–187. (in Ukrainian).
5. Ginzburg A. M. *Building patterns*. Kh.: Derzhavne vyd-vo Ukrainy im. H. I. Petrovskoho, 1929. 128 s. (in Ukrainian).
6. History of Ukrainian Architecture / za zah. red V. I. Tymofiiienka. K.: Tekhnika, 2003. 471 s. (in Ukrainian).
7. Calendar of Significant and Memorable Dates of Kharkiv Region for 2016: bibliogr. rec. indexes / Departament kultury i turyzmu Kharkiv. obl. derzh. admin.; Kharkiv. obl. univers. nauk. b-ka. Kharkiv, 2015. 53 s. (in Ukrainian).
8. Kudelko S. Ginzburg Olexander Markovich. *Kharkivshchyna: entsyklopedychnyi slovnyk / redkol.: S. I. Posokhov ta in.* Kharkiv, 2014. S. 86. (in Ukrainian).
9. Kushlakova N. M. Public and Scientific Associations of Engineers in the Industrial Regions of Ukraine: the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.07. Kharkiv, 2017. 564 s. (in Ukrainian).
10. Tymofiiienko V. I. Architects of Ukraine of the late eighteenth and early twentieth centuries: a biographical guide. K.: NDITIAM, 1999. 125 s. (in Ukrainian).
11. Franko L. "The Sounds of the City": project that tells how Lviv sounds. *LVIV.MEDIA*. URL: <https://lviv.media/lviv/9314-zvuky-mista-proiekt-shcho-rozpovidaie-iak-zvuchyt-lviv/> (data zvernennia: 25.05.2024). (in Ukrainian).
12. Tsvietkova S. The Fortress City: How the logo "Kharkiv- Zalizobeton" was born. *MEDIAPORT*. URL: <https://www.mediaport.ua/misto-fortecya-yak-narodivsia-logotip-harkiv-zalizobeton> (data zvernennia: 20.11.2022) (in Ukrainian).
13. How the world sounds. Ukraine. *Spotify*. URL: <https://open.spotify.com/album/59RAgXxgYQ2H32L4ItwqyL> (data zvernennia: 25.05.2024). (in Ukrainian).
14. Iasiievych V. Ye., Dekhtiar S. B., Sukhorukov S. A. *Vydatni vcheni inzheneriy-budivnyky Ukrainy*. K.: Budivelnik, 1991. 104 s. (in Ukrainian).
15. Blesser B., Salter L.-R. *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*. London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2007. 437 p. (in Ukrainian).
16. Henshaw V. *Urban Smellscapes: Understanding and Designing City Smell Environments*. New York: Routledge, 2013. 272 p.
17. Marquez A. The Smell of the City. URL: <https://www.aknamarquez.com/blog/2017/6/14/the-smell-of-the-city> (date of access: 28.05.2024).
18. McLean K. J. NOSE-FIRST. Practices of smellwalking and smellscape mapping: A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Royal College of Art. January 2019. URL: https://researchonline.rca.ac.uk/3945/1/McLean_Kate_PhD_Thesis_Nosefirst.pdf (date of access: 28.05.2024).
19. Remixing the World, One Sound at a Time. Cities and Memory. URL: https://citiesandmemory.com/?utm_source=Google&utm_medium=2023&gad_source=1&gclid=Cj

- 0KCQjw9vqyBhCKARIsAIlcLMHgDVVGvsaNGb8J1zDHo0dRPSA5Q0DSVogP4TtEPYHiUIC1fKH1WPoaAst7EALw_wcB (date of access: 28.05.2024).
20. S. URL: <https://sensorymaps.com/about/> (date of access: 28.05.2024).
21. «Scent of Mystery», the First and Only Use of Smell-O-Vision. *Jeremy Norman's HistoryofInformation.com. Exploring the History of Information and Media through Timelines*. URL: <https://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=4539> (date of access: 28.05.2024).
22. School for Sonic Memory. URL: <https://theatrum-mundi.org/project/school-for-sonic-memory/> (date of access: 28.05.2024).
23. School for Sonic Memory. URL: <https://www.alexandria-urban-imaginaries.eu/school-for-sonic-memory/> (date of access: 28.05.2024).
24. Smell and the City. URL: <https://smellandthecity.wordpress.com/about/> (date of access: 28.05.2024).
25. Smith, Susan J. Soundscape. *Area*. 1994. Vol. 26, no. 3. P. 232–240. URL: <http://www.jstor.org/stable/20003453> (date of access: 28.05.2024).
26. Tonkiss F. Aural Postcards: Sound, Memory and the City. *The Auditory Culture Reader* / Ed. by Michael Bull. Les Back Sensory formations. Berg (Firm), Oxford, pp. 303–310. URL: https://structuringsound.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/tonkiss_aural_postcards.pdf (date of access: 28.05.2024).

Текст надійшов до редакції 15.05.2024. / The text was received by the editors 15.05.2024.

Текст затверджено до друку 15.06.2024. / The text is recommended for printing 15.06.2024.

В. О. НЕСТЕРЕНКО, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри українознавства філософського факультету
e-mail: viktoria.nesterenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків),
Площа Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

«ЯК ТИ ВИРОСТЕШ, ТРЕБА ЗВІДСИ ЇХАТИ»: ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНУ

Мета дослідження. У статті подано аналіз життєвих стратегій мешканців Донбасу, пов'язані з їхнім вибором місця для проживання та кар'єрного зростання в контексті дослідження соціально-економічних проблем регіону.

Методологія дослідження базується на аналізі глибинних інтерв'ю, які були зібрані серед респондентів у період 2022–2024 рр. Дослідження конкретних кейсів дозволяє зробити гіпотезу про поширення певного явища на соціальну групу.

Наукова новизна. Представлені в статті тези допомагають глибше зрозуміти соціальний контекст, в якому опинився регіон до 2014 року та можуть стати частиною стратегії реінтеграції. У статті подані практичні висновки щодо залучення людських ресурсів для відновлення цієї території.

Актуальність статті визначається поточною суспільною ситуацією та необхідністю досліджувати уявлення мешканців Донбасу про свій регіон з метою вибудовування стратегії реінтеграції.

Висновки. Пасіонарні мешканці, що могли стати рушійною силою змін в регіоні, часто обирали будувати кар'єру в іншому місці. Це пов'язано із відсутністю можливостей для кар'єрного зростання в мономістах Донбасу. Проте з плином часу деякі з них усвідомлюють важливість інвестування в розвиток регіону – як соціальних ресурсів, так і фінансових, що може стати опорою не тільки для процесу реінтеграції, але й для ревіталізації регіону.

Ключові слова: *Донбас, мономісто, реінтеграція.*

Як цитувати: Нестеренко В. О. «Як ти виростеш, треба звідси їхати»: життєві стратегії мешканців Донбасу в контексті історії формування регіону. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 114-121, DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-11>

In cites: Nesterenko V. O. (2024) "When you grow up, you have to leave here": life strategies of Donbas residents in the context of the history of the formation of the region. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 38, (114-121) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-11> (in Ukrainian)

З 2014 року Донбас привертає значну увагу дослідників. Не можна сказати, що до цього локальна історія краю не вивчалась, проте саме війна змусила багатьох звернути увагу на регіон і досліджувати причини появи місцевого сепаратизму. Часто роботи з історії Донбасу ніби підсвідомо дискутують з уявним опонентом і доводять «українськість» або, на противагу їй, «російськість» регіону. Донбас романтизується в художній літературі через образ вільного степу, живописних териконів, натомість його повсякденність максимально спрощується через

довідники, які помічають тільки індустріальний аспект розвитку або обростає стереотипними фразами на кшталт «порожняк не гонить». Сепаратизм то пояснюється через недбалий вибір обманутих людей, що інколи призводить до агресивного віктимблеймінгу, то місцевого мешканця взагалі виводять за дужки, пояснюючи все військовою перевагою на боці російської федерації. Звісно, з'являються і дуже сильні роботи, серед них збірник статей провідних українських дослідників «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» [7] та багато інших публікацій. Варто зазначати, що в цій інформаційній круговерті дуже важливо давати слово власне людям – тим, хто народився на Донбасі і відчув на собі всі траєкторії історичних процесів та криз сучасності. Тож для цього було обрано метод глибинних інтерв'ю.

Наразі мною формується база інтерв'ю представників активної молоді та дорослого покоління, які народились на Донбасі, проте змушені були покинути рідний край через вторгнення російської федерації. Під час запису враховуються питання безпеки, всі учасники проєкту анонімізуються, і вони попереджені, що на основі їх слів вже зараз будуть написані наукові дослідження. Вивчення цих записів допоможуть відповісти на багато питань, пов'язаних із сьогодишнім станом справ на Донбасі та створювати майбутні стратегії відбудови.

Метою цієї статті є аналіз життєвих стратегій людей, а саме – вибір міста для навчання та подальшого працевлаштування. Тези зібраних нами інтерв'ю ми порівнюємо з висновками про портрет локального мешканця в історичній перспективі – від старту індустріального розвитку регіону і до проголошення української незалежності. Таким чином, ми прагнемо зрозуміти наскільки вибір сучасників може бути пов'язаний із родинними сценаріями їх предків.

Ми спеціально звузили територіальні рамки цього дослідження містом Кадіївка (Стаханов) та навколишніми населеними пунктами Ірміно (Теплогірськ), Голубівка (Кіровськ) та Брянка. Термін Донбас в сучасному сприйнятті охоплює повністю території Донецької та Луганської області, але це не відповідає історичній дійсності, адже північ Луганської області географічно відноситься до Слобожанщини, натомість південь Донецької вважається Приазов'єм [8, с. 8-9]. Та й самі по собі Донецька та Луганська області, як доводить Денис Казанський, відрізняються рівнем заможності, політичним вибором тощо [4, с. 29, 267].

Відповідно ми обрали ті населенні пункти, які чітко збігаються із до певної міри стереотипним уявленням про Донбас: це робітничі поселення, які майже злились в єдину агломерацію; місцеві мешканці працювали на промисловому виробництві або шахтах до їх остаточного зникнення; міста занепали, щойно підприємства закрились, і так і не знайшли ресурсу для зміни основної діяльності; територія страждає від проблем з екологією; наявна демографічна криза – молодь прагнула виїхати з міста.

За довідником 1990 року маємо таку інформацію про обрані населені пункти:

Місто	Рік заснування	Рік надання статусу міста	Площа, га	Населення, тис.
Кадіївка (Стаханов)	Середина XIX ст.	1932	4877	112
Ірміно (Теплогірськ)	1808	1977	1904	18,9
Голубівка (Кіровськ)	1764	1962	2016	41,2
Брянка	1889	1962	5538	65,7

Згідно з історичною довідкою, вміщеною в тому ж довіднику, Брянка виникла завдяки будівництву однойменної шахти [5, с. 36]. Станом на 1990 р. 56,5% населення були задіяні у промисловості. Голубівка, як сповіщає текст видання 1990 року, отримала суттєвий розвиток після відкриття поряд з нею шахти у середині XIX ст., в 1990 році 67% населення працювали

на промислових об'єктах [5, с. 38]. В Стаханові відсоток, зайнятий у промисловості, менший – 37,8%, що пов'язано, імовірно, з тим, що більше людей в цьому місті могли працювати на об'єктах соціальної інфраструктури тощо [5, с. 48]. В Ірміно – 42,7% [5, с. 46]. Занепад проявлявся в усіх сферах поступово; наприклад, станом на 2003 рік підручник з історії Луганщини подає цифри населення по Голубівці та Кадіївці, які майже не відрізняються від даних 1990 року: в Кадіївці мешканців стало на 4000 менше, а в Голубівці – на 4000 більше [3, с. с. 389, с. 403].

Під час розпаду Радянського союзу місцева промисловість, втративши традиційні ринки збуту та економічні зв'язки, опинилась у кризі. Проте на початку 2000-х років, якщо брати статистичні дані, ситуація поступово стабілізувалась. Наприклад, підручник з історії Луганщини містить інформацію, що ОАО «Стаханівський вагонозавод» у 2002 році був найбільшим у Європі виробником залізничного рухомого складу великої металоємності [3, с. 378 - 379]. Проте навіть за позитивним сценарієм навряд чи б вдалось відродити всі підприємства радянських часів, наприклад, модернізувати і забезпечити замовленнями кожен з 18 шахт, що розташовувались в обраних нами містах. Це пов'язано з тим, що економіка орієнтується на інші форми виробництва. Менше з тим, можемо зробити гіпотезу, що якби не вторгнення російської федерації, український уряд продовжив би виводити регіон з кризи. Цю гіпотезу підтверджують успішні кейси Краматорська та Маріуполя і темп їхнього розвитку після 2014 року.

Проте великою проблемою для Донбасу залишаються люди – активні громадяни, які б стали агентами змін. Респонденти, яких ми обрали для інтерв'ю, представляють групу тих, хто виїхав, і виїхав би навіть якби не було окупації. Через свій фах або інтереси ці люди не могли знайти собі роботу або можливості для реалізації в просторі рідних міст. Тож одночасно вони є і частиною рідного населеного пункту, і уособлюють спостерігачів, адже можуть порівнювати повсякденне життя своєї малої батьківщини із ритмом великих міст.

Всього було проведено 4 інтерв'ю, по одному на кожне з обраних міст. Проєкт продовжується, тож подальшому буде більший матеріал для аналізу. Наймолодший респондентці 32 роки, найстаршому – 47. Учасники інтерв'ю працюють у сфері ІТ, культурних проєктах та на фрілансі, а також активно займаються волонтерством в різних сферах. На момент інтерв'ю дві особи проживали в Харкові, ще дві тривало жили тут, але через повномасштабне вторгнення переїхали в Київ та за кордон. З погляду соціології ця вибірка не є репрезентативною порівняно до кількості мешканців міст. Проте, працюючи в полі усної історії, у рамках кейс-стаді ми аналізуємо не кількісні параметри, а світоглядні чинники, які впливали на життєвий вибір героїв інтерв'ю.

Коли ми говоримо про людей Донбасу, то часто потрапляємо в пастку стереотипів. Наприклад, автор класичної роботи про історію Юзівки-Донецьку Т. Фрідгут зазначає, що тут формувались специфічні форми соціальних та політичних зв'язків, адже ці території не були заселені [1, с. XII]. Автор ігнорує місцевих мешканців – українських козаків, селян та навіть іноземних колоністів, адже вони не вписували в офіційну більшовицьку лінію історії, з якою знайомили американського дослідника в архівах Радянського союзу. Проте зараз ми маємо нагадувати, що, навпаки, наявні тут соціальні зв'язки сформувались на основі успішних стратегій мешканців Степу. Дослідниця Катерина Зарембо зазначає, що село спеціально було витіснено радянськими дослідниками за лаштунки промислової історії Донбасу; вони воліли починати описувати регіон з середини XIX століття, ігноруючи той факт, що більшість поселень вже існували як козацькі паланки [2, с. 105]. Для порівняння: поселення Ясиновата засноване козаками в 1690 році [цит. за 2, с. 105], проте довідник 1990 року позначає дату 1872, коли тут виникла залізнична станція [5, с. 85]. У відповідному параграфі довідника про Луганськ ігнорується згадка про козацьке поселення на березі річки Лугань [5, с. 32]. Отже, звертаючись до матеріалів радянського періоду, необхідно завжди мати на увазі однобічність соціалістичних авторів.

Історикиня Валентина Шандра зазначає, що оскільки при активній колонізації краю Російською імперією тут не виникло еліти місцевого походження, імперія могла директивно

насаджувати власні порядки, натомість жодних автономістських ідей не виникало [8, с. 7]. При цьому тут формувались дуже індивідуальні кейси заселення та розвитку окремих населених пунктів. Досліджуючи заселення регіону, неможливо не звернути увагу, наскільки сильно відрізнялись окремі міста і як багато залежало від засновників – конкретного підприємця на кшталт Дж. Юза чи спілки колоністів певної народності. Все це утворювало плавильний котел, в якому люди, з одного боку, намагались зберегти ідентичність, об'єднуючись у земляцтва і допомагаючи одне одному, а з іншого – мали швидко набувати уніфікованих рис професіонала, що зміг адаптуватись в нових для себе умовах.

Прижитись в степах дуже непросто, а значить, тут формувався особливий тип людей [7, с. 57]. Якщо рідне місто або село стає для людини джерелом морального ресурсу, то люди в степах Донбасу були цього ресурсу позбавлені. Часто мешканці, що селились тут, були відірвані від родини, змушені відмовитись від звичного для себе способу життя, а інколи взагалі робити те, що було невідоме та незвичне для їх оточення – наприклад, працювати в темряві під землею.

Дослідники Володимир Куліков та Ірина Склокіна зазначають, що в гендерній структурі мономіст Донбасу був значний дисбаланс. Так в обраній для нашої вибірки Голубівці за переписом 1897 року на 2890 чоловіків припадало лише 946 жінок [7, с. 99]. Чіткий поділ на чоловічу та жіночу працю, більші можливості для чоловіків в плані заробітків, адже заводи та шахти затребували неабиякої фізичної сили, призводили до закріплення патріархальних відносин. І навіть у радянський період, як не намагалась влада звільнити жінку від «кухонного рабства», поділ залишався. Рівність тимчасово запанувала у важкі післявоєнні роки, але вже у 1957 р. на законодавчому рівні чоловіки мали замінити жінок на підземних роботах [7, с. 103].

Дослідники вважають, що «збій у діяльності підприємства... призводив до збою в усіх інших сферах життя» [7, с. 93], а отже, завод чи шахта могли сприйматись мешканцями як залог добробуту чи бодай якоїсь стабільності. Одночасно з цим люди раціонально вважали свою працю надважкою, а умови праці нестерпними. Це породжувало специфічні стосунки між «містоутворювальним промисловим об'єктом» та людиною, адже обрана робота і годувала, і одночасно вбивала в прямому сенсі цього слова. Паралельно з цим мономісто – це передовсім місто-функція, а значить, в людях теж цінується найперше їх функціональність, здатність до праці, корисність для спільноти. Те, що ми бачимо в соціальній сфері регіону, можна цілком порівнювати з аб'юзивними стосунками, коли жертва – в даному випадку робітник – не може вийти з небезпечного для себе зв'язку з об'єктивних причин (фінансова залежність від роботи) або суб'єктивних обмежень в менталітеті (відчуття, що саме підприємство є умовою стабільності, а значить – безпеки).

Для Імперії – як російської, так і радянської – було життєво необхідно заселити регіон, а значить, залучити сюди максимальну кількість робітників, які були достатньо пасіонарними, щоб змінити звичний спосіб життя. Але паралельно існувала необхідність «приручити» регіон, зробити його безпечним для влади, а для цього миттєво викорінювати будь-які революційні прояви. Якщо Російська імперія з завданням не впоралась, то Радянському Союзу це вдалось. Поступово різні локальні ідентичності уніфікувались через поняття «мешканець Донбасу», якого зацікавлена сторона – Радянський Союз, а тепер і його правонаступниця – наділяє потрібними їй рисами. Наприклад, сучасна російська федерація в своїй пропаганді підкреслює російськомовність та загалом переважання на цій території російського етносу, що не відповідає об'єктивній дійсності, адже Донбас заселявся представниками різних народів і, попри політику тотальної русифікації, тут мешкала достатня кількість україномовного населення.

Досліджуючи радянське минуле регіону, складається враження, що тоталітарна держава викорінювала пасіонарність людей покоління за поколінням. Якщо в XIX столітті регіон заселявся тими, хто шукав кращої долі, в роки становлення Радянської влади сюди приїжджали ті, хто ховався від репресій з надією розпочати нове життя із вигаданою біографією, під час післявоєнної відбудови бачимо тут велику кількість переселенців з західних регіонів України, що приїхали в пошуках заробітку, то останні десятиріччя існування

радянської влади виховували типаж людини, що передовсім цінує стабільність. Уявна «стабільність» підтримувалась дотаціями навіть коли стрімко падали реальні прибутки регіону, при тому що влада не вкладала фінансування в модернізацію об'єктів з метою відновити прибутки.

Станіслав Асеев, журналіст, який залишався кілька років в окупованій Макіївці, одне з своїх есе присвячує визначенню рис «homo donbassus». На думку автора, типовому працівнику, мешканцю Донбасу не так важливо, хто при владі («хто хазяїн – комуніст чи капіталіст»), адже в умовах важкої малооплачуваної праці люди зосереджуються на питаннях виживання [1, с. 112]. На цьому тлі Асеев знаходить особливий тип «донбаського космополіта», людини, яка не любить рідне місто і готова шукати щастя деінде, а причина цього – втомленість від каторжної зміни у цеху [1, с. 115]. Автор підсумовує: конкретність тут витісняє абстракції [1, с. 117].

Ось таким є тло, на якому формувались особистості людей, що взяли участь у інтерв'ю. Анкета, на основі якої я проводила інтерв'ю, містить максимально загальні формулювання питань. Моєю метою було дати можливість респонденту розказати те, що є для нього важливим, тож дозволялось відходити від структури інтерв'ю. Перш за все звернемось до частин інтерв'ю, які характеризують населення агломерації та пояснюють умови, в яких зростали наші герої.

На питання про історію міста мешканка Ірміно характеризує його заселення так:

Туди з'їжджалися люди майже з усіх дальніх кутків Радянського Союзу, різні національності. Тоді був такий мікс, тому що там були шахти і гроші, можна працювати, починати нове життя. Тому таке багато національне і таке дуже активне місто в свій час було [10].

Інший респондент зазначає про своїх предків:

Дід мій приїхав з [західна область України]. І приїхав з того, що я знаю, розумію, власне, тому що там можна було щось заробити на відміну від [західної області України]. У п'ятидесяті роки переїхав. [...] Мама моя взагалі з Росії [10].

За словами респондента, його мати приїхала заради специфічних геологічних можливостей краю, тож можна вважати, що вона переїхала сюди за покликом серця. Складається враження, що – реальних та історичних – предків мешканців міста можна вважати активними людьми, які приїжджають в регіон для заробітку або реалізації в конкретній професії, мають свої цінності, інколи доволі романтичні.

Натомість уже в часи дитинства наших героїв старше покоління вважає, що майбутнього тут не буде:

Коли я росла, моя бабуся казала, що як ти виростеш, треба звідси їхати. А я казала, як ж так, треба з цього щось зробити, треба садити дерева, щось налагоджувати. Ні. Треба їхати. Тут вже нічого доброго не буде [10].

Цікаво, що бабуся героїні не підтримує її ідей відроджувати місто, адже вважає це неможливим. Припускаю, що це пов'язано із відсутністю дієвого громадянського суспільства в маленьких містах Луганщини. Про це говорять як автори есе та досліджень [1, 4], так і мої респонденти. Пересічні громадяни вважають, що ніяк не можуть вплинути на відродження регіону. Відчувається, що старше покоління не сприймало українську державу як зацікавлену в індустріальному розвитку, можливо, через стереотипи, пов'язані з місцевими політичними елітами, можливо, через протиставлення сучасності та радянського минулого. Натомість, шляхи відбудови регіону без акценту на заводи не сприймалися.

Зрештою, маленькі містечка могли запропонувати дуже обмежені варіанти працевлаштування:

...всі мої однокласники, які здобули вищу освіту, ніхто ніколи не хотів залишитись в тому місці, бо там не було, що робити. Ну, крім того, що ти вчитель, сильно любиш свою школу і хочеш туди повернутися, але це прям страшні винятки. Або ти там мрієш стати лікарем саме в цій лікарні. І це теж щось... Прям... Вічайдушні люди, мабуть, мріяли про

таке... я б, наприклад, не знайшла собі роботи. В моєму місті теж було радіо і була газета, але там працювали люди, які там працюють до смерті». [10]

Складається враження, що в регіоні залишаються або «диваки», або ті хто якимось дивом влаштувався на тепле місце і не збирається його покидати не те що до пенсії, а фактично до смерті. В іншому інтерв'ю зустрічаємо образ вчителя, який якраз сприймається як дуже нетиповий – він був вегетаріанцем, дуже дружньо спілкувався з учнями. Зрештою, саме його змусили займатися такою новою справою, як впровадженням комп'ютерного класу. [10]

Відголосок ідеї, що молоді тут не місце, звучить і в іншому інтерв'ю:

***Це місто старих** [виділення – моє], ну, що молодь поїхала більшість своїй кількості, коли почалися проблеми з шахтами. [...] Тобто якщо у тебе немає якихось великих амбіцій, то ти можеш якось жити. Але якщо ти молодий і тобі якісь є мрії, то треба їхати і там будувати своє життя, там вже, в великих містах. Це була нормальна практика, тобто хто більш-менш розумний в школі, ти зрозумів, що він кудись поїде поступати і потім далі-далі-далі, він сюди не повернеться.[10].*

В словах респондентки не відчувається жалю чи якоїсь емоційної оцінки, яку вона надає цьому процесу. Це звучить як норма: люди шукають кращої долі, а в рідному місті можливостей для реалізації немає.

Інший респондент коротко підсумовує:

[Назва рідного міста] нічого мені не могла запропонувати після мого навчання [10].

Це не означає, що роботи не було зовсім. Один з респондентів описує, що можна було або брати участь у «схемах» за участі міської адміністрації, або виконувати технічну роботу, з якою не могли справитись старі кадри при державних службах. Інша учасниця проєкту ледь не з підліткового віку працювала в ЖЕКу. Тож мова скоріше не про місце роботи, а про місце для кар'єрного зростання.

Колишня мешканка Кадіївки описує свої спроби переїхати кудись ще з юних років. Вона навіть обрала нове місце для життя і активно готувалась до переїзду. Зрештою, з обраною країною не склалось, проте події 2014 року та політичні переслідування від прихильників сепаратизму змусили її евакуюватись. Свої спроби виїхати вона підсумовує порівнянням рідного міста із батьківською оселею:

Ти дуже любиш своїх батьків, але жити з ними [...] якось не по-дорослому. [переклад з російської мови – мій] [10].

Респонденти вже не мають змоги відвідати рідні міста. Мешканка Ірміно згадує бажання побути на могилах предків, побачитись із ще живими, хоча й дуже дальніми родичами, можливо, взяти участь у відбудові рідних місцевостей після звільнення. Проте для себе вона обирає інше місто:

Мені вже Харків став ріднішим, ніж моє місто. Хоча я його дуже люблю, ну, мабуть, те місто, що було до 14-го року. З цим я вже не знайома.

Що цікаво, респонденти шукають риси схожості між Харковом та рідними містечками. На перший погляд, ці населені пункти неможливо поєднувати – ні за розмірами і кількістю населення, ні за можливостями, ні за менталітетом. Та проте люди відчують потребу відшукувати щось своє, звичне, рідне. Це може бути соціальна група, яка за стилем спілкування, інтересами, вподобаннями, нагадує батьківський край:

...Харків дуже багаточисельний, і тут є і той шар, який прям рідний, прям заходиш, і це моє рідне місто.

Це можуть бути міські простори – передовсім типові спальні райони:

В деяких районах – Перемога, ХТЗ – я проходила і казала «Це стаханівський район такий-то!» [переклад з російської мови – мій].

Звісно, не всі переселенці сприймали Харків як щось однозначно позитивне. Це може бути пов'язано із вимушеністю вибору: якщо інші учасники інтерв'ю більш-менш свідомо обирали Харків, відвідували його раніше, мали тут друзів чи родичів, чи навіть закінчували місцеві вищі навчальні заклади, то в одному з випадків респондентка керувалась

обмеженими фінансовими можливостями. Проте й в таких умовах вона знаходить дещо спільне з рідним містом – її неприємно вразила наявність у Харкові прихильників російської окупації.

Відмінність рідного населеного пункту та Харкова неочікувано виринає у певній філософії життя:

[відрізняється] в деяких моментах поглядом на життя. Тому що у Харкові багато людей, з якими я спілкувалась, вони хотіли чогось в житті досягти, щось побачити. У містах, в яких я виросла, всі хотіли просто хоча б трошки легше працювати. Хоча б трошки більше заробляти. Все.

Отже, мешканці, що могли стати рушійною силою змін в регіоні, часто обирали будувати кар'єру в іншому місці, в тому числі, через ставлення до життя, яке заклало в них старше оточення. Навіть до війни існував стереотип, що для молоді буде краще виїжджати. Проте на питання, чи готові вони брати участь у відбудові регіону, всі учасники проекту залежно від ступеня свого оптимізму відповідають дуже обережно, але ствердно. Один з респондентів зізнався, що розглядав можливості інвестувати в рідне місто ще до 2014 року.

Ностальгія може стати величезною мотивацією та ресурсом. Яким би сильним не було бажання покинути батьківський дім, люди зберігають зв'язок з рідним містом, і цей зв'язок в подальшому міг би скеровувати їх брати участь у процесі реінтеграції. Можливо, якби не було російського вторгнення, будучи вже у дорослому віці деякі з учасників інтерв'ю повертались би як інвестори, тренери з громадянської освіти, волонтери та ін. Проте війна з 2014 року законсервувала занепад регіону або навіть спрямувала рух часу назад. Водночас саме мешканці Донбасу, які проявляють активну позицію в нових місцях проживання, але зберігають зв'язок із рідними краями, можуть стати чільними діячами процесу відновлення.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Асеев С. В ізоляції. Київ: Книжкове видавництво Чорна гора, 2021. 216 с.
2. Зарембо К. Схід українського сонця. Історії Донеччини та Луганщини початку ХХІ століття. Львів: Човен, 2022. 160 с.
3. Ефремов А. С., Курило В. С. и др. История Луганского края: Учебное пособие. Луганск: Альма-матер, 2003. 432 с.
4. Казанський Д., Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас. Київ: Книжкове видавництво «Чорна гора», 2020. 336 с.
5. Ковтун В. В., Степаненко А. В. Города Украины. Справочник. Киев: Вища школа, 1990. 279 с.
6. Куромія Г. Зрозуміти Донбас. Київ : Дух і літера, 2015.
7. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. М. Ільченко та ін.; за ред. В. Кулікова та І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
8. Шандра В. Донеччина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ, 2015. 78 с.
9. Friedgut, Theodore H. Iuzovka and Revolution. Volume I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1989. XVIII p., 361 p.
10. Інтерв'ю з особистого архіву авторки.

V. O. NESTERENKO, Ph. D. (History)

senior lecturer of the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy

e-mail: viktoria.nesterenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv),

Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine

WHEN YOU GROW UP, YOU HAVE TO LEAVE HERE": LIFE STRATEGIES OF DONBAS RESIDENTS IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE REGION

Purpose. The article presents an analysis of the life strategies of Donbas residents related to their choice of a place to live and career growth in the context of the study of socio-economic problems of the region.

The research methodology is based on the analysis of in-depth interviews that were collected among respondents in 2022-2024. The study of specific cases allows us to make a hypothesis about the spread of a certain phenomenon to a social group.

Scientific novelty. The theses presented in the article help to better understand the social context in which the region found itself before 2014 and can become part of the reintegration strategy. The article presents practical conclusions regarding the involvement of human resources for the restoration of this territory.

The relevance of the article is determined by the current social situation and the need to study the perceptions of Donbas residents about their region in order to develop a reintegration strategy.

Conclusions. Passionate residents who could become a driving force for change in the region often chose to build a career elsewhere. This is due to the lack of opportunities for career growth in the monocities of Donbas. However, over time, some of them realize the importance of investing in the development of the region, both social and financial resources, which can become a support not only for the reintegration process, but also for the revitalization of the region.

Keywords: *Donbas, monocity, reintegration.*

References

1. Aseiev S. (2021) In isolation. Kyiv: Knyzhkove vydavnytstvo Chorna hora, 2021. 216 s. (in Ukrainian)
2. Zarembo K. (2022) The sunrise of the Ukrainian sun. History of Donetsk region and Luhansk region at the beginning of the 21st century. Lviv: Choven, 2022. 160 s. (in Ukrainian)
3. Efremov A. S., Kurylo V. S. y dr. (2003) History of Luhansk Region: Study Guide. Luhansk : Alma-mater, 2003. 432 s. (in Ukrainian)
4. Kazanskyi D., Vorotyntseva M. (2020) How Ukraine lost Donbas. Kyiv: Knyzhkove vydavnytstvo «Chorna hora», 2020. 336 s. (in Ukrainian)
5. Kovtun V. V., Stepanenko A. V. (1990) Cities of Ukraine. Directory. Kyev: Vyshcha shkola, 1990. 279 s. (in Ukrainian)
6. Kuromiia H. To understand Donbas. (2015) Kyiv: Dukh i litera, 2015. (in Ukrainian)
7. Work, exhaustion and success: industrial monocities of Donbas. (2018) M. Ilchenko ta in.; za red. V. Kulikova ta I. Sklokinoi. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. 244 s. (in Ukrainian)
8. Shandra V. (2015) Donetsk region: administrative-territorial and departmental division (late 18th – early 20th centuries). Kyiv, 2015. 78 s. (in Ukrainian)
9. Friedgut, Theodore H. Iuzovka and Revolution. Volume I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1989. XVIII p., 361 p.
10. Interview from the author's personal archive.

Текст надійшов до редакції 02.05.2024. / The text was received by the editors 02.05.2024.

Текст затверджено до друку 02.06.2024. / The text is recommended for printing 02.06.2024.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-12>

УДК 911.375:[159.955.2:165.2](477)"364"

M. A. KURUSHYNA, PhD in Philology,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

6, Svobody Sq., 61002, Ukraine

REPRESENTATION OF UKRAINIAN CITIES IN THE CONTEMPORARY WARTIME NARRATIVE¹¹

Purpose: To identify peculiarities of the representation of Ukrainian cities in the war narrative, to analyze key images of these cities, to determine sustainability/transformation of the images of some Ukrainian cities since the beginning of Russia's full-scale invasion.

Methods: The paper uses the descriptive method and the content analysis to study the war narrative and further distinguish image-symbols of Ukrainian cities. The semiotic approach provides an opportunity to interpret the city as a text, a sign environment that is in constant motion and responds to internal and external challenges.

Results: The representation of cities in a certain narrative and formation of their images depend on many factors, including the historical development of the city, sociocultural context, geographical characteristics, ethnic and social composition of the city, and ultimately, the leading functions of a particular city, which may be determined by the development of tourism, industry, science, etc. Russian armed aggression has led to sustainability/transformation of the images reflected in the war narrative.

Conclusions: The analysis of the representation of certain Ukrainian cities in the contemporary war narrative has revealed several main trends. The cities are depicted in a personified way, possessing distinct individuality and character, and resisting the enemy. The physical loss of a city doesn't mean a mental loss; residents literally reassemble the city from their own particularly significant places. These include both well-known locations-symbols and private spaces (associated with moments of pre-war life, a sense of the city's spirit) that are stored in individual memory. The borderline nature of the cities is felt especially acute, the necessity to preserve the Ukrainianness and to remain a Ukrainian city that continues to function as a complete organism, becomes unbreakable and turns into a fortress, causes partial or complete irrelevance, and respectively, fewer or no mentions of other images of such cities.

Keywords: *representation of the city, symbol, urban space, war narrative, Russian aggression.*

In cites: Kurushyna M. Representation of Ukrainian Cities in Contemporary Wartime Narrative. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 38, (122-132). DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-12>

Images of cities reflect the perceptions of their residents, authorities, elites (cultural, political, etc.) or the view(s) from outside. These perceptions and visions are influenced by many factors, and images can be both relatively permanent and changeable. In this paper, I will try to answer the questions about how some particular Ukrainian cities have been portrayed in the wartime narratives since Russia's full-scale invasion.

¹¹ The Ukrainian version was published here: The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 62, 2022, pp. 181-202. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-08>

©Kurushyna M. A., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

It is important to identify several general key points that should be taken into account in the analysis: how and when the image(s) of the city appear, whether these images compete with/supplement/contrast with/are autonomous from each other, and in which narratives they appear/are constructed/are exploited. It is important to note that some images are formed based on cities' geography (resort Odesa, port city Mykolaiv) or on their "specialization," such as industrial centers (Zaporizhzhia, Mariupol, Mykolaiv, Kharkiv). In wartime, proximity to the border certainly plays a significant role (Bakhmut, Bucha, Gostomel, Okhtyrka, Sumy, Kharkiv, Chernihiv etc.).

This study attempts to examine the Ukrainian wartime narratives that are broadcast and available in public spaces (media, social media posts, poetry, advertising texts, murals, graffiti) and the images of particular cities within them. I understand narratives as stories that are conveyed not only and not necessarily verbally. We acknowledge a diverse range of the material, which, however, allows us to draw preliminary conclusions and roughly envision the prospects for more detailed and comprehensive study.

The threat to the existence of cities, particularly the destruction of not only physical objects but also iconic and symbolic ones, leads to a change in the way of urban life. Indeed, urban life itself as a phenomenon is under threat¹². Therefore, the specific nature of the wartime narrative determines the characteristics of the city images. New images are emerging or existing ones become more relevant.

The city is increasingly being called a living organism with its own character. The city itself can resist. A variety of pictures of the cities are appearing (they have different aesthetics and depth of comprehension, but their appearance is already indicative), including the well-known works by Victoria Naumova and Natasha Ie, in which cities are depicted as Ukrainian women [31; 39; 40].

In media texts and also in social media posts, the adjectives such as "unbreakable", "unconquered", "wounded", "scarred" are used to describe the cities that are under constant attacks by the enemy. An interesting observation is that even posts that are not directly related to the war have hashtags with the names of cities and these adjectives. A person/company promotes their business (for instance, they sell clothes, foods, i.e., are engaged in usual, normal, non-military practices) but at the same time they demonstrate their attitude to the city with which they have a connection. In that way the image that has appeared in the war narratives is transferred to the wartime narratives which have wider themes and issues and which, we dare to say, consolidate the image.

We can see the perception of the cities as organisms and the personification of the images in symbolic acts of support too, such as the installation of the banners with the "voices" of Ukrainian cities are installed (e.g., "Stand firm, we'll cover you! Kharkiv", "Kharkiv, thank you! Ivano-Frankivsk", "Kharkiv, hold on! We will meet your people. Lviv", etc.) [42]. Additionally, there is a simulated dialogue between Sumy and Starobilsk in a drawing by Donetsk artist Masha Vyshedska [6].

In wartime poetry, the cities are personalized too. Certainly, separate studies should be devoted to their research. Here, I will focus on the fact that the images of the cities in these narratives are balanced, despite the diversity and undeniable uniqueness of the authors' worldview. For example, in poetry written by Yuliia Batkilina "There are battles in the suburbs today. // The city is not sleeping, the city is calling its people, // with a quiet song, trumpets, curses, // have you ever heard a stone curse?"¹³ [13]. Also, in poetry by Natalka Marynychak: "the city squints and pulsates and flickers // smiles and leads you to the gate", "my houses and my Slobozhansky huts // bare their spines in this

¹² For more information on forms of urbicide, including "the cultural cannibalism" and urbicide in modern Ukraine, see Mezentssev, K., Mezentssev O. War And the City: Lessons From Urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, vol. 93, no. 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dec. 2022, pp. 495–521. URL: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>; also on violence against cities: Mykhailova O. Urbicide—the strategy of the Russian occupiers in the Russian-Ukrainian war. *National Institute for Strategic Studies*, October 6, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>.

¹³ Here and until the end, a semantic translation of the poetic passages is carried out without preserving the rhyme.

war”, “the city breathes carefully under the skin” [21]. And in the song “Kharkiv. Your city speaks to you” by Natalka Marynychak [30]: “I know you can // make me whole // heal my wounds // heal my body”. In poetry by Nastka Fedchenko: “The city falls into darkness, the city flounders in darkness, the city buys candles, the city cares most about freedom, not electricity, the city runs to the shelters or stands in endless traffic jams, curses missiles, raises money for cars and drones, the city knows that good will triumph over evil” [34]. Kolya Kulinich wrote: “The city will wake up – // There’s a war around the city // Other towns are resting in the midst of the war // There’s a chance that the city will stand // There’s a chance of one in a hundred” [26].

Generally, the military strategy of destroying cities, targeting symbolic places, or reducing parts of the city to ruins aims to erase the space and break the connection between people and their city, to conquer, to redefine (this is also related to Russian attempts to mark the occupied cities with their own signs, to impose their own system of symbols). The space that has been broken down should automatically become lost space, putting the city’s identity at risk. M. de Certeau points out a stunning fact: “It is striking here that the places people live in are like the presences of diverse absences. What can be seen designates what is no longer there: ‘you see, here there used to be ...,’ but it can no longer be seen. Demonstratives indicate the in-visible identities of the visible: it is the very definition of a place, in fact, that it is composed by these series of displacements and effects among the fragmented strata that form it and that it plays on these moving layers.” He reflects on the characteristics that places have, calling them fragmentary histories, documents of the past hidden from the Different, compressed by the time that can be unfolded, but as histories are stored in reserve, in an encrypted form; after all, they are conventional signs encapsulated in bodily pain or pleasure [33]. Not by chance do sites in cities become so crucial in the wartime narratives. These sites don’t defragment the image of the city but instead seem to assemble it.

I’ll give some illustrative examples. Artist Anna Kauch created a series of drawings of the places that are especially iconic and valuable for Mariupol residents in her opinion. “She portrayed Mariupol in the way she knew it because wanted to bring these memories to drawings”. The artist notices: “I would like to show how atmospheric this city was, remind the residents how it remains in the memory of each of us, and how we loved it, love and will love” [12].

In October of 2022, Anastasiia Ponomareva created a calendar for 2023 with landmarks of Mariupol. It “has beautiful graphic representations of main symbols of our dear Mariupol: the Old Tower, Hamper’s house, the Ukrainian Orthodox Church of Petro Mohyla, Continental’ hotel, the Mosque of Suleiman and Roksolana, the houses with a spire, the pier, the arc in the City Garden, the Drama Theater building, Azovstal and the warm gentle Azov Sea. I have already received the copy and I am very happy about this! I highly recommend it to every person in whose heart, like in mine, Mariupol lives and hurts. There are many of us dispersed in cities and towns. The diaspora of Mariupol is numerous and scattered around the world. The profit from realizing the calendar will donate to a good initiative that brings our Victory closer. So join in. It’s worth it!” [23].

Important places for Kharkiv residents are portrayed by *line.e*. The series of postcards is called “You know, where we’ll meet”. In one Instagram post the artist thought over: “How can you feel Kharkiv? I will share my feelings here. Of course, we can write an endless list. I’ve conducted a survey recently and people have shared some interesting ideas, so perhaps I’ll get back to this topic later” [37]. “Kharkiv is the sound of skateboarders at the Opera House”, an old man with a music box in Sumska Street, a squirrel in Gorky Park, dances of old women in the Retro Park, and also Kulynychi, Bufet, Gradusnyk. This is not even the full list of the things that are embodied in drawings. These are accumulated stories that individual and collective memory of the residents try to keep at all costs. Each of these places has a story behind it and it really resembles a capsule of emotions that allows one to maintain a mental connection with the place and the city.

In poetry: “and each of us will have a war to fight // a loose personal one // each person needs a wall // his own wall // to survive // the wall of the university of the derzhprom of the city council // the wall that in your imagination is the center of the universe // the center of your personal rockfall // the place of strength // the place of your fall // the place of your awareness and patience // the place where you were born and died // and finally vanquished death”; “my river has coffee and a promenade

// devastated banks // my river has seen more than one war // but after the war it says come // I will hug you” (Natalka Marynychak); “what do women take to evacuate? // A scarf with a picture of the // sea coast // and a lighthouse (to remember the stolen home)” (Ilona Chervotkina) [28]; “to each according to his faith – and here is our faith: // the city where we lived // a bright polyphony // memories woven tightly into cut braids” (Yelyzaveta Zharikova) [27].

The connection with the city is unbroken; we are deeply rooted in the city, and the city is rooted in each of us. In the poetry of Natalka Marynychak: “You are everything // and this river and both its banks // and this city too”; “I am big and black eyes of Saltivka // I am dark, jagged potholes of Oleksiivka // I am the intersection of Myronositska and Svoboda Streets // I am the mountains and hills of this city’s windings”, “On dark roads with barely visible rails // the train takes me out of the best city // it is impossible to take the city out of me // Kharkiv is as if it is your body // or you are its body // Kharkiv is as if your left hand is Bavariia // your right hand is Nemyshlia // your feet point to Osnova // your head is the Piatykhatky” [21]. In Nastka Fedchenko’s poem, each stanza begins with the formula “I am Okhtyrka. I am Chernihiv. I am Kharkiv. I am Zhytomyr. I am Lviv. I am Ternopil. I am Mariupol. I am Kyiv. I am Dnipro. I am Odesa. I am Mykolaiv. I am Enerhodar. I am Kruty. I am Kherson” and ends with “I am Ukraine” [34]. In Lera Merenkova’s Triptych about Kharkiv: “I am this city’s fingerprint // witness of doomed traffic lights // lifelines in the curve of its sidewalks // street god from wall pantheons” [9].

In the wartime narratives, an important meaning acquired the need to present Ukrainian cities to the world, in particular in the context of a clear distinction from everything Russian. Moreover, single photos or videos won’t be enough to understand the scale and results of the destruction. Even the relatively widespread “before/after” format¹⁴ (see e. g. the initiative of the Ukrainian Institute – the digital project Postcards from Ukraine), doesn’t delve into the essence despite its apparent clarity. The series of videos demonstrates how certain significant places can secure images too (Ukrainian Cities of Freedom).

The image “Kharkiv-Zalizobeton” (Zalizobeton is ferroconcrete in Ukrainian) is common in the wartime narratives (see the song by Papa Carlo “Kharkiv Zalizobeton”; also the poetry of Natalka Marynychak: “you can be sure // Kharkiv / / zalizobeton”; the mural Kharkiv-Zalizobeton on the building of the Pokotylovka Children’s Library; the page of the volunteer project Kharkiv Zalizobeton, where you can receive items with the logo by Patrick Cassanelli as a gift for a fixed donation to the *Armed Forces of Ukraine*; a conversation about the authenticity of Kharkiv and its prospects in the article by Maria Holubka “Kharkiv: Heart of Ferroconcrete”; the project We are from Kharkiv! The City of Ferroconcrete by the CF “Kharkiv with You”, etc.) and combine indestructibility, unconquerability with a symbolically significant place as a whole, the image of the fifth Kharkiv, the Ukrainian Kharkiv of the 20th century (here, the connection between parts of the Kharkiv-Zalizobeton traveling exhibition and the iconic “*Slovo*” House, which was also destroyed, is quite understandable). Dina Chmuzh, one of the curators of the exhibition, notes: “Can we be sure that we know other cities, especially those in the east of the country? Don’t we use a set of clichés, operate with ideas that are often false and imposed? The exhibition Kharkiv-Zalizobeton offers to discover Kharkiv as a vibrant cultural and intellectual center, to trace the history of the “Slovo” House, from its construction to the present, and to discover what the inner strength of the city, its creative reactivity, and its specific Ukrainian identity are” [8].

Attempts of Russian invaders to commit urbicide (to destroy the urban way of life, to break networks, both physical and symbolic) have stimulated the establishment of new social, logistical, and symbolic connections within and between cities. The residents, personifying the cities and places, multiply the meanings of these individual places, expanding the understanding of the use of certain spaces or individual buildings and the ways of remembering them.

It is worth noting that even the physical destruction of industrial facilities in a short period of time not only does not neutralize certain images but, on the contrary, emphasizes their significance

¹⁴ Comparing photos “before” and “after” the attacks.

and metaphorizes them. One thing that became symbolic not only for Mariupol but for the whole of Ukraine, was Azovstal. Mariupol in the war narrative identified with unbreakable, strong spirit, endurance, strength, but in fact with Azovstal. It is not only an industrial city (there are not only one factory) and not only an outpost (this image has been consolidated since the beginning of Russia's armed aggression in 2014 [find more e.g., 2]), but it is Azovstal.

“Azovstal Metallurgical Combine has deep roots in the Ukrainian industry. However, now it is a true witness and participant of the heroic resistance of Ukrainians to the invaders of the Russian Federation, the symbol of invincibility of our freedom-loving spirit and faith in victory” [1]. This is how this image appears in the Ukrainian wartime narratives. “And when you would like to give up, // Because everything cracked like a crystal... Remember only one: Azovstal” [10]. To support the Armed Forces, a project was created to sell bracelets made from the “last pre-war batch of metal from the legendary Azovstal Combine” [11]. “Every bracelet made of 5 grams of steel, has been made on a rolling mill 3600 at *Azovstal*. Exactly with this alloy was made mine for launching a spacecraft in 1981, a new sarcophagus for the Chernobyl nuclear power plant in 2012. In 2022 the sheet-rolling mill, which for many years operated mill 3,600, became one of the places where the defenders of Mariupol heroically held the line” [24]).

The Ukraine Cultural Foundation created an art portal The Art of Victory [14] in June 2022, which serves as a platform documenting murals dedicated to the defenders of Mariupol, of Azovstal as a symbol of invincibility, in 10 cities of Ukraine, but there are certainly many more such works. In the illustration by Oleksandr Hrehov and in one Kyiv mural by Bosie, Phols, Humor there is a text that is published on the website of the Azov division: “If Mariupol Stands, Ukraine Will Stand” [3]. It is no coincidence that Kyiv's Volodymyrskyi Bridge is also said to have withstood the blow because it is “from Azovstal” [16].

One version of the origin of the name Mariupol is the city of Maria [5]. It became a leading idea for the creation of images that spread in the wartime narratives. These include the song of the same name by the music band Okean Elzy, as well as poetry, pictures, photos, and memories published on social networks [7]. The image of the city of Maria combines invincibility, resilience, and God's protection. There is one comparison in poetry: “and the city of Maria does not sleep // it fights at night and in the morning // it is covered in blood now // all dreams and hopes are burned // the city of Maria does not sleep // there are missiles and bullets, destroyed churches // I would like to hear you again, mother // I would like to walk near the Drama Theatre again” [36].

The borderline nature of the cities is particularly acute in the wartime narratives: they are outposts (e. g. the eastern outpost is Kharkiv, the southern outpost is Mykolaiv, the northern outposts is Okhtyrka, Sumy, Chernihiv, Gostomel, Bucha), they are fortress cities [29; 32]. “Close to the borderline” has the same meaning as “frontline”. But the image of the frontline city to some extent started to transform from “a melting pot of cultures” to a space that marks the border between Your world and the Enemy's world. E. Poghosyan reflects in his article, dedicated to the semiotics of the conquered city, on establishing frontline cities as reserves for empires, desirable conquests, and that the conquest of such city always ensures the growth of an empire [30]. The resistance of the border city in this context makes its status as an outpost and fortress especially important.

Equally clearly (vitaly) significant became the Ukrainian identity of the cities, especially frontline ones. It is about finding or improving national, cultural, and political identities. It is important for Ukrainian cities to stay first of all *Ukrainian* in the realities of war. Such space re-marking is noticeable in the wartime narratives where we can see the formula “Name of the city is Ukraine”. The symbolic overarching theme in Serhiy Zhadan's posts is in line with this: “Our flags are flying over the city”; the resistance movement “Zhovta strichka” (“Yellow Ribbon”) in Kherson is also an example for the statement.

Since Russia's full-scale invasion, the official narrative has used the term “Hero City”. The image has gone beyond the official narrative and often can be found in private social media posts in which we are talking about the cities that are under daily attacks by the enemy [35] (on Instagram alone in December 2022, there were 1,010 posts marked #KharkivCityHero, 266 posts #ChernihivCityHero, 127 posts #ChernihivCityHero), in posters, in poetry (“Hero City Kharkiv //

daily dark news // nightly losses” [21]; in October a mural dedicated to the brave workers of the city’s utilities appeared in Kharkiv [18].

The analysis allows us to make certain generalizations and outline prospects for further research.

In the Ukrainian wartime narratives, we can see several distinct trends in the image of cities. Personalization and revitalization of the city, which has its own character, are prominent themes, illustrating how cities develop their own way of resisting the enemy. Cities are depicted as living organisms that can fight back.

The narratives highlight an inseparable mental connection between cities and their residents. This connection manifests as a deep identification with the city, where residents are rooted into the city and vice versa. This allows us to reassemble the image of the hometown from separate, significant places that are stored in individual and collective memory. Indomitability and indestructibility are key characteristics of frontline and front cities. Their borderline nature determines, if not the complete leveling of other pre-war images, but at least their temporary irrelevance. The wartime context has crystallized the Ukrainianness of these cities as a fundamental feature of the image and as a marker of resistance to invasion (not only physical, but primarily spiritual). New statuses of the cities that are suffering the most from Russian aggression, cause creation of new images of Hero cities.

It is crucial to conduct comprehensive studies encompassing a wide array of narratives, including those that emerge not only within Ukraine but also abroad. Comparing pre-war images of the cities with those that have surfaced since 2014 and 2022 is essential for understanding the profound transformations these images have undergone due to the ongoing conflict.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

References

1. ‘Azovstal’ – Fortress-Plant. *metinvest media*. URL: <https://metinvest.media/ua/page/azovstal-kombnat-fortecya> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
2. Bodnars'ka N. Occupied Maria's City: In Mariupol There Are Fresh Graves on One Hand While on the Other Mackerel Is Being Sold. *Rajon. Istorii*, 6 chervnia 2022. URL: <https://history.rayon.in.ua/topics/519688-okupovane-misto-marii-u-mariupoli-z-odniei-storoni-svizhi-mogili-a-z-inshoi-prodayut-skumbriyu> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
3. Mariupol Stands–Ukraine Will Stand. *Sajt pidrozdilu «Azov»*. URL: <https://azov.org.ua/vystoyit-mariupol-vystoyit-ukrayina/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
4. Holubka M. Kharkiv: Heart of Reinforced Concrete. *Pragmatika*, 21 hrudnia 2022. URL: https://pragmatika.media/kharkiv-sertse-iz-zalizobetonu/?fbclid=IwAR1AlogUalgfU1vFIBG3yu-hpkRff_z3s-3KoG6eUMdVuueXzdCsXtK_HM (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
5. Demidko O. To the 240th Anniversary of Mariupol: Legends of the City. Part II. *mrpl-city*, 19 veresnia 2022. URL: <https://mrpl.city/blogs/view/do-240-richchya-mariupolya-legendi-mista-chastina-ii> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
6. Donetsk Artist Masha Vyshedska Draws Stories of Ukrainians from Occupied Cities. Interview by Yanko K. *HO «Molodizhna orhanizatsiia. «STAN»*, 28 kvitnia 2022. URL: <https://stan.org.ua/project/donetska-hudozhnytsya-masha-vyshedska-malyuye-istoriyi-ukrayintsiv-z-okupovanyh-mist/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
7. Zhylina M. [@fem.fiction]. Instagram, 10 travnia 2022, https://www.instagram.com/p/CdYf_LZrm7m/ (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
8. Transcarpatians Are Invited to the Kharkiv-Zalizobeton Exhibition. *Mukachevo.net*, 27 hrudnia 2022. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4328178> (date of access: 26.05.2022).
9. Kuzubov D. Poetry Happened. Lera Merenkova. *LYUK*, 04 zhovtnia 2022. URL: <https://lyuk.media/people/lera-merenkova/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
10. Kuz'menko Ya. [@kuzmenko_yanochka], Azovstal. Instagram, 8 travnia 2022, <https://www.instagram.com/p/CdTbwadtbnq/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).

11. Almost the Entire Circulation of Bracelets 'Azovstal'. A Symbol of Perseverance" Has Been Sold. They Were Ordered by People from 45 Countries. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/12/03/537936_mayzhe_naklad_brasletiv.html (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
12. 'Mariupol Is...' and 'I'm Sorry...' – Unique Collections of Drawings by the Artist from Mariupol. *0629.com.ua*. *Sajt horoda Maryupolia*, 10 serpnia 2022. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3442579/mariupol-ce-i-meni-skoda-unikalni-kolekcii-malunkiv-vid-hudoznici-z-mariupola> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
13. The University Media Center. "Ukrainian War Poetry in a Japanese Literary Magazine." *Novyny Zhytomyrs'koi Politekhniky*, 21 hrudnia 2022. URL: news.ztu.edu.ua/2022/12/ukrayinska-poeziya-vijny-v-yaponskomu-literaturnomu-zhurnali (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
14. The Art of Victory. *Art-portal*. URL: <https://milart.ucf.in.ua/> (date of access: 26.05.2022).
15. Mykhajlova O. Urbicide—the Strategy of the Russian Occupiers in the Russian-Ukrainian War. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 6 zhovtnia 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
16. 'The Bridge from Azovstal.' The Glass Pedestrian Bridge in Kyiv Withstood a Missile Attack by the Occupiers. *informator.ua*, 10 zhovtnia 2022. URL: <https://informator.ua/uk/mist-z-azovstali-sklyaniy-pishohidniy-mist-u-kiyevi-vitrimav-raketnu-ataku-okupantiv> (date of access: 26.05.2022).
17. Hero City Kharkiv: A New Mural by Anastasia Khudyakova. *Sajt Kharkivs'koi derzhavnoi akademii dyzajnu i mystetstv*, 25 zhovtnia 2022. URL: <https://ksada.org/nov-25-10-22-1.html> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
18. Novos'olova, H. The Kharkivite Created a Mural on the House That Russians Tried to Destroy. *Dumka*, 25 zhovtnia 2022. URL: <https://dumka.media/ukr/kultura/1666709744-harkiv-yanka-stvorila-mural-na-budinku-yakiy-namagalisy-znishchiti-rosiyani> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
19. PAPA CARLO. Official Page, Song Kharkiv-Zalizobeton. *Facebook*, 8 грудня 2022. URL: <https://fb.watch/hNRpOjotIR/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
20. Pakhnina N. The Mural Kharkiv-Zalizobeton on the Building of the Pokotylyv Children's Library. *Facebook*. 23 zhovtnia 2022. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02iJZTKiEgZpeYzCEw8bWKX9xQRoY1GG4JzGbb2AGDKTGoW2Ry3oS3YpY8eQMLpg7pl&id=100015372435779 (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
21. Pereverzeva K. Poetry Happened. Natalka Marynychak. *LYUK*, 24 lystopada 2022. URL: <https://lyuk.media/people/natalka-marinchak/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
22. Pogosyan E. Semiotics of a Conquered City: Reval in 1710–1725. Semiotics of the City. *Semiotika goroda. Materialy Tret'ix Lotmanovskix chtenij v Tallinnskom universitete*. Tallin, 2014, S. 56–81. (in Russian).
23. Prysiazhniuk O. *Facebook*, 13 lystopada 2022. URL: <https://www.facebook.com/oupris> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
24. A Symbol of Perseverance: United24 Platform Presents Bracelets Made of Azovstal Metal, the Proceeds from Which Will Be Used to Support the Armed Forces of Ukraine. *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/simvol-nezlamnosti-platforma-united24-prezentovala-brasleti-78317> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
25. The Page of the Kharkiv-Zalizobeton Volunteer Project. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100084609219708> (date of access: 26.05.2022).
26. Feschuk V. My God Forms Battalions All Night: New Poetry About the War. *Chytomo*. 01 bereznia 2022. URL: <https://chytomo.com/mij-boh-formuie-vsiu-nich-bataljony-nova-poezii-provijnu/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
27. Feschuk V. For Those Who Are Ashamed to Be Alive in The Morning, This Is the Half of Heaven: 15 New Poems about War. *Chytomo*. 23 bereznia 2022. URL: <https://chytomo.com/tym->

- komu-soromnovrantsi-lyshatys-zhyvymy-neba-otsia-polovyna-15-novykh-virshiv-pro-vijnu/ (дата звернення: 25.05.2024). (in Ukrainian).
28. Feschuk V. Holding Your Own in the Embrace of Thoughts: 16 New Poems About the War. *Chytomo*, 23 bereznia 2022. URL: <https://chytomo.com/trymaty-svoikh-v-obijmakh-dumok-16-novykh-virshiv-pro-vijnu/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
29. Fortress Kharkiv: A Report from the Positions of the Forces on the City Outskirts. *Ukrains'kyj pivden'*. Informatsijne vydannia, 1 travnia 2022. URL: <https://pivdenukraine.com.ua/2022/05/01/fortecya-xarkiv-reportazh-z-pozicij-sil-na-okolicyax-mista/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
30. Kharkiv: Your City Speaks to You. *Youtube*, zavantazhenno. Masterskaia Odnazhdy Byvaet, 12 lypnia 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PFxlmB8r1ss>. date of access: 26.05.2022). The Artist Creatively Drew Zaporizhzhia and Other Cities of Ukraine. *SkyNewsZP*, 14 lypnia 2022. URL: <https://sky.zp.ua/hudozhniczya-originalno-namalyuvala-zaporizhzhya-j-inshi-mista-ukra%D1%97ni/> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian).
- Tsvietkova S. The Fortress City: How Was Created the Logo “Kharkiv-Zalizobeton. *MediaPort*, 23 serpen'ia 2022. URL: <https://www.mediaport.ua/misto-fortecya-yak-narodivsyia-logotip-harkiv-zalizobeton> (date of access: 26.05.2022). (in Ukrainian)
31. Certeau Michel de. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984. URL: <https://chisineu.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/certeau-michel-de-the-practice-of-everyday-life.pdf> (date of access: 26.05.2024).
32. Fedchenko N. Poetry. *Facebook*, 05 bereznia 2022. URL: <https://www.facebook.com/nastka.ukrainka/posts/4955293994530877> (date of access: 26.05.2022).
33. Herokharkiv. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/herokharkiv/> (date of access: 26.05.2022).
34. Juliet [@Julietsmadness]. *Instagram*, https://www.instagram.com/p/CgAJm_FK7Kj/ (date of access: 26.05.2022).
35. Litnie [@litni.e.]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/litni.e/> (date of access: 26.05.2022).
36. Mezentssev K., Mezentssev O. War And the City: Lessons From Urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, vol. 93, no. 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dec. 2022, pp. 495–521. DOI: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>.
37. Natasha le [@natashale777]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/natashale777/> (date of access: 26.05.2022).
38. Naumova, V. [@naviali]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/naviali/> (date of access: 26.05.2022).
39. Postcards from Ukraine. *Ukrainian Institute*. URL: <https://ui.org.ua/en/postcards-from-ukraine/> (date of access: 26.05.2022)
40. Smirnov, A. *Facebook*, 19 bereznia 2022. URL: <https://www.facebook.com/alexander.smirnov.5/posts/4932234393479976> (date of access: 26.05.2022).
41. Ukrainian Cities of Freedom. *Youtube*, zavantazhenno @ukraine_ua, https://www.youtube.com/@ukraine_ua/videos (date of access: 26.05.2022).

М. А. КУРУШИНА, канд. філол. наук,

доцент кафедри українознавства філософського факультету

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків),

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У СУЧАСНОМУ ВОЄННОМУ НАРАТИВІ

Мета. Визначити особливості репрезентації українських міст у воєнному наративі, проаналізувати ключові образи міст, визначити сталість/трансформацію образів окремих українських міст від початку російського повномасштабного вторгнення.

Методи. У роботі використано описовий метод, метод контент-аналізу для вивчення воєнного наративу й подальшого вичленовування образів-символів українських міст. Семіотичний підхід дав можливість потлумачити місто як текст, знакове середовище, що перебуває в постійному русі й реагує на виклики внутрішні й зовнішні.

Результати. Репрезентація міст в тому чи тому наративі, формування їх образів залежить від багатьох чинників, зокрема історичного розвитку міста, соціокультурного контексту, географічних характеристик, етнічного й соціального складу населення, зрештою, провідних функцій конкретного міста, визначальним у діяльності якого може бути розвиток туризму, індустрії, науки тощо. Російська воєнна агресія зумовила сталість/трансформацію образів, які відбиті у воєнному наративі.

Висновки. Аналіз репрезентації окремих українських міст у сучасному воєнному наративі дозволив накреслити кілька основних тенденцій. Міста постають персоніфікованими, вони мають виразну індивідуальність, власний характер і протистоять ворогові. Фізична втрата місця не означає втрату ментальну, мешканці буквально збирають місто зі своїх, особливо значущих місць. Це і загальновідомі локації-символи, і приватні простори (з ними пов'язані миті довоєнного життя, відчуття духу міста), які зберігаються в індивідуальній пам'яті. Прикордонність міст відчувається особливо гостро, необхідність зберегти українськість, лишитися саме українським містом, що продовжує функціонувати як повноцінний організм, стає незламним, фортецею, фортом тощо зумовлює часткову або повну неактуальність, а відповідно меншу кількість або відсутність згадувань інших образів таких міст.

Ключові слова: *репрезентація міста, символ, міський простір, воєнний наратив, російська агресія.*

Список використаної літератури

1. «Азовсталъ – комбінат-фортеця». *metinvest media*. URL: <https://metinvest.media/ua/page/azovstal-kombnat-fortecya>. (дата звернення: 25.05.2024).
2. Боднарська Н. Окуповане місто Марії: у Маріуполі з однієї сторони свіжі могили, а з іншої — продають скумбрію. *Район. Історія*, 6 червня 2022. URL: odnicii-storoni-svizhi-mogili-a-z-inshoi-prodayut-skumbriyu (дата звернення: 25.05.2024).
3. «Вистоїть Маріуполь – Вистоїть Україна / Mariupol Stands – Ukraine Will Stand». *Сайт підрозділу «Азов»*. URL: <https://azov.org.ua/vystoyit-mariupol-vystoyit-ukrayina/> (дата звернення: 25.05.2024).
4. Голубка Марія. «Харків: серце із залізобетону». *Pragmatika*, 21 грудня 2022. URL: https://pragmatika.media/kharkiv-sertse-iz-zalizobetonu/?fbclid=IwAR1AlogUalgfU1vFIBG3yu-hpkRff_z3s-3KoG6eUMdVuueXzdCsXtK_HM (дата звернення: 25.05.2024).
5. Демідко О. До 240-річчя Маріуполя: Легенди міста. Частина II. *mrpl-city*, 19 вересня 2022. URL: <https://mrpl.city/blogs/view/do-240-richchya-mariupolya-legendi-mista-chastina-ii> (дата звернення: 25.05.2024).
6. «Донецька художниця Маша Вишедська малює історії українців з окупованих міст», Підготувала інтерв'ю Ксенія Янко. *ГО «Молодіжна організація. «СТАН»*, 28 квітня 2022. URL:

<https://stan.org.ua/project/donetska-hudozhnytsya-masha-vyshedska-malyuye-istoriyi-ukrayintsiv-z-okupovanyh-mist/> (дата звернення: 25.05.2024).

7. Жиліна, М. [@fem.fiction]. *Instagram*, 10 травня 2022. URL: https://www.instagram.com/p/CdYf_LZrm7m/ (дата звернення: 25.05.2024).
8. «Закарпатців запрошують на виставку «Харків-Залізобетон». *Mukachevo.net*, 25 жовтня 2022. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4328178> (дата звернення: 25.05.2024).
9. Кузубов Д. Сталася поезія. Лєра Меренкова, *ЛЮК*, 04 жовтня 2022. URL: <https://lyuk.media/people/lera-merenkova/> (дата звернення: 25.05.2024).
10. Кузьменко Я. [@kuzmenko_yanochka], АЗОВСТАЛЬ. *Instagram*, 8 травня 2022 URL: <https://www.instagram.com/p/CdTbwadtbnq/> (дата звернення: 25.05.2024).
11. «Майже весь наклад браслетів «Азовсталі. Символ незламності» продано. Їх замовили люди з 45 країн». *LB.ua*, URL: https://lb.ua/society/2022/12/03/537936_mayzhe_naklad_brasletiv.html (дата звернення: 25.05.2024).
12. «Маріуполь – це ...» і «Мені шкода...» – унікальні колекції малюнків від художниці з Маріуполя». *0629.com.ua. Сайт міста Маріуполя*, 10 серпня 2022. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3442579/mariupol-ce-i-meni-skoda-unikalni-kolekcii-malunkiv-vid-hudoznici-z-mariupol> (дата звернення: 25.05.2024).
13. Медіа-Центр Університету. «Українська Поезія Війни В Японському Літературному Журналі». *Новини Житомирської Політехніки*, 21 грудня 2022. URL: news.ztu.edu.ua/2022/12/ukrayinska-poeziya-vijny-v-yaponskomu-literaturnomu-zhurnali (дата звернення: 25.05.2024).
14. Мистецтво перемоги. *Art-портал*. URL: <https://milart.ucf.in.ua/> (дата звернення: 25.05.2024).
15. Михайлова О. Урбіцид – стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 6 жовтня 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni> (дата звернення: 25.05.2024).
16. «Міст з Азовсталі». Складний пішохідний міст у Києві витримав ракетну атаку окупантів». *informator.ua*, 10 жовтня 2022. URL: <https://informator.ua/uk/mist-z-azovstali-sklyaniy-pishohidniy-mist-u-kiyevi-vitrimav-raketnu-ataku-okupantiv> (дата звернення: 25.05.2024).
17. Місто-герой Харків – новий мурал Анастасії Худякової. Сайт Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 25 жовтня 2022. URL: <https://ksada.org/nov-25-10-22-1.html> (дата звернення: 25.05.2024).
18. Новосьолова Г. «Харків'янка створила мурал на будинку, який намагалися знищити росіяни». *Думка*, 25 жовтня 2022. URL: <https://dumka.media/ukr/kultura/1666709744-harkiv-yanka-stvorila-mural-na-budinku-yakiy-namagalisy-znishchiti-rosiyani> (дата звернення: 25.05.2024).
19. ПАПА КАРЛЮ. Офіційна сторінка, пісня «Харків Залізобетон». *Facebook*, 8 грудня 2022. URL: <https://fb.watch/hNRpOjotIR/> (дата звернення: 25.05.2024).
20. Пахніна, Н. Мурал Харків-Залізобетон на будівлі Покотилівської дитячої бібліотеки. *Facebook*, 23 жовтня 2022. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02iJZTKiEgZpeYzCEw8bWKX9xQRoY1GG4JzGbb2AGDKTGoW2Ry3oS3YpY8eQMLpg7pl&id=100015372435779 (дата звернення: 25.05.2024).
21. Переверзева, К. «Сталася поезія. Наталка Маринчак». *ЛЮК*, 24 листопада 2022. URL: <https://lyuk.media/people/natalka-marinchak/> (дата звернення: 25.05.2024).
22. Погосян Е. «Семиотика завоєваного міста: Ревель в 1710–1725 гг. Семиотика міста». *Матеріали Третіх Лотмановських читань в Таллінському університеті*. Таллін, 2014, с. 56-81.
23. Присяжнюк О. *Facebook*, 13 листопада 2022. URL: <https://www.facebook.com/oupris> (дата звернення: 25.05.2024).
24. «Символ незламності: платформа United24 презентувала браслети з металу «Азовсталі», кошти від продажу яких спрямують на підтримку ЗСУ». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/simvol-nezlamnosti-platforma-united24-prezentovala-brasleti-78317> (дата звернення: 25.05.2024).

25. Сторінка волонтерського проєкту «Харків Залізобетон». *Facebook*, URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100084609219708> (дата звернення: 25.05.2024).
26. Фещук В. «Мій бог формує всю ніч батальйони: нова поезія про війну». *Читомо*. 01 березня 2022. URL: <https://chytomo.com/mij-boh-formuie-vsiu-nich-bataljony-nova-poezii-pro-vijnu/> (дата звернення: 25.05.2024).
27. Фещук В. «Тим, кому соромно вранці лишатись живими, — неба оця половина: 15 нових віршів про війну». *Читомо*, 23 березня 2022. URL: <https://chytomo.com/tym-komu-soromnovrantsilyshatys-zhyvymy-neba-otsia-polovyna-15-novykh-virshiv-pro-vijnu/> (дата звернення: 25.05.2024).
28. Фещук В. «Тримати своїх в обіймах думок: 16 нових віршів про війну». *Читомо*, 30 березня 2022. URL: <https://chytomo.com/trymaty-svoikh-v-obijmakh-dumok-16-novykh-virshiv-pro-vijnu/> (дата звернення: 25.05.2024).
29. «Фортеця Харків: репортаж з позицій сил на околицях міста». *Український південь*. Інформаційне видання, 1 травня 2022. URL: <https://pivdenukraine.com.ua/2022/05/01/fortecya-harkiv-reportazh-z-pozicij-sil-na-okolicях-mista/>. (дата звернення: 25.05.2024).
30. «Харків. Твоє місто промовляє до тебе». *Youtube*, завантажено Мастерская Однажды Бывает, 12 липня 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PFxlmB8r1ss> (дата звернення: 25.05.2024).
31. «Художниця оригінально намалювала Запоріжжя й інші міста України». *SkyNewsZP*, 14 липня 2022. URL: <https://sky.zp.ua/hudozhniczya-originalno-namalyuvala-zaporizhzhya-j-inshi-mista-ukra%D1%97ni/> (дата звернення: 25.05.2024).
32. Цвєткова С. «Місто-фортеця: як народився логотип «Харків – залізобетон». *MediaPort*, 23 серпень 2022. URL: <https://www.mediaport.ua/misto-fortecya-yak-narodivsya-logotip-harkiv-zalizobeton> (дата звернення: 25.05.2024).
33. Certeau Michel de. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984. URL: <https://chisineu.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/certeau-michel-de-the-practice-of-everyday-life.pdf> (date of access: 26.05.2024).
34. Fedchenko Nastka. Поезія. *Facebook*, 05 березня 2022, URL: <https://www.facebook.com/nastka.ukrainka/posts/4955293994530877> (дата звернення: 25.05.2024).
35. Herokharkiv. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/herokharkiv/> (дата звернення: 12.12.2022).
36. Juliet [@Julietmadness]. *Instagram*. URL: https://www.instagram.com/p/CgAJm_FK7Kj/ (дата звернення: 25.05.2024).
37. Litnie [@litni.e.]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/litni.e/> (дата звернення: 25.05.2024).
38. Mezentssev K., Mezentssev O. War And the City: Lessons From Urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, vol. 93, no. 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dec. 2022, pp. 495–521. DOI: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>.
39. Natasha le [@natashale777]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/natashale777/> (дата звернення: 25.05.2024).
40. Naumova V. [@naviali]. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/naviali/> (дата звернення: 25.05.2024).
41. Postcards from Ukraine. *Ukrainian Institute*. URL: <https://ui.org.ua/en/postcards-from-ukraine/> (дата звернення: 25.05.2024).
42. Smirnov A. *Facebook*, 19 березня 2022. URL: <https://www.facebook.com/alexander.smirnov.5/posts/4932234393479976> (дата звернення: 25.05.2024).
43. «Ukrainian Cities of Freedom». *Youtube*, завантажено @ukraine_ua. URL: https://www.youtube.com/@ukraine_ua/videos (date of access: 28.05.2024). URL: <https://www.0629.com.ua/news/3442579/mariupol-ce-i-meni-skoda-unikalni-kolekcii-malunkiv-vid-hudoznici-z-mariupol> (дата звернення: 25.05.2024).

Текст надійшов до редакції 15.05.2024. / The text was received by the editors 15.05.2024.

Текст затверджено до друку 15.06.2024. / The text is recommended for printing 15.06.2024.

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇDOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

УДК 030:929Сумцов

М. М. КРАСІКОВ, канд. філол. наук, доц.
професор кафедри українознавства, культурології та історії науки
e-mail: mmkrasikov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна

**ЛЮДИНА–ЕНЦИКЛОПЕДІЯ:
МИКОЛА СУМЦОВ ЯК АВТОР ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Мета: проаналізувати публікації професора Харківського університету, філолога, фольклориста, етнографа, музейника Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) у виданнях «Енциклопедичний словник», «Новий енциклопедичний словник» Брокгауза – Єфрона та деяких інших енциклопедичних словниках кінця XIX – початку XX століття.

Методологія дослідження: принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Вперше дається загальна характеристика всього масиву статей М.Ф. Сумцова, опублікованих в енциклопедичних виданнях. Визначається новаторство вченого як у галузі наукової біографістики, так і у нетривіальному доборі словникових статей із фольклористики та етнографії, висвітлюється його роль як дослідника та популяризатора надбань діячів української літератури та слов'янської гуманітаристики.

Актуальність. Важливість та актуальність даного дослідження обумовлені вже самою статтю М.Ф. Сумцова – вченого, який стояв у витоків українознавства як науки. Аналізуючи його публікації в кращих енциклопедичних виданнях кінця XIX – початку XX століття, ми переконуємося в тому, що український етнограф та фольклорист не тільки узагальнив здобутки своїх колег у вивченні традиційної народної культури, але запропонував систему знакових понять, артефактів, явищ, які лише через сто років стануть базовими у вітчизняних етнолінгвістичних енциклопедичних словниках. Крім того, визначається пріоритетність вченого у створенні великого корпусу наукових біографій як вітчизняних, так і зарубіжних діячів науки та культури.

Висновки. Досліджено призабуту, не зібрану й майже не вивчену етнографами, фольклористами та істориками літератури енциклопедичну спадщину академіка М.Ф. Сумцова, яка не втратила актуальності як з історичної точки зору, так і в сенсі пошуків нових методологічних підходів до вивчення традиційної народної культури. За його останньою біобібліографією (1999 р.) нараховується 254 статті у власне енциклопедичних словниках, і ще можна нарахувати не менше у виданнях, які формально не є енциклопедіями, однак мають всі ознаки таких. М. Сумцов був одним із першопрохідців у царині вивчення давньоукраїнської літератури, і саме він подав в енциклопедіях перші науково виважені біографії й характеристики творчості письменників XVI – XVIII століть. Але й перші наукові біографії Т. Шевченка, Лесі Українки, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських авторів XIX – початку XX століття були написані М. Сумцовим та опубліковані в енциклопедіях. Крім того, він першим із вітчизняних вчених подав енциклопедичні статті про багатьох слов'янських фольклористів

та етнографів (П. Іванова, О. Кольберга, Я. Карловича та інших), які у деяких випадках є взагалі ледь не єдиним історіографічним джерелом. Велике значення й сьогодні мають етнографічні та фольклористичні енциклопедичні статті М. Сумцова, які в цілому достатньо повно й глибоко окреслюють основні параметри традиційної народної культури. Безумовно, енциклопедична спадщина корифея української науки заслуговує на перевидання окремою збіркою.

Ключові слова: М.Ф. Сумцов, енциклопедії, українознавство, етнологія, фольклористика.

Як цитувати: Красіков М.М. Людина-енциклопедія: Микола Сумцов як автор енциклопедичних видань. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 133-144. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

In cites: Krasikov M.M. (2024). Encyclopedia man: Mykola Sumtsov as an author of encyclopedic publications. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Issue 38, (133-144), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

Вчений, який коли-небудь писав статтю до енциклопедичного видання, погодиться, що легше іноді написати велику розвідку до наукового часопису, ніж коротеньку енциклопедичну статтю. По-перше, це велика відповідальність: тут помилитися не можна, кожна дата, кожен факт мають бути перевірені за максимальною кількістю джерел. По-друге, кожне слово повинно мати таку вагу, що воно стає незамінним. Текст наче відливається в металі. Тому-то й не всі навіть досвідчені дослідники наважуються писати статті до солідних енциклопедій.

Микола Федорович Сумцов (1854–1922), етнограф, фольклорист, літературознавець, професор Харківського університету, а пізніше академік Всеукраїнської Академії наук, з 1892 року по 1909 рік написав, за нашими підрахунками, згідно останньої біобібліографії вченого 1999 року [11], 254 енциклопедичні статті, переважно до «Енциклопедичного словника» та «Нового енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона, а також до «Російського біографічного словника» (зокрема тут вміщена стаття про його улюбленого вчителя О.О. Потебню [17]) та «Критико-біографічного словника російських письменників та вчених» С. А. Венгерова (тут подано статтю про відомого славіста Осипа Бодянського [16]). Однак, крім цих статей, виявлених бібліографами, безумовно, є ще низка публікацій М. Сумцова в енциклопедичних виданнях, причому деякі з них не підписані або підписані криптонімом, що ускладнює встановлення авторства. Дивно, але до сумцовської біобібліографії, виданої ХДНБ ім. В.Г. Короленка, не потрапила добре відома фахівцям і вкрай важлива для самого М. Сумцова його розлога енциклопедична стаття про О. Потебню в «Енциклопедичному словнику», виданому Брокгаузом – Єфроном [18]; опис її, наприклад, ми бачимо у біобібліографічному покажчику, присвяченому О.О. Потебні [12, с. 107]. Більше того, укладачі біобібліографії академіка М. Сумцова в покажчику його праць примудрилися не вказати статтю вченого про самого себе у тому ж «Енциклопедичному словнику» [24], хоча й дали її в додатку як анонімну в розділі «Література про М.Ф. Сумцова». До того ж М. Сумцову належать ще десятки біографічних статей, написаних в стилістиці та за принципами енциклопедичних публікацій, проте вміщених у виданнях, які формально не є енциклопедіями. Наприклад, наближені до енциклопедичних статей (хоч і містять певну кількість фрагментів зі спогадів та інших его-документів) біографічні нариси М. Сумцова про викладачів історико-філологічного факультету Харківського університету [1] або статті про «діячів українського фольклору» [14] чи «діячів слободського фольклору» в тричі перевиданій в ХХІ столітті розвідці «Слобожане» [15, с. 173–182; 6]. Розгляд таких праць виходить за межі даної роботи.

Визначення «вчений-енциклопедист» давно і справедливо використовують науковці та популяризатори науки, коли йдеться про М. Сумцова [10, 26, 27, 28]. Справді, коло його

наукових зацікавлень і глибоких знань із різних галузей гуманітаристики вражає: фольклористика, літературознавство, етнологія, мистецтвознавство, мовознавство, краєзнавство, музейництво, педагогіка, філософія. Бібліографія наукових, науково-популярних, науково-педагогічних та публіцистичних праць професора налічує 1544 роботи, але після 1999 року були виявлені (і нами зокрема) ще деякі його публікації [7]. А скільки праць, написаних у буремні роки Громадянської війни, до нас не дійшло, зокрема тих, про які він звітував Д.І. Багалієві – серед них, наприклад, фундаментальна «Історія українського театру XIX ст.» [5, с. 4–5; 8]! М. Сумцов досконало володів німецькою, французькою та всіма слов'янськими мовами, що давало йому можливість проводити широкі компаративістські студії (це яскраво відбилася вже у його ранній роботі «Культурні переживання») та бути в курсі усієї наукової літератури. Про неймовірну широту охоплення М. Сумцовим ледь не всіх аспектів фольклористики та етнології писав А. Кримський, який пізніше рекомендував обрати вченого одним із перших академіків Української Академії наук [5, с. 24]. І в галузі літературознавства вчений залишив дослідження і про давню українську літературу (тут він був взагалі піонером), і про письменників XIX – початку XX століття, причому про деяких із них це були взагалі перші літературознавчі відгуки (наприклад, про поетів-земляків Христину Алчевську та Олександра Олеся).

Час від часу сумцовознавці згадували про те, що науковець був запрошений редакторами «Енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона до написання статей, про це сповіщає й Вікіпедія. Однак докладного аналізу цього шару його творчості ніхто не проводив. Ми у вступній статті до перевидання вибраних праць науковця з етнографії та історії культури Слобідської України в 2008 році наголосили на тому, що М. Сумцов у публікаціях в «Енциклопедичному словнику» та «Новому енциклопедичному словнику» Брокгауза – Єфрона **вперше у вітчизняній науці створив малу енциклопедію етнографічних понять і реалій, розкрив їх культурну багатомірність та обрядово-ритуальне значення** – і це за сто років до видання в 1995 році першого тому етнолінгвістичного словника «Слов'янські старожитності» за редакцією М.І. Толстого [5, с. 25]. У статті «Сумцовська Шевченкіана» ми намагалися ретельно проаналізувати статтю М. Сумцова про Т. Шевченка в «Енциклопедичному словнику» Брокгауза – Єфрона, зазначивши, що фактично це була **перша наукова багатоаспектна біографія Кобзаря і перший системно проведений мотивний аналіз його творчості** [9].

У даній роботі ми зможемо дати лише загальну характеристику публікацій М. Сумцова в енциклопедичних виданнях, оскільки вони за тематикою чітко поділяються на п'ять великих груп, кожна з яких варта окремого розгляду. Сам М. Сумцов написав, що в «Енциклопедичному словнику» він подає статті «з малоруської та південнослов'янської етнографії та словесності» [24, с. 69], хоча насправді тематика їх ширша. Ми вважаємо, що весь масив цих текстів варто поділити на такі групи: 1) персоналії українських письменників 2) персоналії українських фольклористів та етнографів 3) персоналії південнослов'янських письменників 4) персоналії південнослов'янських фольклористів та етнографів 5) знакові поняття, артефакти, явища, які є ключовими для розуміння традиційної народної культури українців та південних слов'ян.

М. Сумцов у 1884 році «необачно» обрав темою своєї докторської дисертації постать Лазаря Барановича, яскравого представника ораторсько-проповідницької прози XVII століття, який займав високі посади ректора Києво-Могилянської колегії, архієпископа і боровся за збереження прав українського духовництва, наполягав на самостійності Київської митрополії, виступав проти підпорядкування її Москві. Не дивно, що П. Безсонов, професор Харківського університету, відомий своїми правими поглядами та шовінізмом, написав до Петербурга донос на свого колегу, звинувачуючи його у «сепаратизмі» та негативному висвітленні діяльності московських воєвод в Україні. Як наслідок – схвалена факультетом та допущена до захисту докторська дисертація була заборонена до публічного захисту як «шкідлива» наказом міністра, але протягом року вчений написав нову блискучу дисертацію вже на нейтральну тему – «Хліб в обрядах та піснях», яка успішно була захищена 1885 р., видана в якості монографії

й перевидана вже в наш час [19]. Зрозуміло, готуючи свою першу дисертацію, науковець глибоко вивчив біографії та твори всіх українських письменників-полемістів та просвітників XVII століття, і в енциклопедії Брокгауза – Єфрона, крім статті про Лазаря Барановича, є статті про Інокентія Гізеля, Климентія Зіновієва, Дмитра Туптала та інших. Фактично вперше з енциклопедичних статей харківського професора широкі кола освічених людей, а не лише вузькі фахівці, могли дізнатися про діячів української культури минулих століть, чиї імена й сьогодні невідомі широкому загалу: Гавриїла Домецького, Іакова Блонницького, Іова Княгиницького, Інокентія Монастирського, Іларіона Рогалевського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Касіяна Саковича, Памви Беринди та інших.

Не менш важливим було висвітлення в російських енциклопедичних виданнях біографій та творчого доробку українських письменників XIX – початку XX століття. М. Сумцовим написані статті про Т. Шевченка, Лесю Українку, Б. Грінченка (відзначена й його діяльність як фольклориста, етнографа, педагога), І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку, С. Воробкевича, О. Огоновського, П. Грабовського, Я. Щоголева, А. Свидницького, І. Манжуру (проаналізований також його внесок у фольклористику), Олену Пчілку (йдеться й про її фольклористично-етнографічний доробок), Івана Нечуя-Левицького, Порфирія Кореницького. Як ми бачимо, в цьому списку нема багатьох українських класиків (творчість яких Сумцов, безумовно, знав, а з деякими листувався й був знайомий особисто, писав про них статті в періодиці, допомагав їм у складних обставинах життя – наприклад, І. Франкові та М. Старицькому), однак і в такому куценькому вигляді статті про українських письменників утверджували читача в думці про те, що українська література існує як окреме явище, що українці мають не лише «наречие» («говірку»), а повноцінну літературну мову, яку вдало розвивають талановиті автори вже понад століття.

Персоналії українських етнографів та фольклористів в петербургських енциклопедіях теж мають прогалини (в інших оглядових працях М. Сумцова ми бачимо значно більшу їх кількість [14, 20, 21]), проте ці статті присвячені таким знаковим постатям як Олександр Потебня, Петро Іванов, Яків Головацький, Володимир Ястребов, Яків Новицький, Амвросій Метлинський (вчений відзначає більшу вагу його фольклористичної спадщини, ніж літературної, як, власне, і сучасні україністи), Володимир Науменко, Осип Бодяньський, Опанас Маркович, Василь Милорадович, Василь Доманицький, Феофан Лебединцев (засновник і перший редактор часопису «Київська старовина», де було надруковано чимало фольклорно-етнографічних студій, зокрема й М. Сумцова), Жозефа Мошинська, Василь Мочульський та деякі інші. Наскільки актуальні ці статті науковця в наші дні? От наприклад, польська дослідниця українського фольклору Жозефа Мошинська, на праці якої посилаються й сьогодні славісти усього світу. «Енциклопедія сучасної України» (21-й том на «М» вийшов 2019 року) не знає такої людини. Як не дивно, спеціальна «Українська фольклористична енциклопедія» у 2-х томах (упорядник, науковий редактор М.К. Дмитренко), 2-й том якої вийшов у 2020 році, теж не подає інформації про науковицю. Нема статті про Мошинську і в «Енциклопедії українознавства», що видавалася за редакцією проф. Володимира Кубійовича Науковим товариством імені Шевченка, 5-й том якої на літеру «М» вийшов у 1966 р. в Парижі – Нью-Йорку. Зрозуміло, годі шукати це прізвище і в радянських енциклопедіях – «Українській радянській енциклопедії» за редакцією М.П. Бажана та в «Радянському енциклопедичному словникові» 1987 року. Виявляється, тільки М.Ф. Сумцов є автором єдиної на теренах Російської імперії та СРСР енциклопедичної статті про непересічну фольклористку та етнологиню. Що ж до знакової відсутності в списку енциклопедичних статей М. Сумцова деяких імен визначних етнографів та фольклористів, це пояснюється просто: або написання статей про них було доручено іншим науковцям (наприклад, про Павла Чубинського), або ці статті були опубліковані без підпису (наприклад, про Петра Єфименка та Олександру Єфименку, яких, до речі, М. Сумцов добре знав особисто), і треба провести окреме дослідження з метою встановлення авторства даних текстів; цілком імовірно, що вони належать саме харківському науковцеві.

Персоналії південнослов'янських фольклористів та літераторів не такі численні, однак репрезентативні. Звісно, не міг М. Сумцов не подати статтю про свого колегу по Харківському університету й доброго товариша Марина Дрінова, історика та філолога, засновника болгаристики в Харківському університеті, одного з основоположників болгарської історіографії й взагалі болгарської історичної науки, визначного діяча болгарського національного відродження й першого президента Болгарського літературного товариства (від якого веде свій відлік Болгарська академія наук). Є в енциклопедичному словнику й стаття про македонця Димитра Матова, випускника історико-філологічного факультету Харківського університету, учня М. Дрінова та О. Потебні, який пізніше став відомим діячем македонського руху в Болгарії та фахівцем із славістики. Любомир Милетич, якому також присвячена енциклопедична стаття М. Сумцова, провідний болгарський лінгвіст, етнограф та історик, очільник Болгарської академії наук, теж був добре знайомий її авторові, оскільки став доктором *honoris causa* Харківського університету. Вперше з російського енциклопедичного видання вітчизняний читач міг дізнатися про Антона Мажуранича, хорватського філолога та громадського діяча. Ці розвідки не тільки в сенсі фактажу, а й завдяки точним характеристикам Сумцовим надбань кожного з науковців, не втратили свого значення й по сьогодні.

Найбільший і найцікавіший масив енциклопедичних статей М. Сумцова присвячений важливим поняттям, явищам, святам, персонажам, артефактам традиційної народної культури українців і, меншою мірою, південних слов'ян. Першу спробу зібрати таку «мозаїку» фольклорних образів і явищ традиційної культури М. Сумцов зробив у 1889 році в монографії «Культурні переживання», на жаль, досі не перевиданої з належними коментарями, хоча на початку 1990-х в журналі «Вітчизна» під назвою «Пережитки вічної краси» було опубліковано кілька фрагментів з неї в перекладі українською. В енциклопедичних словниках Брокгауза – Єфрона фольклорист подав такі статті, які мали б окреслити світ народної культури: «Обереги», «Обжинки», «Крадіжка у фольклорі», «Чабан», «Мавки», «Марко Багатий», «Марко Проклятий», «Меланки», «Мертвецький Великдень», «Могарич», «Молитви апокрифічні», «Миша», «Нав'є», «Наузи», «Небо нове», «Недоля», «Ніола», «Нога», «Нойди», «Пахота Христа й апостолів», «Пеперуга», «Переживання», «Пережин», «Перезва», «Перейма», «Перехрестя», «Перелесник», «Переліт-трава», «Переполох», «Перспектива», «Перстень», «Півень царик», «Підводні міста», «Побажання», «Покритка», «Положайник», «Полудниці», «Помлазка», «Понеділкування», «Поповичі», «Норни», «Обаясники», «Обід», «Обідаща свічка», «Об'їдало», «Вогонь», «Одміна», «Олень», «Опивало», «Опілля», «Палка», «Папороть», «Парубоцькі або молодецькі громади», «Страждання Господні», «Ськання», «Тютюн», «Талалайки», «Танець», «Таран, дитяча гра в Куп'янському повіті», «Терентій», «Толока», «Тороки», «Травін», «Туман», «Тирлич», «Тяжіння земне», «Сонце», «Сіль», «Сон Пресвятої Богородиці», «Сон-трава», «Сміття», «Сорочка дитяча», «Створення світу», «Створення людини», «Суботи святого Дмитра», «Сітка», «Січення обрядове», «Самсон», «Збірник», «Весілля», «Сват, сваха», «Свічка», «Свинина», «Сопілка», «Сволок», «Пристрит», «Семилітки», «Символіка», «Казки», «Злизування», «Спільна їжа», «Сови», «Поріг», «Посад», «Посоромлювальні обряди», «Перетворення», «Закликання дощу», «Продаж дитини», «Прокляття», «Розбивання горщика», «Розбійницькі» пісні, «Розування», «Рахмани, рахманський Великдень», «Народини», «Роза», «Русалії», «Русалка».

Звісно, ці статті в своїй сукупності аж ніяк не можуть охопити багатющий світ народної культури, і спеціальні енциклопедії та словники, присвячені виключно народознавству чи певним його аспектам, або авторські праці фольклористів, написані в енциклопедичному дусі, роблять це значно краще, однак статті М. Сумцова, призначені для універсальної енциклопедії й не розраховані на те, щоб охопити всю фольклорну тематику та всі явища традиційного побуту, виконують важливу місію занурення у традиційний світогляд та сприяють реальному знайомству зі старосвітським українським селом. Розглянемо лише одну статтю М. Сумцова – «Ськання».

У повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» читаємо: «От наньмичка, погодивши, і вийшла з кімнати, та, дивлячись на нього веселенько, як тая ясочка, і каже:

- Або, може, ви вже пообідали, так, може, або ськатись хочете... абощо?...» [4, с. 353]. В іншому місці цієї ж повісті сотник каже: «А після обід не буду ськатись...» [4, с. 384]. Ськанням займається й панна хорунжівна в цьому ж творі: хорунженко «приліг сестриці на коліна, та як та йому ськала, а він і заснув» [4, с. 395]. Упорядники збірки творів письменника ніякого коментаря до слова «ськатись» не дають, наче всі знають, що це таке. Загадкове слово «ськатись» ми зустрічаємо й в інших поетичних і прозових творах українських класиків ХІХ – початку ХХ століття – і зазвичай без коментарів сучасних публікаторів. Можна, звісно, відкрити словник Б. Грінченка й прочитати: «**Ськатися, каюся, єшся**, *гл.* Искать (насекомых в волосах, шерсти). *Такий собі пан: у соломі спить, а зубами ськається.* Ном. № 2930» [13, с. 238]. Але це нам лише дасть уявлення про те, що зазвичай в старовину робили по обіді українські пани (та й звичайні селяни, як дізнаємося з повісті «Маруся» того ж Г. Квітки-Основ'яненка). Власне, в повісті «Конотопська відьма» цей буденний ритуал, хоч і без подробиць, але описаний: «хорунжівна білими рученятами копирсала у голові братику» [4, с. 394], а з попередньої цитати можемо зробити висновок, що ськання зазвичай діяло як снодійне [4, с. 395]. М. Сумцов же в енциклопедичній статті детально описує й сам процес, і значення його в народному побуті: «**Ськання** (етногр.) – малоросійський народний звичай шукати в голові: переставляють кінець гребеня, притискаючи його, з одного місця на інше, хоч би під ним нічого не було. У народних піснях та казках С. виражає любов та ласку. С. – одна з різноманітних форм простонародного масажу» [25, с. 241]. Визначення вченого допомагає зрозуміти той факт, що ськання далеко не завжди діяло як снодійне, а було часом прелюдією до інтимних стосунків – про це є натяки і в повісті «Конотопська відьма». Недарма в першу шлюбну ніч, лягаючи спати з коростявою Солохою, згадує Забр'юха свою служницю: «Та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женитись, Пазьку, таки наньмичку свою, що йому усеґда після обід у головці ськала, відпустив до пана писаря до того ж діла. А сидячи на посаді з своєю Солохою, як вздрів Пазьку, що прийшла на весілля дивитися, так... аж оскома його узяла...» [4, с. 426].

Гадаємо, нікому з колег М. Сумцова і в голову б не прийшло подавати в солідній неспеціальній енциклопедії статтю про таку «дрібничку життя» як «ськання», так само як і про сміття або могоарич (без якого в сільському житті українців і досі нічого не відбувається), але для вченого це і певні маркери, і «ниточки», тягнучі за які, можна дійти до чогось справді значущого і визначального для розуміння ментальності, характеру, вдачі населення України. Навіть у спеціальних фольклорно-етнографічних словниково-енциклопедичних виданнях, що вийшли наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в Україні (наприклад, в ілюстрованому етнографічному довіднику «Українська минувщина», словнику-довіднику Віталія Жайворонка «Знаки української етнокультури», збірці «100 найвідоміших образів української міфології», енциклопедії Валерія Войтовича «Українська міфологія», «Українській фольклористичній енциклопедії» у двох томах, енциклопедичній за характером книзі Василя Скуратівського «Русалії» тощо, не кажучи вже про загальну «Енциклопедію українознавства», ми побачимо далеко не всі реалії, образи та артефакти, яким присвятив статті в енциклопедіях М. Сумцов. Наприклад, назви «обаясник» у словнику В. Жайворонка нема, хоч він і дає синонімічні назви – *перелесник* та *вогняний змій* [3, с. 440], і шкода, бо ця назва походить від «обаяти» – в значенні *підкорити дівчину чи жінку шляхом перетворення змія на красивого парубка*; в основі його – праслов'янське слово *obaĭanjē*, тобто *чарівництво*, і ми розуміємо, чому для М. Сумцова народний термін «обаясник» був важливий. До речі, в повісті «Конотопська відьма» читаємо: «І дана їй власть на усім лиці земному і чаклувати, і обаяти, і глумитися цілоє урем'я і полвремени» [4, с. 431]. Не містить словник В. Жайворонка й статті «семилітка», хоча в українських казках саме дівка-семилітка дає герою мудрі поради, і М. Сумцов слушно вважав цей образ знаковим для української етнокультури і обґрунтовував його архаїчність.

Цікаво порівняти контенти енциклопедичних статей на одну й ту саму тему М. Сумцова та дослідників ХХІ століття. Наприклад, у статті «Сміття» В. Жайворонок в першу чергу акцентує увагу на тому, що «у переносному значенні сміття символізує негативні сторони родинного, особистого життя» [3, с. 431]. М. Сумцов же починає статтю з того, що сміття в повір'ях та обрядовості багатьох народів «грає роль таємничого талісману» [22, с. 908], тобто для нього актуальніша позитивна семантика сміття в народній культурі. Яскравий приклад – переходячи в нове помешкання, жменю сміття зі старої хати (яку вимітали чистенько) переносили в нове житло й кидали в передній кут, аби не залишити долі в старій хаті [22, с. 908–909]. Сумцов вважав сміття символом землі і обрядове його використання пов'язував із «релігійним шануванням землі» [22, с. 909]. Як доказ він наводив приклад давніх індусів, у яких молоді під час весілля перед входом в оселю чоловіка ставали на сміття. Відгомонам цих індоєвропейських ритуалів вченому здавалася українська приповідка «на смітнику женився», яка «натякає» на задіяність сміття у весільній обрядовості слов'ян [22, с. 909]. Тим не менше, в даному випадку йдеться не про продукційну магічну силу сміття/землі, а зовсім про інше. Вираз «на смітнику женився» – вияв презирства до чоловіка, який одружився з дівчиною, яка виявилася «нечесною», за народною термінологією, тобто втратила цноту до шлюбу, бо після першої шлюбної ночі відбувався ритуал «покривання», чудово описаний Г. Квіткою-Основ'яненком у повісті «Конотопська відьма»: «Ще ж дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Халявський з своєю молодогою прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами поперецьязували; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забр'юхи хоч є і стьожки, є й хустки, та ба! Не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забр'юсі, та й годі!!!» [4, с. 428]. Дивно, що М. Сумцов, автор першої наукової праці про Г. Квітку-Основ'яненка як етнографа, прекрасний знавець творчості письменника-земляка, трактуючи вислів «на смітнику женився», не згадав наведений вище текст.

Українські автори сучасних етнографічних енциклопедичних видань цілком слушно аналізують вираз «у сорочці народився» в статті «Сорочка», проте лише в загальних рисах. В. Жайворонок зазначає тільки, що «коли дитина народжується разом з послідом матері (“сорочкою”, в якій була в лоні матері), про таку кажуть, що “в сорочці народилася”, тобто буде щасливою; про нещасливого кажуть: “Родився без сорочки, так і вмере без штанів”» [3, с. 570]. Не пояснюючи походження вислову, В. Войтович присвячує «сорочці» невеликий абзац: «Про тих, хто у сорочці вродився, кажуть: “той щастя в пазусі носить”. Таку “сорочку” висушували, зашивали у ладанку і старанно зберігали з роду в рід, бо, крім тієї людини, яка в ній вродилася, вона приносить щастя всьому дому. Хоч би куди поїхала людина з такою сорочкою, хоч би що робила, завжди їй таланить» [2, с. 501]. Ось і все. М. Сумцов же присвячує цій «сорочці» окрему доволі велику статтю в енциклопедії й розглядає повір'я, пов'язані з нею, значно ширше. Він зауважує, що особливе значення перетинці, яка іноді буває на голівці новонародженої дитини, надавали люди з давніх давен. Причому, щоб бути щасливим, зовсім не обов'язково було народжуватися в «сорочці» – її можна було банально купити. Давньоримські адвокати залюбки купували такі «сорочки», щоб бути успішними, а в англійських газетах початку ХІХ століття зустрічалися оголошення про продаж «сорочок» немовлят. Розкриває вчений і специфіку регіональних українських повір'їв про «сорочку»: «В Харківській губернії С. називають очіпком і думають, що народжений в очіпку з часом буде архієреєм. Очіпок або С. ретельно зберігають, причому іноді зашивають її в одєжину, яку дитина, котра мала щастя в С. народитися, найбільше носить» [23, с. 906]. Асоціація плівочки на голові дитини з жіночим головним убором чи з головним убором архієрея більш логічна, ніж із сорочкою, але чомусь значно розповсюдженіша назва «сорочка». Тим не менше, наведена автором статті локальна традиція розширює спектр семантики даного талісману.

Майже всю тематику енциклопедичних статей М. Сумцова ми знаходимо або в попередніх його публікаціях, або в тих, що вийшли вже після виходу енциклопедій. Тобто все, що писав вчений у статтях до енциклопедій, ґрунтувалося на власних серйозних дослідженнях, а не було запозичено з чужих текстів, хай і авторитетних. Щодо персоналій

в енциклопедіях, то про більшість науковців і письменників, про яких тут подано статті, він писав неодноразово, а спадщину деяких (наприклад, О. Потебні, П. Іванова) вивчав ледь не все життя.

Ще у 2008 році ми наголошували на необхідності зібрати та перевидати енциклопедичні статті М. Сумцова, особливо ті, які стосуються реалій традиційної народної культури. Повторюємо це і зараз, бо, як ми намагалися показати в даній розвідці, ці матеріали аж ніяк не втратили актуальності й мають активніше використовуватися сучасними дослідниками. Є велика потреба й у виданні доповненої біобібліографії науковця. Сподіваємося, в процесі бібліографічного пошуку будуть виявлені та атрибутовані нові роботи М. Сумцова, зокрема й вміщені в енциклопедичних виданнях.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905)* / под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея; вступ. ст. Т.Г. Павловой. Харьков: Изд-во САГА, 2007. С. 1–390.
2. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге. Київ : Либідь, 2005. 664 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті. Сватання на Гончарівці. Шельменко-денщик: П'єси. / авт. передм. С.Д. Зубков. Київ: Дніпро, 1990. 607 с.
5. Красіков М.М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю. *Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України* : вибр. пр. / М.Ф. Сумцов ; упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М.М. Красікова. Харків : АТОС, 2008. С. 3–55.
6. Красіков М.М. «Діячі слободського фольклору» в «Слобожанах» Миколи Сумцова : погляд через сто років. *Двадцять п'яти Сумцовські читання* : збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» 18 квітня 2019 р. / Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків, 2019. С. 3–11.
7. Красіков М.М. Забута сторінка сумцовської Потебніани. «Під крилом Хмари...» . *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова сер. Харків, 1994. Т. 2. С. 149–156.
8. Красіков М.М. Микола Сумцов очима Дмитра Багалія. *Двадцять шості Сумцовські читання* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяч. 100-річчю Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. 2 груд. 2020. Харків, 2020. С. 30–37. URL: <http://museum.kh.ua/docs/26SumtsovConference2020.pdf>
9. Красіков М.М. Сумцовська Шевченкіана. *Двадцять четверті Сумцовські читання* : зб. матеріалів наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» 18 квітня 2018 р. / Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків, 2018. С. 3–12.
10. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ : ІпіЕНД, 2011. 276 с.
11. Микола Федорович Сумцов (1854–1922) : бібліографічний показчик / укладачі: Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик, за участю Г.М. Єрофєєвої; наук. ред. Ю.З. Данилюк, В.З. Фрадкін. Київ : Рідний край, 1999. 240 с.
12. Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Біобібліогр. показж. / уклад.: В.Ю. Франчук, Ф.Х. Широкоград, Ю.Ю. Полякова; вступ. ст. Ф.Х. Широкоград; бібліогр. ред. С.Б. Глибицька. Харків, 2005. 152 с.

13. Словарь української мови / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. Київ: Наук. думка, 1997. 616 с.
14. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. Харків: Друкарня «Печатне Діло», 1910. 37 с.
15. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М.М. Красікова. Харків : АТОС, 2008. 588 с. (Сер. «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини» ; Вип. [№] 3).
16. Сумцов Н.Ф. Бодянский Осип Максимович. *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)* / Венгеров С.А. СПб., 1897. Т. 5. С. 51–75.
17. [Сумцов Н.Ф.]. Потебня Александр Афанасьевич. *Русский биографический словарь* / Изд. А.А. Половцова. СПб., 1905. Т. 14. Плавильщиков – Примо. С. 643–646.
18. Сумцов Н.Ф. Потебня Александр Афанасьевич. *Энциклопедический словарь* / Изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. 1898. Т. XXIV-а. (48). С. 727–728.
19. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов : избр. тр. / сост., подгот. текста и коммент. А.К. Байбурина, послесл. А.К. Байбурина, В.З. Фрадкіна. М.: Восточная литература, 1996. 296 с. (Этнографическая библиотека).
20. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. Ч. 1. Киев : Изд. журн. «Киевская старина», 1893. 168 с.
21. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. Ч. 2. Киев : Изд. журн. «Киевская старина», 1897. 85 с. Відб. з журн.: Киевская старина. 1896. Т. 54, июль, авг., сент.
22. Сумцов Н.Ф. Сор. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 29-а. СПб, 1900. С. 908–909.
23. Сумцов Н.Ф. Сорочка детская. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 29-а. СПб, 1900. С. 906–907.
24. [Сумцов Н.Ф.]. Сумцов (Николай Федорович). *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб, 1901. Т. 32. С. 68–69.
25. Сумцов Н. Ф. Съканіе. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 32. СПб, 1901. С. 241.
26. Сушко В.А. Скарбничий Слобідської України : етнографічна та музейницька діяльність академіка ВУАН Миколи Федоровича Сумцова. Харків: ФОП Бровін О.В., 2019. 48 с.
27. Фрадкін В.З. Життя – на користь Україні. *Микола Федорович Сумцов (1854 – 1922)* : бібліографічний покажчик / укладачі: Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик, за участю Г.М. Єрофеевої; наук. ред. Ю.З. Данилюк, В.З. Фрадкін. Київ, 1999. С. 7–19.
28. Фрадкін В.З. М.Ф. Сумцов – вчений-енциклопедист : (До 140-річчя з дня народження). *Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті* : наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства, 24–25 трав. 1994 р. : тези доп. Харків, 1994. С. 7–8.

M.M. KRASIKOV, Ph.D. (Philology)

Professor of Ukrainian Studies, Culturology and History of Science Department

e-mail: mkrasikov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>

National Technical University «Kharkiv Polytechnical Institute»

2 Kyrpychova str., Kharkiv, Ukraine, 61000

ENCYCLOPAEDIA MAN: MYKOLA SUMTSOV AS THE AUTHOR OF ENCYCLOPAEDIC PUBLIKATIONS

Purpose: to study Kharkiv University Professor, philologist, folklorist, ethnographer, museum worker Mykola Fedorovych Sumtsov's (1854–1922) publications in the issues of the

«Encyclopaedic Dictionary», the «New Encyclopaedic Dictionary» and some other encyclopaedic dictionaries of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries.

Research methodology: the principles of historicism and objectiveness implied by means of using special historical methods such as chronological and retrospective ones.

Novelty. For the first time we suggest a general characteristics of the whole massive of M. F. Sumtsov's articles published in encyclopaedic publications. We highlighten the scientist's innovations both in the field of scientific biographistics and in non-trivial choice of dictionary articles on folkloristics and ethnography; emphasise his role as a researcher and populariser of Ukrainian Literature and Slavic Humanities figures' achievements.

Topicality. The importance and topicality of this research is grounded by the very personality of M.F. Sumtsov – the scientist who stood at the foundations of Ukrainian Studies as a science. Analysing his publications in the best encyclopaedic issues of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries, we see for sure that the Ukrainian ethnographer and folklorist not only summarised his colleagues' achievements in studying traditional Ukrainian culture but also suggested a system of significant notions, artefacts and phenomena which only in a hundred of years would become basical in our native ethnolinguistic encyclopaedic dictionaries. Besides we note the scientist's priority in creating a huge database of scientific biographies of both native and foreign science and culture figures.

Conclusions. We have studied to a certain degree forgotten, non-collected and almost non-investigated by ethnographers, folklorists and literature historians encyclopaedic legacy of Academician M.F. Sumtsov, which has not lost its topicality both from historical point of view and in the sense of looking for new methodological approaches to studying traditional folk culture. As for his latest bibliography (1999) there are 254 articles in just encyclopaedic dictionaries and not fewer than that can be found in the issues which formally are not encyclopaedic but have all the features of such ones. M. Sumtsov was one of the pioneers in the field of studying Old Ukrainian Literature and it was he who supplied XVI–XVIII centuries writers' first scientifically grounded biographies and characteristics of creative work to encyclopaedias. Besides M. Sumtsov wrote and published in encyclopaedias the first scientific biographies of T. Shevchenko, Lessya Ukrayinka, B. Hrinchenko, I. Karpenko-Karyy, M. Kropyvnytsky, I. Kotlyarevsky, H. Kvitka-Osnov'yanenko and other Ukrainian authors of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. Moreover, he was the first of native scientists to supply encyclopaedic articles about a great number of Slavic folklorists and ethnographers (P. Ivanov, O. Kolberg, Y. Karlovych and others), which in some cases are nearly the only historiographic sources. M. Sumtsov's ethnographic and folkloristic encyclopaedic articles, which in general quite thoroughly and completely outline the parametres of traditional folk culture, continue to be of great value today. Definitely, Ukrainian science coryphaeus' encyclopaedic legacy is worth being republished as a separate collection of works.

Key words: *M.F. Sumtsov, encyclopaedias, Ukrainian Studies, Ethnology, Folkloristics.*

References

1. Biographical dictionary of professors and lecturers. *Kharkiv university Historical-Philological department during its first hundred years of existence (1805–1905)* / edited by M. H. Khalansky and D.I. Bahaliy, introductory article by T.H. Pavlova. Kharkiv: SAHA Publishing, 2007. Pp.1–390. (in Russian)
2. Voytovych V. Ukrainian mythology. 2nd edition. Kyiv: Lybid, 2005. 664 p. (in Ukrainian)
3. Zhayvoronok V.V. The signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference book. Kyiv: Dovira, 2006. 703 p. (in Ukrainian)
4. Kvitka-Osnovianenko H. Stories. Matchmaking at Honcharivka. Shelmenko the yoman. Plays. / Introduction of S.D. Zubkov's authorship. Kyiv: Dnipro, 1990. 607 p. (in Ukrainian)
5. Krasikov M.M. The grateful son of Slobozhanshchyna. Mykola Sumtsov – the researcher and civil activist of the area. *A study of ethnography and culture history of Slobidska Ukraine: selected works* / M.F. Sumtsov; ordering, text preparation, introduction, afterword and notes by M.M. Krasikov. Kharkiv: ATOS, 2008. Pp. 3–55.(in Ukrainian)

6. Krasikov M.M. «Slobidska Ukraine folk lore personalities» in «The Slobodian Ukrainians» by Mykola Sumtsov: a view over a hundred years. *Twenty-fifth Sumtsov Readings: materials collection of «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» scientific conference of April, 18, 2019 / Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. Kharkiv, 2019. Pp. 3–11. (in Ukrainian)*
7. Krasikov M.M. A forgotten page of Sumtsov's Potebniana. «Under Khmara's wing...». *Kharkiv historical-philological society collection. New series, Kharkiv, 1994. V. 2. Pp. 149–156. (in Ukrainian)*
8. Krasikov M.M. Mykola Sumtsov in Dmytro Bahaliy's eyes. *Twenty-sixth Sumtsov Readings: materials collection of All-Ukrainian scientific conference «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» devoted to 100-years' anniversary of Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. December, 2, 2020. Kharkiv, 2020. Pp. 30–37. URL: <http://museum.kh.ua/docs/26SumtsovConference2020.pdf> (in Ukrainian)*
9. Krasikov M.M. Sumtsov's Shevchenkiana. *Twenty-fourth Sumtsov Readings: materials collection of «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» scientific conference of April, 18, 2018 / Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. Kharkiv, 2018. Pp. 3–12. (in Ukrainian)*
10. Mandebura O. Mykola Sumtsov and the problems of sociocultural identity. Kyiv: IpiEND, 2011. 276 p. (in Ukrainian)
11. Mykola Fedorovych Sumtsov (1854–1922): bibliographical index / ordered by N.I. Polianska, V.O. Savchuk, V.Z. Fradkin, V.O. Yaroshyk, with participation of H.M. Yerofeyeva; scientific editors Y.Z. Danylyuk, V.Z. Fradkin. Kyiv: Ridnyy kray, 1999. 240 p. (in Ukrainian, in Russian)
12. Oleksandr Opanasovych Potebnya (to the 170th birthday): bibliographical index / ordered by V.Y. Franchuk, F.Kh. Shyrokorad, Y.Y. Polyakova; introductory article by F.Kh. Shyrokorad; bibliographical editor S.B. Hlybyska. Kharkiv, 2005. 152 p. (in Ukrainian)
13. The Dictionary of the Ukrainian Language / ordered with own material supplement by Borys Hrinchenko: in 4 volumes. V. 4. Р–Я / National Academy of Sciences of Ukraine. The Ukrainian language Institute. Kyiv: Naukova dumka, 1997. 616 p. (in Ukrainian, in Russian)
14. Sumtsov M.F. Ukraine folk lore personalities. Kharkiv: «Pechatne dilo» Printing office, 1910. 37 p. (in Ukrainian)
15. Sumtsov M.F. A study of ethnography and culture history of Slobidska Ukraine: selected works / M.F. Sumtsov; ordering, text preparation, introduction, afterword and notes by M.M. Krasikov. Kharkiv: ATOS, 2008. 588 p. («Slobozhanshchyna folk lore and ethnography study» series; issue № 3). (in Ukrainian, in Russian)
16. Sumtsov N.F. Bodyanskyy Osep Maksymovych. *Critical–biographical dictionary of russian writers and scientists (from beginning of russian education till present day) / Vengerov S.A. SPb., 1897. V. 5. Pp. 51–75. (in Russian)*
17. [Sumtsov N.F.] Potebnya Aleksandr Afanasiyevych. *Encyclopaedical dictionary/ editor A.A. Polovtsev. SPb., 1905. V. 14 Plavilshchikov – Primo. Pp. 643–646. (in Russian)*
18. Sumtsov N.F. Potebnya Aleksandr Afanasiyevych. *Encyclopaedical dictionary / Publ. F.A. Brokgauz, I.A. Efron. 1898. V. XXIV-a (48). Pp. 727–728. (in Russian)*
19. Sumtsov N.F. The symbols of Slavonic rites: selected works / ordering, text preparation and notes by A.K. Bayburin, afterword by A.K. Bayburin, V.Z. Fradkin. M.: Vostochnaya literatura, 1996. 296 p. (Ethnographical library). (in Russian)
20. Sumtsov N.F. The ethnography of modern Mala Rus. Part 1. Kyiv: «Kyivskaya staryna» journal publishing, 1893. 168 p. (in Russian)
21. Sumtsov N.F. The ethnography of modern Mala Rus. Part 2. Kyiv: «Kyivskaya staryna» journal publishing, 1897. 85 p. Reprinted from the journal: Kyivskaya staryna. 1896. V. 54, July, August, September. (in Russian)
22. Sumtsov N.F. Litter. *Encyclopaedical dictionary / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. V. 29-a. SPb., 1900. Pp. 908–909. (in Russian)*

-
23. Sumtsov N.F. Children's shirt. *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. V. 29-a. SPb., 1900. Pp. 906–907. (in Russian)
24. [Sumtsov N.F.]. Sumtsov (Nikolay Fedorovich). *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. SPb., 1901. V. 32. Pp. 68–69. (in Russian)
25. Sumtsov N.F. Lice searching (skaniye). *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. SPb., 1901. V. 32. P. 241. (in Russian)
26. Sushko V.A. The Treasurer of Slobidska Ukraine: ethnographical and museum activity of All Ukrainian Academy of Sciences Academician Mykola Fedorovich Sumtsov. Kharkiv: private entrepreneur Brovin O.V., 2019. 48 p. (in Ukrainian)
27. Fradkin V.Z. Life for Ukraine's benefit. *Mykola Fedorovich Sumtsov (1854–1922): bibliographical index* / ordered by N.I. Polianska, V.O. Savchuk, V.Z. Fradkin, V.O. Yaroshyk, with particpance of H.M. Yerofeyeva; scientific editors Y.Z. Danylyuk, V.Z. Fradkin. Kyiv: Ridnyy kray, 1999. Pp. 7–19. (in Ukrainian)
28. Fradkin V.Z. Sumtsov – the encyclopaedician scientist: (to the 140th birthday). *The problems of saving and restoring the historical memory: scientific conference on museum and regional history studyng of May, 24–25, 1994: reports abstracts*. Kharkiv, 1994. Pp. 7–8. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 25.04.2024. / The text was received by the editors 25.04.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024. / The text is recommended for printing 26.05.2024.

Г. О. ХІРІНА, канд. істор. наук, доц.,
доцент кафедри фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук
Національний фармацевтичний університет України
e-mail: kilyasha@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>
Національний фармацевтичний університет,
вул. Григорія Сковороди, 53, м. Харків, 61002, Україна

О. М. СОШНІКОВА, канд. філософ. наук,
в.о. директора КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»
e-mail: son1976@bigmir.net; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2613-1439>
КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»
вул. Університетська, 5, м. Харків, 61003, Україна

МИКОЛА СУМЦОВ – ПОСТАТЬ В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Стаття присвячується 170-річчю з дня народження М. Ф. Сумцова

Мета дослідження: проаналізувати та узагальнити роль та місце академіка М. Ф. Сумцова в розвитку європейської та української науки та культури, визначити особливості наукових інтересів вченого, простежити трансформацію його наукових поглядів, проаналізувати внесок в розвиток української культури, формування національної ідеї та становлення самосвідомості українського народу.

Методологія дослідження: принципи аналітичності, історизму та об'єктивності, що втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – порівняльно-історичного, хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Вперше у науковий обіг вводяться матеріали фонду №1115 Центральної Ради України ЦДАВО про залучення М. Ф. Сумцова як відповідальної особи Центральної Ради по організації українізації освіти на Харківщині, доповнена біографія вченого про його роботу в Українському університеті в Полтаві у 1918 р., про його арешт у 1921 р., що стало можливим після дослідження періодичної преси 40-х років ХХ ст., визначений внесок Сумцова в становлення українознавства, як окремої галузі наукового знання, в біографістику та просопографію, дослідження природи та географії України, проаналізоване листування Сумцова з точки зору його місця серед видатних представників української культури, в тому числі з С. В. Петлюрою.

Висновки. М. Ф. Сумцов – видатна постать в історії української та європейської науки та культури, один із засновників українознавства як окремої наукової галузі, належав до цілої плеяди фундаторів української національної ідеї. Наукова творчість Сумцова відрізняється міждисциплінарністю, багатогранністю, глибиною розуміння проблем буття народів. Повною мірою на світогляді, громадській діяльності та науковому доробку вченого відобразилися складні протиріччя епохи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сумцов був людиною свого часу, але він вийшов за межі його своїми діями та науковими роботами, які до сьогодні залишаються важливим джерелом розуміння та вивчення культури та духовності українського народу.

Ключові слова: Микола Сумцов, Дмитро Сумцов, Симон Петлюра, Михайло Грушевський, Центральна Рада, наука, університет, біографістика, музей.

Як цитувати: Хіріна Г.О., Сошнікова О.М. Микола Сумцов – постать в контексті часу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 145-158. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-14>

In cites: Khirina G. O., Soshnikova O. M. (2024) Mykola Sumtsov – a figure in the context of time. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* 2024. Vol. 38, (145-158), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-14>

170 років виповнюється з дня народження Миколи Федоровича Сумцова – видатного вченого, громадського діяча та великого патріота України. Майже 102 роки пройшло після смерті нашого видатного співвітчизника, але й досі його життя та наукова спадщина залишаються об'єктом уваги та інтересу сучасників. З кожним роком все більше науковців звертаються до творчого доробку Миколи Сумцова, знаходячи відповіді на питання, які постають в сучасному житті України. Інтерес викликає дослідження життєвого шляху Сумцова, нові факти його біографії свідчать про його значний внесок в культурне життя не тільки рідної йому Слобожанщини, але й усієї України. Парадоксально, що чим більше ми досліджуємо творчість вченого, тим актуальнішою вона стає. Чим більше нових відомостей дізнаємося про його громадську позицію та просвітницьку діяльність, тим зрозуміліше стає особистість Сумцова та його наукові твори.

Історіографічне дослідження постаті М. Ф. Сумцова налічує вже біля 100 років та містить величезну кількість наукових публікацій, точна кількість яких на сьогодні не відома. Оцінку життю, громадській діяльності, науковим працям М. Ф. Сумцова його сучасники почали давати ще за його життя. Оцінка його наукових праць з етнографії та фольклористики міститься в роботах М. Драгоманова, О. Пипіна, Ф. Вовка, що можна вважати першим етапом історіографічного дослідження творчості М. Ф. Сумцова [5]. Другий етап в узагальненні внеску вченого в науку та життя суспільства припадає на 20-ті роки ХХ ст. та починається після смерті М. Ф. Сумцова у 1922 році з публікації у періодичних виданнях багаточисельних некрологів, в яких зазначався великий науковий доробок вченого. У другій половині 20-х років з'явилися різноманітні публікації учнів та колег Сумцова – І. Айзенштока, М. Арнаудова, Д. Багалія, Л. Білецького, О. Ветухова, Р. Данковської, Д. Дорошенка, І. Єрофіїва, С. Єфремова, В. Камінського, В. Петрова, І. Ткаченка, в яких давалися оцінки більшою мірою етнографічним та літературним працям вченого, публікувалися уривки з його рукописів та листування з діячами культури та науки. [5]. Протягом 30-першої половини 50-х років ХХ ст. публікацій про М. Ф. Сумцова в радянських виданнях не було, що можна пояснити негласним табу на ім'я Сумцова з боку влади. Виключенням є період 1941-1944 років, коли до 20-річчя з дня смерті Сумцова в періодиці часів німецько-фашистської окупації з'явилася значна кількість невеличких статей. Нами було знайдено 67 різноманітних публікацій у 47 газетах, в яких згадувалося ім'я М. Ф. Сумцова. Розподіл публікацій по роках: 1941 р. – 3, 1942 р. – 34, 1943 р. – 28, 1944 р. – 2 публікації. Вражає географія цих видань, газети виходили в 40 містах України, а також у Кракові та Берліні. Переважна більшість публікацій анонімна або вказані тільки ініціали автора. Статті за своєю тематикою присвячені етнографічній тематиці, ювілейним датам видатних діячів української культури. Найчастіше ім'я М. Ф. Сумцова згадується у зв'язку з його дослідженнями українського чумацтва, української мови, народних дум та звичаїв, творчості Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та М. Максимовича. Окрему групу статей складають роботи, присвячені власне самому М. Ф. Сумцову та присвячені пам'яті вченого, оцінці його науково-педагогічного доробку [4].

Повернення інтересу до творчості та особистості М. Ф. Сумцова розпочалося у другій половині 50-х – 60-х роках з публікацій М. Жінкіна, О. Білецького, П. Лещенка, В. Горленка, що були присвячені літературознавчому напрямку в творчості Сумцова та ввели у науковий обіг досі невідоме листування Сумцова з В. Гнатюком, О. Шахматовим, М. Кропівницьким [5]. Поштовхом для подальших досліджень наукової спадщини М. Ф. Сумцова стала

публікація у 1965 році опису №1 особистого фонду вченого у Центральному історичному архіві України, нажалі, опис №2 до нашого часу так і не був надрукований. Новий етап в дослідженні творчості Сумцова розпочався у 70-х роках ХХ ст. та був пов'язаний з роботами В. З. Фрадкіна, який багато зробив для повернення імені видатного вченого в коло наукових досліджень та розпочав справу по перевиданню найбільш значимих фольклорно-етнографічних творів М. Ф. Сумцова. За ініціативи та при діяльній участі В. З. Фрадкіна був виданий у 1999 році бібліографічний покажчик праць Сумцова [5]. Починаючи з другої половини 70-х років та до нашого часу інтерес до творчості та життя М. Ф. Сумцова постійно зростає, було захищено кілька дисертацій, з 1994 р. у Харківському історичному музеї щорічно проводяться Сумцовські читання, які сприяють більш глибокому та всеосяжному дослідженню наукового доробку М. Ф. Сумцова.

Микола Сумцов увійшов в історію як вчений з широким колом наукових інтересів в різних галузях гуманітарного знання. Тому до нашого часу триває дискусія про те, науковцем у якої галузі був М. Ф. Сумцов – філології, етнографії, фольклористики, мистецтвознавства, історії або може й філософії? Основою для такої дискусії є величезна наукова спадщина вченого, яка нараховує 1544 друковані роботи, відомі нам сьогодні [5]. Розмаїття проблематики досліджень вченого (в коло його наукових інтересів входили слов'янська та українська етнографія, історія світової та української літератури, проблеми мовознавства та фольклору, географія та природа, мистецтво та філософія, педагогіка та музейна справа, а в останні роки життя й соціологія, про що свідчить одна з останніх його робіт – рецензія на працю М. С. Грушевського «Початки громадянства (Генетична соціологія)» (Відень у 1921 р.), яка була видана вже після смерті Сумцова у 1925 році та присвячена соціологічній проблематиці [15]) – дивовижний дар Сумцова. Можна стверджувати, що М. Ф. Сумцов був міждисциплінарним вченим та енциклопедистом. Міждисциплінарність у Сумцова – це не просто запозичення, поєднання методів та засобів різних наук. Це те, що можна назвати пластикою стосунків між історією та мовознавством, етнографією та філософією, музеєзнавством та мистецтвознавством, народознавством та культурологією. Вчений не розмежовував науки в своїх дослідженнях. Позитивізм, раціоналізм, емпіризм та аналітичність, широке використання порівняльного методу, пошук власного шляху в науці – все це характеризує Сумцова як видатного вченого своєї епохи, якого поважали, праці якого обговорювалися та ставали основою для подальших досліджень. Сумцов ніколи не був догматичним вченим, він знаходився в постійному пошуку, шукав власну та національну ідентичність, коріння якої знаходив в слов'янській міфології, видатним знавцем якої був сам.

Наукові погляди та вподобання завжди були пов'язані з його громадянською позицією та величезною громадською діяльністю, він стояв на позиціях гуманізму, правди, добра, категорично виступав проти несправедливості, приниження, нерівності. Політика була присутня в житті вченого, вона супроводжувала та втручалася в його життя, бажав він цього або ні. Вчений користувався повагою та авторитетом серед мешканців Харкова, тому у 1900 році вони висунули його кандидатуру на вибори міського голови, але Сумцов, не бажаючи залишати наукову та викладацьку діяльність, відмовся на користь свого товариша О. К. Погорелка, але сім разів обирався гласним Харківської Міської Думи (1887-1891, 1892-1893, 1897-1901, 1902-1905, 1906-1909, 1910-1913, 1914-1917 рр.), у якій працював на громадських засадах, приймав активну участь в роботі різноманітних комісій з освіти, музеїв, архівів, впорядкування парків та скверів, встановлення пам'яток видатним діячам культури та інше, завжди відстоював інтереси пересічних мешканців Харкова [8]. Більш активну участь у політичному житті суспільства М. Ф. Сумцов почав приймати після 1905 р., коли під час революційних подій з'явилася надія та можливість вирішення українського національного питання, разом з іншими відомими професорами Харківського університету вступив в партію конституційних демократів, сподіваючись, що це відкриє нові можливості. Але життя продемонструвало зворотне. У 1917 р. М. Ф. Сумцов активно підтримував Центральну Раду та співпрацював з нею. У матеріалах фонду Центральної Ради Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України знаходимо витяг з протоколу засідання

Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. про ліквідацію шкільних округів, у якому зазначається про негайні потреби українізації середньої та вищої освіти, тому пропонується призначити тимчасовим попечителем освіти на Харківщині професора Сумцова [29], що свідчило про значний авторитет та довіру до М. Ф. Сумцова з боку керівництва Центральної Ради та визнання значного внеску вченого в становлення молодого української держави.

Публікації М. Ф. Сумцова в пресі 1917-1918 років чітко показують його політичну позицію на підтримку курсу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, чого радянська влада простити вченому не змогла, і в 1921 році Сумцов був заарештований, в черговий раз звинувачений у націоналізмі, певний час старого хворого професора протримали у Харківській в'язниці, що остаточно підірвало його здоров'я, але не змінило громадянську позицію [28, ф. 3, спр. 7039].

Трансформація наукових поглядів та свідомості М. Ф. Сумцова тривала все життя та була складною, але закономірною: від поціновувача та дослідника загальнослов'янської культурної традиції до визначення особливостей побуту, національного характеру, фольклору українського народу, місця української мови в процесі відродження української культури, дослідження процесу становлення української національної свідомості, формування особливого менталітету та національного характеру українців, дослідження української церкви та філософської думки, прикладом підсумку цієї трансформації можна вважати праці М. Ф. Сумцова останнього періоду його життя «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (1918 р.) [14] та «Вага та краса української народної поезії» (1917 р.) [17].

М. Ф. Сумцова, без заперечення, можна вважати одним із фундаторів українознавства як наукової галузі, розвиток якої став важливим чинником формування національної самосвідомості українського народу та розвитку української національної ідеї. Витоки цього сам Сумцов пояснював так: «На моїм українстві відбилась сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини» [2, с. 169]. Сміливим вчинком були його публічні виступи українською мовою, спочатку 15 серпня 1905 року на відкритті XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (суч. місто Дніпро) з вимогою допустити до роботи наукового форуму дослідників з Галичини – членів Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка (очолюване М. С. Грушевським) та дозволити виступи українською мовою. 28 листопада 1907 року Сумцов першим почав читати академічні лекції в Харківському імператорському університеті українською мовою. Хоча ця ініціатива протрималася лише кілька місяців першого семестру 1907-1908 навчального року, але вона викликала з одного боку, широкий громадський резонанс, схвалення свідомих українців по всьому світові, жвавий інтерес до творчості професора, а з іншого боку обурення та заборону з боку імперської влади [26].

Микола Сумцов належав до плеяди найпрогресивніших постатей української історії, яка в складних умовах панування імперської влади, приниження українського етносу, знищення його самобутньої культури, виборювала та формулювала українську національну ідею. Сумцов це робив по-своєму, м'яко, іноді поміж строк, іноді відверто та наполегливо, але українська тема завжди була провідною у його науковій творчості. Вчений першим звернув увагу на роль в українській культурі видатних полемістів та діячів православної церкви XVII ст. Іоанікія Галатовського, Інокентія Гізеля, Іоанна Вишенського та Лазаря Барановича, дослідив їх творчий доробок (проповіді, богословські трактати, твори, написані на старопольській мові) та внесок у збереження національної ідентичності українського етносу [22; 24]. Ці праці Сумцова також є значним внеском у дослідження церковного життя другої половини XVII ст., коли православна церква в Україні переживала складні часи. Протягом всього життя М. Ф. Сумцов приймав активну участь в збереженні церковної старовини, її дослідження, вважав українську церкву – важливою складовою української культури та самосвідомості народу. Вчений був одним з організаторів та активним співавтором «Церковної газети», яка виходила у Харкові у 1906 році, його статті були присвячені не тільки церковній старовині в Україні, але й критиці злиття церкви та держави. Сумцов був

прибічником української автокефальної православної церкви, виступав за віротерпимість та оновлення церкви, його головною метою було збереження самостійності української церкви та пробудження самосвідомості українського народу [1]. Прихильність Сумцова до української православної церкви, підтримка ідеї її незалежності завжди не подобалася імперській, а потім і більшовицькій владі.

За таку позицію вчений отримав тавро українофіла та був звинувачений в антиросійській пропаганді й українському націоналізмі, у прагненні провести насильницьку українізацію, розчленити Росію [30, ф. 2052, оп. 2, спр. 1476, арк. 1] хоча це не відповідало дійсності. Подібні звинувачення виникали постійно у зв'язку з українською тематикою багатьох наукових робіт М. Ф. Сумцова. Тому не дивно, що цензура не пропустила численні роботи вченого, такі, як рукопис із згадкою про М. П. Драгоманова [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 845, арк. 1], статтю про П. Кузьмічевського та І. Франка [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 844, арк. 1], біографію Т. Шевченка [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 846, арк. 1]. Вчений реагував на звинувачення в українофільстві по-філософськи, іноді це його дратувало, тому що заважало спокійно працювати, іноді з сумною посмішкою сам називав себе українофілом, розуміючи під цим терміном служіння інтересам українського народу. У другій половині 80-х р. у листі редактору журналу «Київська Старовина» Феофану Лебединцеву Сумцов писав: «У Харкові українофілів жменя, – всі люди маленькі, не впливові, слабкі. А подивіться, який похід проти них здійснюють місцеві вояки. Живимо, ніби в XVII столітті. Мовчимо і підкоряємось, а прийшли яструби по нас топчуться» [28, ф. 3, спр. 7039].

Важливим показником авторитету М. Ф. Сумцова в становленні українознавства стало його обрання в 1919 році членом Української Академії Наук та запрошення у 1918 році стати ректором Українського університету в Полтаві, яке Сумцов не прийняв по причині поганого стану здоров'я, але погодився зайняти посаду професора та читав протягом 1918-1920 рр. лекції з історії південно-руської (української) літератури та етнографії на історико-філологічному факультеті, що сприяло українізації освіти та популяризації наукових знань на Полтавщині (студентами Українського університету були кілька тисяч селян та робітників Полтавщини), також Сумцов приймав активну участь в діяльності Полтавської «Просвіти» [6].

Важливим для збереження історичної пам'яті людства була праця М. Ф. Сумцова в галузі такого складного наукового жанру як біографістика, яким він досконало володів. Літературний талант та кропіткий науковий пошук вченого залишив нащадкам біля 500 публікацій різного характеру (від монографій, наукових статей до коротких заміток в газетах та некрологів), які були присвячені різноманітним аспектам життя та творчості багатьох діячів науки, культури та громадського життя України та Європи, популяризації цих постатей серед широких кіл громадськості. Сумцов був автором багатьох біографічних статей в найбільшому в Російській імперії «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона», присвячених діячам української історії та культури. Цей величезний масив публікацій М. Ф. Сумцова мав міждисциплінарний характер – з одного боку, це біографістика, з іншого – історія, літературознавство, мистецтвознавство, історія педагогіки. Сумцов зберіг своїми роботами пам'ять про цілу плеяду видатних постатей України – Г. Сковороду, С. Оріховського, В. Каразіна, Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Потебню, Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Редіна, О. Погорелка, Ф. Лебединського, Д. Овсяннико-Куликівського, І. Манжуру, А. Метлинського, Є. Колтуновського, С. Васильківського, Д. Яворницького, М. Кропивницького, першим написав біографічну довідку про фундатора української музики Миколу Лисенка та багатьох інших. Особливістю цього напрямку досліджень Сумцова було його особисте знайомство з багатьма постатями, про яких він писав, він зображував своїх сучасників в контексті епохи, в якій вони жили. Окреме місце серед біографічних праць М. Ф. Сумцова займає монографія про Леонардо да Вінчі, написана після неодноразового відвідування вченим Італії, де йому пощастило дослідити манускрипти митця, та видана у Харкові у 1900 році [18]. Дослідження про титана доби Відродження до нашого часу вважається авторитетним виданням в історії світового мистецтва, загалом однією з найкращих робіт, присвячених Леонардо да Вінчі.

Сумцов був справжнім майстром наукової біографії, здається, що він використовував метод просопографії, розглядаючи життя та творчість конкретної особи з урахуванням всіх обставин життя, впливу оточення, особливостей світогляду, характеру людини, історичної доби. Свої біографічні нариси Сумцов часто створював не спеціально, вони виникали в силу певних причин (виходу нової книги, ювілею або смерті діяча), над деякими монографіями він працював цілеспрямовано, збирав новий матеріал, працював в бібліотеках та архівах, був першовідкривачем багатьох наукових тем та імен, завжди стояв на позиції антропоцентризму та зробив величезний внесок у становлення української наукової біографістики.

В дослідженнях творчості М. Ф. Сумцова, як правило, майже не згадується його інтерес до природи, без якої неможливе існування людини. Тема природи в роботах вченого завжди була фоном для характеристики пам'яток мистецтва, побуту або етнографії. Описуючи свої мандрівки Україною та Європою, Сумцов завжди вставляв детальну характеристику місцевості, природи, флори та фауни, особливостей клімату [21]. Таке захоплення природою почалося ще у ранньому дитинстві та продовжувалося все життя. Так, наприклад, Сумцов спеціально досліджував тему південно-руських степів, яку ще у 1898 р. розробив як просвітницьку лекцію для учнів шкіл та гімназій, а потім розширив для публічних лекцій, які читав у березні – квітні 1899 р. для широкої громадськості. Головна ідея, яку вчений проводив в цій лекції, полягала в наступному: «Якими б не були одноманітними степи, але й тут без упину працює закон змінюваності всіх форм життя, від людини до найменшої билинки. І тут розкривається те загальне явище, що теми життя прискорюються під впливом культури, освіти, науки й мистецтва» [19, с.214–215]. Працею, яка узагальнювала дослідження природи, стала «Географія України», видана в Харкові у 1919 році та написана у співавторстві зі старшим сином Дмитром (на жаль, книга побачила світ вже після раптової смерті Д. М. Сумцова у жовтні 1919 р.) [16]. Але це була знакова подія, тому що це була перша спроба створити окремий опис географії українських земель та таким чином зафіксувати територію України, як окремої держави, але ця робота не вписувалася в офіційну доктрину влади щодо України, тому на багато років потрапила під заборону, яка була знята лише у 1991 році. Сам М. Ф. Сумцов в передмові до видання писав: «...Ця книжка люба, бо для мене в ній лунає той таємний тихомовний спів чулого серця, котрий об'єднує покоління, зв'язує дітей з батьками, творить національний рух і викликає глибоке почуття любові до живих і померлих» [16, с. 3]. Враховуючи велике значення цієї праці є необхідність відновити справедливість та перевидати «Географію України» Миколи та Дмитра Сумцових.

Праці М. Ф. Сумцова завжди викликали і викликають сьогодні значний інтерес у науковців, супроводжувалися жвавими дискусіями на сторінках наукових видань та офіційними та неофіційними рецензіями, яких нараховується 108 [5, с. 193-203]. Наукові праці вченого неодноразово отримували нагороди, так 6 лютого 1916 р. Сумцов за свої праці з етнографії України отримав велику золоту медаль відділу етнографії російського географічного товариства [7].

Оцінюючи науковий доробок та значення М. Ф. Сумцова, його товариш та колега по університету Д. І. Багалій вже після смерті вченого, у 1923 році надрукував спеціальну статтю з назвою «Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова», у якій наголошував на колосальному науковому різноманітті праць Сумцова, на різноплановості його творів, на тому, що вчений намагався йти в ширину, а не заглиблюватися в кожну окрему тему [2, с. 162]. На наш погляд, це не зовсім відповідає дійсності. Сумцов формулював тему, збирав матеріал, викладав все у певну структуру, робив припущення та висновки, після чого залишав вікно можливостей для подальших наукових розвідок своїм колегам та учням. Так, наприклад, було з історією Харкова, ідея створення всебічної історії Харкова належала власне Сумцову, який першим поставив цю тему перед науковою громадськістю міста, склав детальний план дослідження, зібрав значну кількість матеріалу, а потім віддав цей цікавий проект своїм колегам Д. І. Багалію та Д. П. Міллеру [11]. М. Ф. Сумцов був щедрим на ідеї та ініціативи, був справжнім вченим та науковим наставником. Здається, що Сумцов поспішав жити, він намагався охопити своєю увагою ті теми, які його цікавили в даний момент життя в

конкретних історичних умовах. Теми змінювалися, як з кожним періодом життя вченого збільшувалася кількість надрукованих робіт, які ставали все глибше та аналітичніше.

М. Ф. Сумцов мав талант не тільки кропіткого дослідника, але й блискучого письменника. Мова його творів, будь то наукова монографія, коротка замітка мандрівника або стаття в газеті на актуальну міську тему, завжди була легка та витончена, але й доступна та зрозуміла для всіх читачів. Стиль його наукових творів був, скоріше, публіцистичний, ніж науковий, за що йому неодноразово нарікали, але за цією легкістю та вишуканістю завжди була величезна кропітка праця по обробці наукового матеріалу, порівнянню різних джерел, аналіз артефактів. Вражає широченне коло джерел, опрацьованих та введених М. Ф. Сумцовим в науковий обіг. Цьому, на наш погляд, сприяв не тільки хист до наукової роботи, але й його знання багатьох іноземних мов, за нашими підрахунками Сумцов володів на різних рівнях 12 іноземними мовами, що давало йому можливість читати джерела на мові оригіналу, порівнювати різні варіанти перекладів та вводити їх в науковий обіг вітчизняної науки.

М. Ф. Сумцов мав дуже високий авторитет в науковому товаристві та в суспільстві, тому не дивно, що вшанування, оцінка його наукового доробку та громадської діяльності розпочалося ще за життя вченого. Першим, хто це зробив був М. П. Драгоманов, який у березні 1893 р. у полеміці з Борисом Гринченком в своїй праці «Листи на Наддніпрянську Україну» дав досить високу оцінку фольклорно-етнографічним працям Сумцова з точки зору їх внеску у становлення українознавства та зазначив, що українець Сумцов хоча й не належить до українофілів, але розробляє українські теми та сюжети разом з Потебнею та Костомаровим [3, с. 37].

Офіційне визнання заслуг вченого відбулося у 1900 та 1905 роках з нагоди відзначення двадцятип'ятиріччя та тридцятиріччя його науково-педагогічної діяльності у спеціально надрукованих збірках, ініціатором створення та автором яких був близький друг М. Ф. Сумцова, його товариш по роботі в університеті професор Є. К. Редін [9]. В ювілейних збірниках відзначалася наполеглива праця М. Ф. Сумцова в університеті, в якому він працював з 1878 по 1920 р., спочатку приват-доцентом, а з 1888 року – професором, у 1908-1916 роках був деканом історико-філологічного факультету. Життя М. Ф. Сумцова не можливо уявити без університету, якому він віддав все своє життя, але не завжди університет був до нього прихильним. Складним було становище М. Ф. Сумцова в університеті у 1883-1885 роках, що було пов'язане з відмовою у захисті докторської дисертації, присвяченої історії української літератури XVII ст. та звинуваченням в українофільстві, у 1907-1908 роках після початку викладання українською мовою та потрапляння професора під неофіційний нагляд поліції, що ледве не призвело до звільнення з університету. Сумцов завжди приймав активну участь в житті університету: був співавтором праць з історії Харківського університету, секретарем та головою Харківського історико-філологічного товариства та його Педагогічного відділу, боровся з реакційним університетським статутом 1884 року, у 1897 році захищав права викладачів університету, виступаючи за скасування системи професорських гонорарів та збільшення окладів викладачам, з метою полегшення життя студентів з малозабезпечених родин брав участь у складанні керівництва для студентів Харківського університету [23], а в 1908 р. навіть підтримав студентський страйк. У 1901 р. Сумцов був залучений до роботи спеціальної комісії професорів Харківського університету, яка підготувала доповідь про введення університетської автономії, що включала в себе виборність адміністрації, широке студентське самоврядування, свободу викладання й наукового дослідження. Здається, що професор Сумцов дивився у майбутнє та намагався на початку минулого століття формувати сучасний тип вищої та середньої освіти в Україні. Багато його педагогічних новацій, запропонованих на початку XX ст., сьогодні стали нормою, але загубилося ім'я їх автора.

Університет, наука, педагогіка були нерозривно пов'язані у житті Сумцова. Талановитий науковець, вчений-енциклопедист, блискучий викладач, улюбленець студентів, авторитет у колег, бажаний та почесний член просвітницьких організацій та наукових товариств, цікавий

лектор –мистецтвознавець, дбайливий голова піклувальної ради приходського училища, організатор та директор музеїв, екскурсивод та збирач пам'яток старовини, член редколегій періодичних видань – це все М. Ф. Сумцов. Толерантна, привітлива, м'яка, добра та щира людина, що вміла йти на компроміси, люблячий син, чоловік та батько – це все М. Ф. Сумцов. Відмінними рисами Сумцова були мудрість, стійкість, мужність, цілеспрямованість, вміння приймати нестандартні рішення та креативність. Навіть, в найбільш складний та драматичний період свого життя у 1917-1922 роках М. Ф. Сумцов не втрачав сили духу та втішав та лікував себе новими науковими дослідженнями, про що повідомляв у приватному листі М. С. Грушевському 25 серпня 1922 р., в якому склав власний реєстр своїх наукових розробок за 1919-1922 роки. Це була крайня прижиттєва бібліографія творів М. Ф. Сумцова [15].

Бібліографічні покажчики праць вченого почалися складатися та публікуватися ще за його життя, першим це зробив у 1902, 1906 та 1909 роках його близький друг та колега по університету Є. К. Рєдін, який першим спробував систематизувати напрямки наукових інтересів вченого. У 1923 році, вже після смерті М. Ф. Сумцова, досить повний реєстр його праць видав Д. І. Багалій та Всеукраїнська Академія Наук. На сьогодні відомо про 31 бібліографічне видання творів М. Ф. Сумцова, крайнє було видане у Харкові у 1999 році колективом Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, одним з фундаторів якої був сам М. Ф. Сумцов [5].

М. Ф. Сумцов – справжня постать в історії сучасної України. Ще за життя він отримав шану та повагу сучасників: учнів, колег, друзів та співвітчизників. Його думку цінували як на батьківщині, так й за кордоном. До нього зверталися за порадою у вирішенні різноманітних наукових та побутових проблем, просили надіслати його друковані праці, допомогти в організації мистецьких виставок, прочитати публічну лекцію, дати рекомендацію на роботу. Епістолярна спадщина М. Ф. Сумцова – унікальне джерело інформації про події життя, думки, нові проекти та наукові розвідки вченого. Листування Сумцова було різноманітним: діловим та особистим, дипломатичним та відвертим, радісним та сумним. Кожний рядок з переписки вченого – золотий скарб для дослідників. Сумцов мав широке коло адресатів в різних країнах світу та на батьківщині. Епістолярна спадщина Сумцова величезна, вона знаходиться в багатьох архівах та в рукописних відділах бібліотек в різних країнах світу, але, на жаль, на сьогодні досліджена ще не повно. Проаналізувавши тільки один особистий фонд М. Ф. Сумцова № 2052 у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), можна зробити висновок, що М. Ф. Сумцов протягом життя листувався приблизно з 815 особами, але ця цифра не може бути остаточною. Так, заслуговує на увагу листування М. Ф. Сумцова з провідними діячами українського державотворення та культури – М. С. Грушевським, М. П. Драгомановим, В. Б. Антоновичем, М. І. Міхновським, І. І. Огієнком, С. В. Петлюрою, Г. М. Хоткевичем, О. П. Косач (Олена Пчілка), С. І. Васильківським та ін., що свідчить про авторитет вченого та інтерес та повагу до нього його видатних сучасників, та ставить його в один ряд з фундаторами української національної ідеї. Особливий інтерес для дослідників представляє листування М. Ф. Сумцова та С. В. Петлюри 1907-1914 років, сьогодні нам відомі, на жаль, тільки листи С. В. Петлюри до М. Ф. Сумцова, які знайшов у спецховищі ЦДІАК м. Києва та опублікував у 1994 р. відомий український письменник, лауреат Шевченківської премії М. А. Шудря [26]. Судячи з листування Сумцова та Петлюри, особисто знайомі вони не були, хоча були добре обізнані про наукові праці та громадську діяльність один одного. Листи свідчать про велику повагу Петлюри до харківського професора, для якого Сумцов був справжнім науковим авторитетом, як виявилось, дослідження Сумцова про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка та Т. Г. Шевченка були для Петлюри важливим джерелом роздумів про український народ та його долю. Петлюра звертався до Сумцова з проханням допомогти вступити до Харківського університету, надіслати йому матеріали щодо біографії Квітки-Основ'яненка, цікавився його думкою стосовно власних літературних творів, обговорював співпрацю в періодичних виданнях. Петлюра ділився з Сумцовим своїми поглядами на розвиток самосвідомості українського народу, роль науки в цьому процесі та підкреслював важливу роль М. Ф. Сумцова в процесах

національного відродження: «А в нас на Україні так мало тієї істини у формі науки, діяльності й активності громадянства, тому знову-таки, треба молити долю, щоб вона послала нам побільше боротьби думок, боротьби за перемогу громадських та наукових течій. Щиро бажаю Вам поспіху у тій справі, за яку Ви взялися, щоб допомогти культурному розвою нашого народу й буянню його самосвідомості. Тут справді всякому свідомому своїх обов'язків діячеві стане праці на цілий вік. Мені уявляється іноді, що це просто якась прірва, безодня, куди треба гатити, кидати, задовольняти, готувати...» [23, с. 16].

Власне чим й займався все своє життя М. Ф. Сумцов.

Микола Федорович Сумцов, широко відомий в Європі як дослідник народного побуту, традицій та світогляду слов'янських народів, стояв біля витоків та був першим директором (1920-1922 рр.) Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, заснованого у січні 1920 року шляхом реорганізації мережі музейних закладів Харкова. Новий музей за активної участі Сумцова увібрав у себе кращі колекції музеїв Харківського історико-філологічного товариства, міського художньо-промислового та університетського музеїв, створених ще у 1880-х роках, та в яких в різні роки працював вчений. Ім'я Г.С. Сковороди було присвоєно музеєві Слобідської України в 1922 році в зв'язку з 200-річчям з дня народження філософа [10, с.11]. Вже тоді музей набув всеукраїнського характеру. Сумцов особисто визначив структуру музею, що включала історичний, художній і етнографічний відділи та розробив наукові засади його діяльності. Пріоритетним напрямком роботи музею було всебічне «...вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях її різноманітних галузей» [10, с.11]. І це повністю відповідало загальній тенденції розвитку краєзнавства 20-х років минулого століття, коли етнографія набувала важливого значення у зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, як найповнішого виявлення місцевих ресурсів. Музей розвивав свою діяльність не дивлячись на несприятливі умови (відсутність коштів, холод та два роки перевозу), малий штат (на 1924 р. – 7 співробітників). Музей поповнювався пожертвами, також речі надходили по ордерах, в обмін та купувалися, збирав бібліотеку. За період 1920 – 1 травня 1925 р. нових надбань до музею надійшло: речей – 2046 та книжок – 438. Зібрані речі надали можливість улаштувати в музеї 2 виставки нових надбань. З метою продовження вивчення народного побуту, збирання нових експонатів, просвітницької роботи співробітники музею проводили різноманітні екскурсії по Харкову та Харківському повіту. Музейними матеріалами були доступні для користування більше ніж 20 науковим та навчальним організаціям. За музейними матеріалами розроблялись теми: українська архітектура, українські кафлі, українські музичні інструменти, українські дерев'яні вироби, жіноче головне вбрання Слобідської України, українські вишивки, килими, цехи в Україні, старий Харків та інші. М.Ф. Сумцову належить ідея збирання та вивчення писанок Слобожанщини. Саме він склав відповідну програму їх збору і дослідження, а свою колекцію писанок із 378 предметів Сумцов передав до музею. Вона презентувала не лише повіти Харківської губернії, які входили до складу Слобожанщини, а й окремі центральні та західні губернії України. Ця унікальна колекція до нашого часу є безцінним джерелом орнаментики Слобідської України та справжньою перлиною Харківського історичного музею. Тож не дивно, що Сумцовськими писанками цікавляться сучасні писанкарі, які з великим натхненням та любов'ю вивчають та копіюють її [27, ФР-5942, № 999]. Піклувався М.Ф. Сумцов і про колекції художнього відділу Музею Слобідської України, основна частина яких складалася з картин та етюдів видатного українського художника С. І. Васильківського, які митець залишив Харкову. За сприяння М. Ф. Сумцова відділу було присвоєне ім'я цього визначного пейзажиста, а колекції продовжували поповнюватися картинами місцевих художників. Професор Сумцов був відомим мистецтвознавцем, він знаходив та збирав полотна, які зображували побут, народні звичаї та традиції, портрети відомих харків'ян, в тому числі професорів Харківського університету. Так, до зібрань музею потрапив портрет видатного історика, літописця Слобожанщини Д.І. Багалія, пензля знаменитого портретиста І. Ю. Рєпіна. Збірки музею весь час поповнювалися найрізноманітнішими матеріалами. Так, особисто М.Ф. Сумцов зібрав і приніс до музею колекцію стародавніх палітурок, тим самим

започаткувавши створення нового рукописного відділу. З часом з'явилася потреба у розширенні структури музею, відкритті нових відділів. Так, у музеї були організовані, окрім рукописного, відділ Г.С. Сковороди та Т.Г. Шевченка. Вже тяжко хворий Сумцов у 1921 р. зібрав колекцію з 17 малюнків та карток стародавніх музичних інструментів [27, ФР-5942, № 999].

Від Музею Слобідської України і мені Г.С. Сковороди веде свій родовід Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, гідно продовжуючи традиції, впроваджуючи в життя світоглядні орієнтири видатного вченого, вдячного сина Слобожанщини – Миколи Сумцова. В колекції музею зберігаються унікальні фотографії, документи та особисті речі вченого, які демонструються на стаціонарних виставках музею, з 1994 року на базі музею запроваджені Сумцовські читання, в рамках яких щорічно проводяться наукові всеукраїнські та міжнародні конференції, де розглядаються актуальні питання з історії Слобожанщини в контексті історії України, стан музейної справи в регіоні і перспективи її подальшого розвитку, питання науково-дослідної, експозиційної, виставкової, науково-освітньої роботи музеїв та пам'яткоохоронна діяльність в Україні.

Постать Миколи Сумцова однозначно увійшла в історію сучасної України своєю величчю та незламністю, пристрасний борець з великодержавним російським шовінізмом, ще на початку XX ст. бачив в ньому загрозу для всього людства в цілому та попереджав про це нас – українців XXI ст. Микола Сумцов був та залишається совістю українського народу, світочем нашої національної науки та культури, прикладом боротьби за існування української нації. Недарма, одним з його псевдонімів був Залужний...

Вшанування та дослідження творчості М.Ф. Сумцова, застосування багатьох його ідей сьогодні – це наш борг пам'яті, шани та визнання одному зі своїх найвизначніших борців за Україну другої половини XIX – першої чверті XX ст.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. 1 февраля 1906 г. – 20 ноября 1922 г. *Церковная газета*. 1922. 20 листопада. № 26. С. 3.
2. Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова. *Червоний шлях*. 1923. № 3. С. 162-171.
3. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. Друге виданє. Наклад і друк партійної книгарні. 1915. 124 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915.pdf
4. Карпо А. Останні дні Миколи Сумцова. *Голос*. 1942. 01 листопада. № 37. С. 3.
5. Микола Федорович Сумцов. (Бібліографічний покажчик). Київ: *Рідний край*, 1999. 240 с.
6. Наріжний Симон. Полтавський університет. Тижневик "Тризуб". Париж. 1930. Число 6 (214), стор. 12-16. Число 7 (215), стор. 7-10. Число 8 (216), С. 10-14. URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12292].
7. Почетная золотая медаль проф. Н. Ф. Сумцова (за труды по этнографии Украины: Премия присуждена на общ. собр. Императ. рус. геогр. о-ва:) Мест. Хроника. *Южный край*. 1916. 16 февраля.
8. Проць Н.В. Деякі аспекти діяльності Миколи Федоровича Сумцова як гласного Харківської міської Думи. У милому місті моєму: *Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Харків: Майдан, 2017. С. 132-139.

9. Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилет. годовщине его учено-пед. деятельности. Х.: Тип. «Печ. дело», 1906. 32 с.
10. Рыбальченко Л.Л. О некоторых аспектах деятельности Музея Слободской Украины имени Г.С.Сковороды в 20-е – начале 30-х годов. Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Х., 1995. С. 11-13.
11. Савченко (Хіріна) Г. О. Академік Микола Сумцов – історик Харкова. Краєзнавство. Літопис українських краєзнавців. Науково-популярний журнал. Том 7. Випуск 1-4 (32-35). Київ: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 1995. С. 39-42.
12. Список сочинений Н. Ф. Сумцова за 1878-1900 гг. Сост. Е. К. Редин. Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. 1902. Вып.7. С. 19-37.
13. Список сочинений Н. Ф. Сумцова. написанных в пятилетие 1900-1905 гг. Сост. Е.К.Редин. Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1909. Т.18. С.25-29.
14. Сумцов М. Ф. «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка». Харків: Слово, 1918. 240 с.
15. Сумцов М. Ф. Рецензія та лист М. Ф. Сумцова на роботу М. С. Грушевського «Початки громадянства (Генетична соціологія).» Відень 1921 р., 328 ст. Україна: наук. двохмісячник українознавства. Київ: Держ. вид.-во України. Кн. 3. 1925. С. 153-154.
16. Сумцов М., Сумцов Д. Географія України. Харків: Всеукр. держ. Вид-во, 1921. 140 с.
17. Сумцов М. Ф. Вага і краса української народної поезії. 2-е вид. Черкаси: Сіяч, 1917. 64 с.
18. Сумцов Н. Ф. Леонардо да Винчи: Исслед. проф. Н. Ф. Сумцова. Харков: Типо-литогр. «Печ. дело» кн. К.Н.Гагарина, 1900. 200 с.
19. Сумцов Н. Ф. Отчет о публичных лекциях в Полтаве, Новочеркасске и Ростове-на-Дону. Труды Педагогического Отдела ХИФО. Вып. 5. Харьков, 1899. С. 210-220.
20. Сумцов Н. Ф. Список лит. Сост. Е. К. Редин. Профессор Николай Федорович Сумцов: К двадцатипятилет. годовщине его учено-пед. деятельности. Х., 1900. С. 19-37.
21. Сумцов Н. Ф. На Западе и дома. (Этюды путешественника). Москва: Печатня А. И. Снигеревой, 1910. 160 с.
22. Сумцов Н. Ф. Иоанн Вышенский (южно - русский полемист XVII ст.). Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. 29 с.
23. Сумцов Н. Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета. Харьков, 1897. 18 с.
24. Сумцов Н. Ф. К истории южно - русской литературы семнадцатого столетия. Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1885. 197 с.
25. Хіріна Г. О., Лантух А. П. Микола Сумцов – фундатор української національної ідеї в Слобідській Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 16 березня 2016 р. з нагоди 15 річчя кафедри українознавства/ науковий редактор: проф. Чопяк В.В, проф.. Магльований А.В. Львів: Друкарня ЛНМУ ім. Д. Галицького, 2016. С. 242-245.
26. Шудря М. А. «Хоча я й не пророк». З листів С. Петлюри. Неопалима купина. 1993. № 2. С. 15–17.
27. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.
28. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки Академії наук України ім. В. І. Вернадського, м. Київ.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

G.O. KHIRINA, Ph.D. in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Fundamental and Social Sciences at National University
of Pharmacy

e-mail: kilyasha@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>

National University of Pharmacy,
Hryhorii Skovoroda Street, 53 Kharkiv, 61002, Ukraine

O.M. SOSHIKOVA, Ph.D. in Philosophy,
Acting Director of the public institution “M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum” of the
Kharkiv regional council

e-mail: son1976@bigmir.net ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2613-1439>

The public institution “M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum” of the Kharkiv regional
council,

Universitetska Street, 5 Kharkiv, 61003, Ukraine

MYKOLA SUMTSOV – A FIGURE IN THE CONTEXT OF TIME

The article is dedicated to the 170th anniversary of M.F. Sumtsov's birth.

Objective: to analyze and summarize the role and place of academician M.F. Sumtsov in the development of European and Ukrainian science and culture, to determine the peculiarities of the scientist's scientific interests, to trace the transformation of his scientific views, to analyze the contribution to the development of Ukrainian culture, the formation of the national idea, and the formation of Ukrainian national consciousness.

Research methodology: the principles of analytical approach, historicism, and objectivity, embodied through the application of special-historical methods - comparative-historical, chronological, and retrospective.

Scientific novelty. For the first time, materials from Fund N 1115 of the Central Rada of Ukraine CSAVO of Ukraine regarding the involvement of M.F. Sumtsov as a responsible person of the Central Rada in organizing Ukrainization of education in the Kharkiv region are introduced into scientific circulation. The biography of the scientist is supplemented with his work at the Ukrainian University in Poltava in 1918, and his arrest in 1921, made possible after studying the periodical press of the 1940s. The contribution of Sumtsov to the formation of Ukrainian studies as a separate field of scientific knowledge, to biographical and prosopographic research, the study of the nature and geography of Ukraine, the analysis of Sumtsov's correspondence in terms of his place among prominent representatives of Ukrainian culture, including S.V. Petliura, is analyzed.

Conclusions. M.F. Sumtsov is a prominent figure in the history of Ukrainian and European science and culture, one of the founders of Ukrainian studies as a separate scientific field, belonged to a whole pleiad of founders of the Ukrainian national idea. Sumtsov's scientific work is characterized by interdisciplinarity, versatility, and depth of understanding of the problems of peoples' existence. The worldview, public activity, and scientific legacy of the scientist fully reflected the complex contradictions of the era from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century. Sumtsov was a man of his time, but he went beyond its boundaries with his actions and scientific works, which remain an important source for understanding and studying the culture and spirituality of the Ukrainian people.

Key words: *Mykola Sumtsov, Dmytro Sumtsov, Symon Petliura, Mykhailo Hrushevskiy, Central Rada, science, university, biographical research, museum.*

References

1. February 1, 1906 - November 20, 1922. Church Newspaper. 1922. November 20. No. 26. P.3. (in Russian).
2. Bahalii D.I. Scientific legacy of Academician M.F. Sumtsov. Red Path. 1923. No. 3. P.162-171. (in Ukrainian).

3. Drahomanov M.P. Letters to Naddniprianska Ukraine. Second edition. Print run of the party bookstore. 1915. 124 p. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915.pdf (in Ukrainian).
4. Karpo A. Last Days of Mykola Sumtsov. *Voice*. 1942. November 1. No.37. P.3. (in Ukrainian).
5. Mykola Fedorovych Sumtsov. (Bibliographic index). Kyiv: Rodynniyi krai, 1999. 240 p. (in Ukrainian).
6. Narizhnyi Symon. Poltava University. *Weekly "Tryzub"*. Paris. 1930. Number 6 (214), pages 12-16. Number 7 (215), pages 7-10. Number 8 (216), P. 10-14. URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12292. (in Ukrainian).
7. Honorary gold medal of Prof. N.F. Sumtsov (for works on the ethnography of Ukraine: The award was presented at the general meeting of the Imperial Russian Geographical Society:) Local news. *Southern Region*. 1916. February 16. (in Russian).
8. Prots N.V. Some aspects of Mykola Fedorovych Sumtsov's activity as a member of the Kharkiv City Duma. *In my dear city: Historical and local history almanac*. Issue 2. Kharkiv: Maydan, 2017. 206 p. P. 132-139. (in Ukrainian).
9. Redin E.K. Professor Mykola Fedorovych Sumtsov: On the thirtieth anniversary of his scientific and pedagogical activity. Kharkiv: Typ. "Printing Business", 1906. 32 p. (in Russian).
10. Rybalchenko L.L. On some aspects of the activity of the Museum of Slobozhanshchyna named after H.S. Skovoroda in the 1920s - early 1930s. *First Sumtsov Readings. Abstracts of the scientific conference dedicated to the 75th anniversary of the Museum of Slobozhanshchyna named after H.S. Skovoroda*. Kharkiv, 1995. P. 11-13. (in Russian).
11. Savchenko (Khirina) H.O. Academician Mykola Sumtsov - historian of Kharkiv. *Local lore. Chronicles of Ukrainian local historians. Scientific-popular magazine*. Volume 7. Issue 1-4 (32-35). Kyiv, All-Ukrainian Association of Local Historians, 1995. P. 39-42. (in Ukrainian).
12. List of writings by N.F. Sumtsov for 1878-1900. Compiled by E.K. Redin. *Works of the Pedagogical Department of the Kharkiv Historical and Philological Society*. 1902. Issue 7. P. 19-37. (in Russian).
13. List of writings by N.F. Sumtsov written during the five-year period 1900-1905. Compiled by E.K. Redin. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society*. 1909. Vol. 18. P.25-29. (in Russian).
14. Sumtsov M.F. Review and letter from M.F. Sumtsov regarding M.S. Hrushevsky's work "Beginnings of Citizenship (Genetic Sociology)." Vienna 1921, 328 p. *Ukraine: Scientific bimonthly of Ukrainian studies*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine. Book 3. 1925. P.153-154. (in Ukrainian).
15. Sumtsov M., Sumtsov D. Geography of Ukraine. Kharkiv: All-Ukrainian State Publishing House, 1921. 140 p. (in Ukrainian).
16. Sumtsov M.F. Weight and Beauty of Ukrainian Folk Poetry. 2nd ed. Cherkasy: Siach, 1917. 64 p. (in Ukrainian).
17. Sumtsov N.F. Ioann Vyshensky (southern-Russian polemicist of the 17th century). Kyiv: Typography of H.T. Korchak-Novitsky, 1885. 29 p. (in Russian).
18. Sumtsov N.F. On the Issue of Compiling a Guide for Students of the Imperial Kharkiv University. Kharkiv, 1897. 18 p. (in Russian).
19. Sumtsov N.F. On the History of Southern Russian Literature of the Seventeenth Century. Kharkiv: Typography of M.F. Zilberberg, 1885. 197 p. (in Russian).
20. Sumtsov N.F. Leonardo da Vinci: Study by Prof. N.F. Sumtsov. Kharkiv: Typo-lithography "Printing Business" of K.N. Gagarin, 1900. 200 p. (in Russian).
21. Sumtsov N.F. Abroad and at Home. (Traveler's Etudes). Moscow: Printing House of A.I. Snigiryov, 1910. 160 p. (in Russian).
22. Sumtsov N.F. Report on Public Lectures in Poltava, Novocherkassk, and Rostov-on-Don. *Works of the Pedagogical Department of HIFO*. Issue 5. Kharkiv, 1899. P. 210-220. (in Russian).

23. Sumtsov M.F. "Slobozhanshchyna. Historical-Ethnographic Exploration". Kharkiv: Slovo, 1918. 240 p. (in Ukrainian).
24. Sumtsov N.F. List of Literature / Compiled by E.K. Redin // Professor Mykola Fedorovych Sumtsov: On the Twenty-fifth Anniversary of His Scientific and Pedagogical Activity. Kharkiv, 1900. P.19-37. (in Russian).
25. Khirina H.O., Lantukh A.P. Mykola Sumtsov - Founder of the Ukrainian National Idea in Slobozhanshchyna. *Materials of the International Scientific and Practical Conference on March 16, 2016, on the Occasion of the 15th Anniversary of the Ukrainian Studies Department* / Scientific Editor: Prof. Chopyak V.V, Prof. Mahlovany A.V. Lviv: Printing House of D. Halytskyi Lviv National Medical University, 2016. P. 242-245. (in Ukrainian).
27. Shudria M.A. "Though I am not a Prophet." From the Letters of S. Petliura // *Unburnt Bush*. 1993. No. 2. P. 15–17. (in Ukrainian).
27. Archive of the Kharkiv Historical Museum named after M.F. Sumtsov.
28. Manuscript Department of the Central Scientific Library of the Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv.
29. Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine.
30. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv.

Текст надійшов до редакції 20.04.2024. / The text was received by the editors 20.04.2024.

Текст затверджено до друку 20.05.2024. / The text is recommended for printing 20.05.2024.

В. М. ТКАЧЕНКО, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник
e-mail: viktor69tkachenko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6741-3430>
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл. 08400, Україна

ВНЕСОК МИКОЛИ СУМЦОВА В ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСАНКАРСТВА

Мета статті. На основі історичних джерел і архівних матеріалів висвітлити діяльність Миколи Сумцова (1854–1922) з вивчення писанкарства як одного з видів декоративно-ужиткового мистецтва України та його вплив на подальші дослідження писанок.

Методологія дослідження. Застосовано методи пошуку, аналізу, синтезу та узагальнення, використано принципи історизму та об'єктивності. Застосування зазначених методів і принципів дослідження допомогли розкрити діяльність М. Сумцова, пов'язану з вивченням писанки, її орнаментальної складової та писанкарства загалом.

Наукова новизна. Уперше цілісно розглядається діяльність Миколи Сумцова з дослідження писанкарства, а введення в науковий обіг листів Ф. Вовка, А. Патери з відомостями про писанки, Х. Ящуржинського про надсилання колекції виробів до нього та висвітлення листування з іншим дослідником С. Кульжинським засвідчує визнання його праці щодо цього питання.

Висновки. Дослідження М. Сумцовим українського писанкарства в кінці XIX – на початку XX століття вказують на те, що він один із перших ґрунтовно зацікавився окресленою тематикою. Саме М. Сумцов уперше розробив програму-запитальник з дослідження писанкарства. У 1891 р. вийшло друком узагальнене видання про писанки, у якому вчений запропонував власну розробку класифікації орнаментальних мотивів, висвітлив звичаєво-обрядові традиції, пов'язані з використанням писанок, охарактеризував символіко-семантичне значення окремих орнаментальних мотивів, що зображувалися на великодніх яйцях, тощо.

І сьогодні дослідники народного мистецтва, зокрема писанок, звертаються до праці М. Сумцова, яка на багато років стала визначальною у вивченні українського писанкарства.

Ключові слова: Микола Сумцов, українське писанкарство, писанки, Слобожанщина, архів, документ, епістолярій.

Як цитувати: Ткаченко В. М. Внесок Миколи Сумцова в дослідження писанкарства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 159-167. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-15>

In cites: Tkachenko V. M. (2024) Mykola Sumtsov's contribution to the study of pysankas. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2024, Issue 38, (159-167), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-15> (in Ukrainian)

У науковому доробку відомого українського історика, етнографа, вченого, дослідника народної культури Миколи Сумцова вивчення писанкарства займає особливе місце. Він оприлюднив кілька публікацій про писанки, уклав програми з їх дослідження та збирав колекції, а його праця «Писанки» [20], видана в 1891 р., стала фундаментальною на той час на теренах слов'янського простору.

©Ткаченко В. М., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Чимало науковців зверталися до неї, досліджуючи тему писанкарства, орнаментативності тощо. Це, зокрема, С. Кульжинський, М. Кордуба, В. Щербаківський, І. Шулік, С. Ярошевський, С. Шамрай, Т. Мишківська, а серед нинішніх варто назвати дослідження О. Кожолянка, К. Холодй, Ю. Датченко, С. Іваненко, С. Бахтіної та ін. Багато хто відзначав неабиякий вплив праці М. Сумцова на їхні вишукування в царині декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема вишивки, ткацтва та писанкарства.

Як відомо, вивчення писанкарства на території Російської імперії розпочалося в 1874 р. членами Російського географічного товариства. До того часу в літературі з'являлися лише побіжні відомості щодо цього питання, розпорошені в окремих губернських і земських виданнях, які стосувалися започаткованого звичаю використання та дарування яєць на Великдень, ролі писанки в обрядах, віруваннях та звичаях. Уперше про писанку як витвір мистецтва та необхідність її дослідження висловився відомий український антрополог, етнограф, археолог Ф. Вовк на III Археологічному з'їзді в Києві (1874). У своєму виступі дослідник звернув увагу на важливе значення писанкових узорів у процесі вивчення українського народного орнаменту [6, с. 317–325; 27].

Пізніше, проживаючи з 1887 р. в Парижі, він надсилає листа до М. Сумцова з повідомленнями деяких даних про українські писанки. На жаль, дата написання відсутня. У листі Ф. Вовк, зокрема, пише:

«Шановний Миколо Федоровичу.

Прочитавши передруковану в Київ(ській) Стар(овині) заяву Вашу про те, що Ви маєте намір зайнятися дослідженням українських крашанок [очевидно, ідеться про писанки. – В. Т.], користуючись нагодою повідомити Вам кілька малюнків, збережених у мене від подорожей Болгарією та Добруджем, а також оригінальне яйце, отримане мною від черниць Рілихського монастиря в Добруджі, які займаються, ймовірно, і тепер виготовленням таких яєць....

Займаючись у свій час сам українською орнаментикою (мій реферат був надрукований в Працях 3-го (Київ.) Археологічного з'їзду) я цікавився також і питанням про крашанки [напевне, мовиться про писанки. – В. Т.] і зробив реферат про них на одному з останніх засідань Київ. відділу Географіч. тов. Через подальше закриття Відділу реферат цей не був навіть написаний, але послуживши для його складання ціла колекція малюнків писанок зібрана в Музеї цього злочасного Товариства і може бути що і збереглася навіть у Вл. Бон. Антоновича, якому передбачливо було доручено приписом Генер.-губернатора зберігання майна Відділу. Ця колекція, у складанні якої брав участь головним чином Мих. Левченко, була досить велика і містила в собі між тим малюнок дуже рідкісної писанки з зображенням риби (символічне значення цього малюнка Вам зрозуміло відомо) і кілька малюнків із зображен(ням) свастики тощо.

Згодом (у 1878 р.) мені була повідомлена, ймовірно, відомим Вам галицько-українським письменником Павликом невелика колекція писанок, зібрана його сестрою в Галичині – колекція теж дуже цікава, але доля її, завдяки колотнечам того часу, залишається мені невідомою. Я дуже добре пам'ятаю, що зробив малюнки всієї цієї колекції, але дуже можливо, що вони були зібрані разом з цілою купою іншого етнографічного матеріалу, після мого раптового від'їзду з Києва в 1879 р. Втім, я постараюся зібрати про це по можливості і довідки.

Я дуже хотів би щоб відомості, що повідомляються мною, могли виявитися для Вас скільки-небудь корисними...» [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 258, арк. 1–2].

З-поміж дослідників народного мистецтва була сестра М. Драгоманова Ольга Косач (Олена Пчілка), яка, подорожуючи зі своїм чоловіком волостями Волині, збирала узори народних вишивок, тканин і писанок. Зібраний матеріал вона впорядковувала та видала через два роки після III Археологічного з'їзду, а саме в 1876 році. У роботі О. Косач власне писанкам приділено небагато місця, проте це була перша кольорова літографія українських писанок, що стала важливим документальним свідченням про писанки Східної Волині [18; 27].

У 1878 р. в Києві вийшов альбом вишивок і писанок під назвою «Южно-русский орнамент», автором якого була Пелагія Литвинова. В альбомі на двох таблицях у кольорах зображено 24 писанки з Глухівського повіту Чернігівської губернії [10; 27].

Цього ж року П. Чубинський у «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» охарактеризував писанки та обряди, пов'язані з ними. Він, зокрема, приділив увагу висвітленню «волочільного» понеділка та поминання мертвих на гробках [30, с. 28; 27].

Очевидно, володіючи такою інформацією та маючи безпосередню зацікавленість до писанкарського мистецтва, М. Сумцов у 1889 р. в «Этнографическом обозрении» розміщує публікацію про фарбовані великодні яйця. У ній автор наголошує на тому, що побутування писанок в Україні привернуло до себе увагу в польській і німецькій етнографічній літературі. При цьому зауважив, що в російській літературі питання про великодні яйця зовсім не розроблене, ніхто не вивчав народних крашанок [писанок. – В. Т.], не збирав їх і про них узагалі немає відомостей [17, с. 166–169]. У роботі Сумцова було подано також програму-запитальник про великодні яйця-писанки, яка була надрукована згодом і в інших виданнях. Продовжуючи досліджувати тему писанкарства на Слобожанщині, цього ж року професор Харківського університету Микола Сумцов опублікував у газеті «Харьковские губернские ведомости» статтю з програмою щодо окресленого питання. У ній він просив збирати інформацію про писанки, самі вироби й по змозі надсилати йому [16, с. 14]. С. Бахтіна зазначає, що на його прохання «відгукнулося тридцять чоловік» [2].

Упродовж 1891–1892 рр. М. Сумцов у виданнях «Харьковский сборник» [19, с. 3–6] та «Киевская старина» [22, с. 120–123], а також окремим відбитком [18] надрукував «Програму для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии». У передмові до неї автор зауважив, що «Харківська губернія мало досліджена в етнографічному плані»..., а «етнографічні дані незначні та розкидані», тому є потреба глибшого вивчення пізнання світогляду та селянського побуту [22, с. 120]. Як зазначається, він запропонував коротку програму з різних питань, пов'язаних з матеріальною та духовною культурою населення краю. Щодо писанкарства М. Сумцов просив надсилати відомості про «повір'я, обряди, приказки, легенди, пов'язані з пасхальними писанками, які малюнки бувають на писанках. Народні назви писанок і для чого використовуються вони в побуті народу» [22, с. 121].

Етнограф також звертався до різних людей з проханням надати відому їм інформацію про писанки або літературу про них. Так, дослідник чеської народної культури А. Патера, відповідаючи на запит М. Сумцова, у листі від 30 серпня 1889 р. написав:

«Милостивий государ, Миколо Федоровичу!

Вибаچه, що зараз не відповів на Вашого листа, причиною цього були мої заняття, яких не можна було відкласти. Що стосується Вашого питання, де б можна було знайти відомості про західнослов'янські писанки, то дозволю собі доповнити Ваші вказівки ще таким:

1) Moravske ornamenti. Vydava Vlastenecky Muzejni Spolek v Olomuci. Na kamen kreslila Madlenka Warklova. V Olomuci. 1888 v 80 str. 35 tab. VIII.

2) Velikonoči vajíčka ze Slovenska Moravskeho. Pisě prof. Jos. Klvaňa. (Časopis vlasteneckeho muzejního spolku v Olomouclého. Ročník III (1886) str. 91.

Що ж до югославських писанок, то мені дуже мало відомо про них, і я впевнений, що Вам може краще дати відомості шановний Марин Степанович Дрінов...» [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 898, арк. 1]. Відомо, що він є основоположником історичної науки в Болгарії, автором єдиної болгарської орфографії. Досліджував проблеми слов'янської історії, літератури, етнографії; є співзасновником Болгарського наукового товариства (1869) та ін. [7].

Опрацювавши надіслані матеріали, а також використовуючи власні напрацювання, відомий дослідник видав працю «Писанки» [20], яка була надрукована й у виданні «Київська старовина» [21, с. 181–209]. Це було перше академічне опрацювання писанкового мистецтва в Україні й у слов'янській етнографії загалом. Своє наукове дослідження М. Сумцов поділив на дві частини. У першій він приділив увагу релігійно-символічному значенню та обрядовому використанню яєць, народним назвам і способам виготовлення писанок тощо. У наступних розділах і частинах роботи автор розглянув орнаментацию та прості архаїчні елементи писанки, наводячи пояснення їхнього походження. Окрім того, професор М. Сумцов у

монографії «Писанки» наводить дані про західноєвропейські твори кінця XVII – початку XVIII століття, спеціально присвячені великоднім яйцям, називає авторів: Ріхтер (Гейдельберг, 1682 р.), Кобер (Лейпциг, 1690 р.), Краксій (Франкфурт-на-Одері, 1705 р.). Вони згадують і українські писанки [27].

Одним із перших, хто відзначав вагомість праці М. Сумцова «Писанки», був ще один дослідник кінця XIX століття, автор відомого альбому писанок С. Кульжинський [9]. Працюючи над колекцією в Лубенському музеї К. Скаржинської, у листі від 13 лютого 1895 р. він писав: «У Вашій праці про писанки, що служить для мене настільною книгою, Ви висловили побажання про його продовження. Передбачуване мною видання, про яке я говорю..., і зроблено головним чином під впливом цього побажання» [28]. В іншому листі від 24 червня 1897 р. він зазначив: «Головним чином, Вашим “Писанкам” я зобов’язаний рішенням і самою можливістю видати альбом» [28]. В одному з листів до вченого С. Кульжинський зауважив, що зібрано вже понад 2000 екземплярів писанок із 10 губерній, але важливо зібрати в інших місцях, де це явище поширене. Також він просить по змозі надіслати для альбому або писанки з його колекції, або ж їх кольорові малюнки... [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 624, 8 арк.]. В іншому листі, за 1897 рік, С. Кульжинський дякує М. Сумцову за надіслані малюнки писанок для розміщення їх в альбомі та висловлює сподівання, що його «альбом, у який увійде не тільки 300 хромолітографірованих друкованих знімків», а й «детальний опис усіх остальних писанок колекції Лубенського музею, послужить матеріалом для праць учених спеціалістів» [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 626, арк. 1–2]. Серед його листів – один із проханням надати рецензію на альбом у журналі «Київська старовина» й висловити думку щодо можливого видання наступного тому альбому писанок [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 628, арк. 1–2]. Загалом, ознайомлення з епістолярієм С. Кульжинського до М. Сумцова, указує на важливість думки самого етнографа щодо роботи над каталогом. Водночас із текстів листів можна почерпнути інформацію про роботу над виданням, про проблеми, з якими зіткнувся автор, тощо. Отже, частково збережена епістолярна спадщина С. Кульжинського, зокрема його листування щодо видання альбому писанок на матеріалах Лубенського музею К. М. Скаржинської з відомим етнографом М. Сумцовим, є свідченням формування поглядів С. Кульжинського на писанки та бажання працювати над каталогом колекції [28, с. 68–78].

За час своєї наукової діяльності М. Сумцов ще не раз звертався до теми писанок, збираючи та вивчаючи їх [15; 23; 24; 25]. Про це є відомості в одному з листів Х. Ящуржинського (1852–1923), учителя Одеського інституту, від 9 квітня 1895 р. до вченого. Він, зокрема, пише: «Христос Воскрес! Бажаю Вам, Глибокоповажний Микола Федорович, щоб з веселою весною сил у Вас прибавилось вдсятеро!!! Вчора Вам надіслав кілька писанок – будь ласка, тільки не лайте мене! Справа в тому, що я Святу Паску провів у глушині біля Балти і у священника взяв кілька писанок, малюнки яких видалися мені цікавими. Я їх потворно приготував (очистив); деякі ж і взяв побитими. Я хочу дещо цікаве зібрати в майбутній Великдень, – ось тут мені й потрібні Ваші вказівки. Доведеться просити, щоб без вмісту розписували, і які візерунки Вам потрібні? Прошу ще Вас, чи не можете мені надіслати Вашої статті “Про писанки” хоч два екземпляри. Я пошлю священникові, який хоче допомагати зібрати колекцію і одній пані, яка теж може дещо зібрати...» [29, ф. 2052, оп. 1, од. зб. 1446, арк. 1–2]. Як бачимо, М. Сумцов підтримував стосунки з різними людьми, вів із ними переписку, намагався отримати для своєї колекції писанки з різних регіонів України, продовжуючи досліджувати тему писанкарства серед українців та публікувати нові відомості про народне мистецтво.

Так, у «Київській старовині» за 1897 р. було надруковано його повідомлення «Обычай ломать скорлупу яйца», у якому він зазначає, що зміст вірувань, пов’язаних із ламанням шкаралупи, є майже однаковим в Україні, Росії, Франції, Великій Британії, Німеччині, Австрії та Бельгії [15, с. 70].

Готуючись до проведення XII Археологічного з’їзду в Харкові (1902), М. Сумцов розробив та опублікував нову програму для збирання писанок і відомостей про них. У великій за обсягом вступній частині упорядник наголосив, що в Росії зовсім відсутні етнографічні

музеї, на відміну від Європи. Далі автор зауважує, що під час святкування Великодня є звичай розфарбовувати яйця. Він поширений у Греції, Румунії та в інших слов'янських країнах. Багаті колекції великодніх яєць з різними орнаментами та назвами, як він зазначив, мають польські музеї, а писанки з Галичини виставлялися на всесвітніх виставках у Вені та Парижі. Тому важливо зібрати їх і в «Малоросії», де також поширене це явище. Усім охочим пропонували відповісти на сім запитань, а по змозі надіслати на адресу Харківського університету й самі писанки, малюнки та фотографії [11]. Ця програма була надрукована до початку проведення з'їзду в «Записках императорского Харьковского университета» [12, с. 36–37], а також у «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [14, с. 36–37]. Інформацію про отримані відомості та матеріали на згадану програму оприлюднив на засіданні комітету з проведення з'їзду у своєму виступі «О писанках» О. Ветухов [5, с. 431–433].

Під час підготовки до проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908) програму М. Сумцова надрукували в «Чернігівських єпархіальних відомостях» за 1900 р. [13, с. 409–421]. Усі матеріали за цією та іншими програмами пропонувалося надсилати на адресу Історико-філологічного товариства в м. Ніжині. У виступі про чернігівські писанки, який був підготовлений за матеріалами програми та озвучений на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові, мовиться про те, що на Чернігівщині на початку ХХ століття збереглося виготовлення писанок до Великодня [4, с. 176–178].

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України зберігається чимало друкованих джерел, таких як статті, замітки, окремі номери рідкісних журналів, газет, вирізки з них. Саме серед таких матеріалів фонду «Інститут українського фольклору» зберігається фрагмент статті М. Сумцова «Писанки», надрукованої у виданні «Южный край» за 1912 р. [23]. Відомий науковець висвітлює питання походження писанок, вживання яйця як весняного символу та використання в дитячих іграх в Україні. Етнограф указує, що ще відомий інженер і військовий картограф французького походження Боплан, який перебував на території України упродовж 1637–1638 рр., у своїй праці [3] зазначив, що українці христосувалися на Великдень розфарбованим яйцем. Він навів і легенду про Воскресіння Ісуса Христа та крашанку, а також про те, як селянин допоміг Спасителю нести хреста на Голгофу. Підсумовуючи, М. Сумцов зауважив, що «кожний час, всяке нове покоління вносить щось своє, відповідно до своїх інтересів», а «писанки дають людям маленьку радість, маленьку втіху» [1, ф. 8–10, од зб. 1131, арк. 6; 26].

У книзі «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния : пособие по родиноведению» (1918) М. Сумцов описав свято Великодня, з'ясував різницю між крашанкою та писанкою: крашанка – яйце, пофарбоване в червоний колір, а писанка – яйце з різноманітним розписом, з геометричним або рослинним орнаментом. Саме ж воно символізує весняне відродження сонця, у християнстві – Воскресіння Христа. М. Сумцов навів християнську легенду про походження писанки, пов'язану з Марією Магдалиною. Він зазначив, що писанки виготовляли дівчата, використовуючи переважно рослинний і рідше – тваринний орнамент [24 с. 278]. Етнограф звернув увагу на писанкарство також в іншій своїй історико-етнографічній розвідці «Слобожане» [25].

Отже, дослідження М. Сумцовим українського писанкарства в кінці ХІХ – на початку ХХ століття вказують на те, що він один із перших ґрунтовно зацікавився цією тематикою. Саме він уперше розробив програму-запитальник дослідження писанкарства. У 1891 р. було здійснено узагальнене видання про писанки, у якому вчений запропонував власну розробку класифікації орнаментальних мотивів, висвітлив звичаєво-обрядові традиції, пов'язані з використанням писанок, охарактеризував символіко-семантичне значення окремих орнаментальних мотивів, що зображувалися на великодніх яйцях, тощо.

Сьогодні дослідники народного мистецтва, зокрема писанок, також послуговуються його працею, яка на багато років стала визначальною у вивченні українського писанкарства.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної джерел та літератури

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
2. Бахтіна С. З історії колекції писанок Харківського історичного музею. *Треті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду, 18 квітня 1997 р.* Харків, 1998. URL : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=654>
3. Боплан Г. Опис України. Київ : Наукова думка, 1990. 252 с.
4. В. Д. Черниговские писанки. *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове.* Чернигов, 1908. С. 176–178.
5. Ветухов А. О писанках. *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда.* Харьков, 1902. Т. 1. С. 431–433.
6. Волков Ф. Оличительные черты южнорусской народной орнаментики. *Труды 3-го Ахеологического съезда в России.* Київ, 1878. Т. 2. С. 317–325.
7. Дрінов Марін Степанович. Енциклопедія сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-21762>
8. Косачева О. Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. Київ, 1876. 18 с.
9. Кульжинский С. Описание коллекции народных писанок. Москва, 1899. Вып. 1. 176 с.
10. Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. Черниговская губерния, Глуховский уезд. Узоры вышивания, тканья и рисования / собрала и составила Пелагея Яковлевна Литвинова. Киев, 1878. Вып. 1. 13 с.
11. Програма для собирання писанок и сведений о них (К XII Археологическому съезду в Харкове). Харьков, 1900. 2 с.
12. Програма для собирання писанок и сведений о них (К XII археологическому съезду в Харькове). *Записки императорского Харьковского университета.* 1900. Кн. 3. (ч/ неоф.). С. 36–37.
13. Програма для собирання писанок и сведений о них. *Черниговские епархиальные известия.* 1900. № 14 (ч/неоф). С. 409–421.
14. Програма для собирання писанок и сведений о них (К XII Археологическому съезду в Харькове). *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / под ред. проф. С. К. Редина.* Харьков : Печ. дело, 1902. Т. 1. С. 36–37.
15. Сумцов Н. Обычай ломать скорлупу яйца. *Киевская старина.* 1897. Т. LIX. С. 70–71.
16. Сумцов Н. Вниманию сельских жителей. *Харьковские губернские ведомости.* 1889. № 76. С. 14.
17. Сумцов Н. Заметка о крашенных пасхальных яйцах. *Этнографическое обозрение.* Москва, 1889. Кн. 1. С. 166–169.
18. Сумцов Н. Програма для собирання этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии. Харьков, 1891. 3 с.
19. Сумцов Н. Програма для собирання этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии. *Харьковский сборник.* 1891. Вып. 3. С. 3–6.
20. Сумцов Н. Писанки. Киев : Изд. ред. журн. «Киевская старина», 1891. 49 с.
21. Сумцов Н. Писанки. *Київська старовина.* 1891. № XXXIII. С. 181–209.
22. Сумцов Н. Програма для собирання этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии. *Київська старовина.* 1892. Т. 38. № 7. С. 120–123.
23. Сумцов Н. Писанки. *Южный край.* 1912. № 10647, 10677, 12612.
24. Сумцов Н. Природа и население Слободской Украйны. Харьковская губерния : пособие по родиноведению / сост.: А. С. Федоровский, Д. К. Педаев, В. Г. Аверин и др.

- Харьков : Издательство «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1918. 335 с.: ил. (Естественно-историческая б-ка).
25. Сумцов М. Слобожансь. Історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. 238 с.
26. Ткаченко В. Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI століття (історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ : Міленіум, 2020. 430 с.
27. Ткаченко В. Розвиток українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.: регіональні особливості, сучасні трансформації. Київ : Міленіум, 2023. 194 с.
28. Ткаченко В. С. Кульжинський і його внесок у дослідження писанкарства. *Епістолярій. Часопис української історії*. 2023. Вип. 48. С. 68–78.
29. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України).
30. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Петербург, 1878. Т. III. С. 15–29.

V. M. TKACHENKO, Doctor of Historical Sciences,
Senior Research Fellow, Leading Research Fellow

e-mail: viktor69tkachenko@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6741-3430>,
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»
St. Shevchenka, 8, Pereyaslav, Kyiv region. 08400, Ukraine

MYKOLA SUMTSOV'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF PYSANKAS

The purpose of the article. To highlight the work of Mykola Sumtsov (1854-1922) on the study of pysankas as one of the types of decorative and applied art of Ukraine and his influence on further research on pysankas based on historical sources and archival materials.

Research methodology. The methods of search, analysis, synthesis and generalization were applied, the principles of historicism and objectivity were used. The application of these methods and principles of research helped to reveal the activities of M. Sumtsov related to the study of pysanka, its ornamental component and pysanka art in general.

Scientific novelty. For the first time, Mykola Sumtsov's activities in the study of pysanka are considered in a holistic manner, and the introduction of letters by F. Vovk, A. Patera with information about pysankas, H. Yashchurzhynsky about sending a collection of products to him, and coverage of correspondence with another researcher S. Kulzhynsky testifies to the recognition of his work on this issue.

Conclusions. M. Sumtsov's studies of Ukrainian pysankas in the late nineteenth and early twentieth centuries indicate that he was one of the first to take a deep interest in this topic. It was M. Sumtsov who first developed a questionnaire program for the study of pysankas. In 1891, he published a generalized publication about pysankas, in which he proposed his own classification of ornamental motifs, highlighted the customs and ritual traditions associated with the use of pysankas, characterized the symbolic and semantic meaning of individual ornamental motifs depicted on Easter eggs, and so on.

Even today, researchers of folk art, including pysankas, turn to the work of M. Sumtsov, which for many years became a defining work in the study of Ukrainian pysankas.

Key words: *Mykola Sumtsov, Ukrainian pysanka, pysankas, Slobozhanshchyna, archive, document, epistolary.*

References

1. Archival scientific funds of manuscripts and phonorecords. Institute of Art History, Folklore and Ethnology named after M. T. Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
2. Bakhtina S. (1998). From the history of the collection of Easter eggs of the Kharkiv Historical Museum. *Third Sumtsov readings: materials of the scientific conference dedicated to the 95th anniversary of the XII Archaeological Congress, April 18, 1997*. Kharkiv, URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1997/article.html?n=654>. (in Ukrainian)

3. Boplan H. (1990). Description of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka, 252 p. (in Ukrainian)
4. V. D. (1908). Chernihiv Easter eggs. *Proceedings of the Chernihiv preliminary committee on organizing the 14th Archaeological Congress in Chernihiv*. Chernihiv. P. 176–178. (in Ukrainian)
5. Vetukhov A. (1902). About Easter eggs. *Proceedings of the Kharkiv Preliminary Committee on the Organization of the XII Archaeological Congress*. Kharkov. T. 1. P. 431–433. (in Ukrainian)
6. Volkov F. (1878). Characteristic features of South Russian folk ornamentation. *Proceedings of the 3rd Archeological Congress in Russia*. Kyiv. T. 2. P. 317–325. (in Russian)
7. Drinov Marin Stepanovych. *Encyclopedia of modern Ukraine*. URL: <https://esu.com.ua/article-21762> (in Ukrainian)
8. Kosacheva O. (1876). Ukrainian folk ornament. Embroidery, fabrics, easter eggs. Kyiv, 18 p. (in Russian)
9. Kulzhinsky S. (1899). Description of the collection of folk Easter eggs. Moscow. Issue 1. 176 p. (in Russian)
10. Litvynova P. (1878). Southern Russian folk ornament. Chernihiv province, Glukhovsky district. Patterns of embroidery, fabric and drawing / collected and compiled by Pelageya Yakovlevna Litvynova. Kyiv. Issue 1. 13 p. (in Russian)
11. (1900). Program for collecting Easter eggs and reports on them (for the 12th Archaeological Congress in Kharkiv). Kharkiv. 2 p. (in Russian)
12. (1900). Program for collecting Easter eggs and reports on them (for the 12th Archaeological Congress in Kharkiv). *Notes of the Imperial Kharkiv University*. Book 3. (h/ neof.). P. 36–37. (in Russian)
13. (1900). Program for collecting Easter eggs and information about them. *Chernihiv eparchial news*. №. 14 (h/neof). P. 409–421. (in Russian)
14. (1902). Program for collecting Easter eggs and reports on them (for the 12th Archaeological Congress in Kharkiv). *Proceedings of the Kharkiv Preliminary Committee on the Organization of the XII Archaeological Congress / Ed. Prof. S. K. Redina*. Kharkiv: Pech. Delo. Vol. 1. P. 36–37. (in Russian)
15. Sumtsov N. (1897). The custom of breaking the eggshell. *Kyiv antiquity*. Vol. LIX. P. 70–71. (in Russian)
16. Sumtsov N. (1889). Attention of rural residents. *Kharkiv provincial gazettes*. №. 76. P. 14. (in Russian)
17. Sumtsov N. (1889). Note on dyed Easter eggs. *Ethnographic review*. Moscow. Book. 1. P. 166–169. (in Russian)
18. Sumtsov N. (1891). Program for the collection of ethnographic data on the peasant population of Kharkiv province. Kharkiv, 3 p. (in Russian)
19. Sumtsov N. (1891). Program for the collection of ethnographic data on the peasant population of Kharkiv province. *Kharkiv collection*. Issue 3. P. 3–6. (in Russian)
20. Sumtsov N. (1891). Pysanky. Kyiv: Izd. ed. journal «Kievskaya starina», 49 p. (in Russian)
21. Sumtsov N. (1891). Pysanky. *Kyiv antiquity*. Vol. XXXIII. P. 181–209. (in Russian)
22. Sumtsov N. (1892). Program for the collection of ethnographic data on the peasant population of Kharkiv province. *Kyiv antiquity*. Vol. 38. №. 7. P. 120–123. (in Russian)
23. Sumtsov N. (1912). Pysanky. *Southern region*. №. 10647, 10677, 12612. (in Russian)
24. Sumtsov N. (1918). Nature and population of Slobodskaya Ukraine. Kharkiv province: guide to genealogy / comp.: A. S. Fedorovsky, D. K. Pedayev, V. G. Averin and others. Kharkiv: Publishing House «Soyuz» of the Kharkiv Credit Union of Cooperatives, 335 p.: illustrations. (Natural-historical b-ka). (in Russian)
25. Sumtsov M. (1918). Slobozhanye. Historical and ethnographic research. Kharkiv: «Soyuz». 238 p. (in Ukrainian)
26. Tkachenko V. (2020). The phenomenon of Ukrainian pysankarstva of the end of the 19th – beginning of the 21st century (historiographical and source studies section). Kyiv: Millennium. 430 p. (in Ukrainian)

27. Tkachenko V. (2023). The development of Ukrainian pysankarstva of the end of the 19th and the beginning of the 21st centuries: regional features, modern transformations. Kyiv: Millennium. 194 p. (in Ukrainian)
28. Tkachenko V. (2023). S. Kulzhynskyi and his contribution to the study of pysankarstva. Epistolary. *Journal of Ukrainian history*. Issue 48. P. 68–78. (in Ukrainian)
29. Central State Historical Archive of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine).
30. Chubynskyi P. (1878). Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the Western Russian region. Petersburg. Vol. III. P. 15–29. (in Russian)

Текст надійшов до редакції 24.04.2024. / The text was received by the editors 24.04.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024. / The text is recommended for printing 26.05.2024.

М. І. БОБРОВА

провідний бібліограф відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів
Центральної наукової бібліотеки

e-mail: mbobrova26@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5197-898X>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків)
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

В. В. ФЕДОРЕНКО

фахівець I категорії факультету комп'ютерних наук

e-mail: v.v.fedorenko@karazin.ua

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків)
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

С. Б. ГЛИБИЦЬКА

головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки

e-mail: sv.zajc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6863-1832>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків)
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

**ЯКОВ ЯКОВИЧ БЕЛЕН ДЕ БАЛЛЮ (1753–1815) –
ПРОФЕСОР ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ,
ПЕРШИЙ БІБЛІОТЕКАР УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ**

Мета дослідження. Простежити життєвий та творчий шлях Я. Я. Белена де Баллю (1753–1815), письменника, перекладача, професора кафедри класичної філології і одночасно – першого бібліотекаря новоствореного Імператорського Харківського університету; оприлюднити портрет Я. Я. Белена де Баллю, який був знайдений у 2023 році майже через 220 років після того, як вчений працював у Харківському університеті.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності.

Наукова новизна. Вперше зібрані найбільш повні відомості про Я. Я. Белена де Баллю, які відображені у вітчизняних та міжнародних джерелах; вперше представлений науковій громадськості портрет вченого.

Висновки. Я. Я. Белен де Баллю є одним з організаторів Харківського університету і його бібліотеки, одним з перших професорів і першим бібліотекарем університетської бібліотеки. Серед багатьох його заслуг перед університетом та бібліотекою є те, що ним був укладений та виданий каталог грецьких рукописів XII–XVIII ст., які зберігаються в університетській бібліотеці, укладена латинська хрестоматія, яка була видана в університетській друкарні.

Ключові слова: професор Я. Я. Белен де Баллю, Імператорський Харківський університет, перший бібліотекар бібліотеки Харківського університету, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, каталог грецьких рукописів XII–XVIII ст., портрет Я. Я. Белена де Баллю.

Як цитувати: Боброва М. І., Федоренко В. В., Глибицька С. Б. Яков Якович Белен де Баллю (1753–1815) – професор Харківського університету, перший бібліотекар університетської бібліотеки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 168-174. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-16>

In cites: Bobrova M. I., Fedorenko V. V., Glybytska S. B. (2024). Yakov Yakovych Belen de Ballu (1753–1815) – professor of Kharkiv University, first librarian of the university library. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 38, (168-174), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-16> (in Ukrainian).

Яков Якович (Жак Николас) Белен де Баллю (фр. Jacques Nicolas Belin de Ballu) (1753-1815) – письменник, перекладач, професор грецької, французької та латинської словесності Імператорського Харківського університету та Петербурзького педагогічного інституту, перший бібліотекар бібліотеки Імператорського Харківського університету (нині – Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Є ряд джерел, в основному енциклопедичного характеру, де в том чи іншому обсязі висвітлюється життєвий і творчий шлях вченого. Вони ґрунтуються на виданнях початку ХХ століття, зокрема, таких, як «Русский биографический словарь» [2], «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)» [9] та ін. Дана стаття базується, окрім відомих вже джерел ХХ століття, на літературі, виданій во Франції, звідки родом був вчений [16–18], а також на сучасних вітчизняних джерелах, де досліджується генеалогія роду Беленів де Баллю [6] та де, зокрема, був знайдений портрет вченого [7], зображення якого досі не було відомо.

Жак Николас Белен де Баллю народився 28 лютого 1753 р. в Парижі, в родині адвоката [2, с. 679; 17, с. 558]. Відомостей про те, яку освіту здобув Жак Ніколас, поки не знайдено. Але про те, що він досконало володів давньогрецькою мовою, свідчать перекладені ним французькою твори грецьких авторів Оппіана і Лукіана, які були видані в другій половині 80-х років ХVIII ст. Саме переклади Лукіана в 6-ти томах сприяли обранню Белена де Баллю у 1787 р. членом Паризької академії написів і красномовного письменства (Académie royal des inscriptions et belles-lettres), яка пізніше ввійшла до складу Національного інституту [9] (Institut national; нині – у складі Інституту Франції).

У роки, що передували Французькій революції, він займав пост радника Монетного департаменту в Парижі (Cour des Monnaies de Paris), юридичної установи, яка мала остаточну юрисдикцію як у цивільних, так і в кримінальних справах. Також був членом Московського товариства дослідників природи [9, с. 146]. Під час революції та правління Робесп'єра Белен де Баллю був ув'язнений на 8 місяців; після смерті лідера якобінців (1794 р.) він був звільнений без суду. На деякий час вчений отримав місце професора древніх мов у центральній школі Бордо, також у 1795 р. був обраний до бібліографічного відділу Тимчасової комісії мистецтв (La commission temporaire des arts) як «письменник, майстерний в еллінізмі та придатний до роботи над рукописами»¹⁵ [18, с. 30].

З 1798 протягом двох років Жак Николас Белен де Баллю перебував у Сорезі (департамент Тарн), де викладав грецьку мову, красномовство і природознавство, зокрема ботаніку; його вважають одним із засновників Jardin botanique de Soreze (Tarn) [16, р. 502].

У 1799 р. вчений був обраний членом-кореспондентом Національного інституту (відділення історії та давньої літератури).

У 1800 р. він отримав місце директора возз'єднаного паризького коледжу Prytanée de Saint-Cyr, де працював 3 роки.

¹⁵ Переклад українською тут і далі – авторів статті.

Слід додати, що у Франції вчений був відомим не тільки перекладами, але й своїми власними працями. Зокрема, йому належать надруковані в Парижі художні твори: «*Mémoires et voyages d'un émigré*» («Спогади та подорожі емігранта») в 3 томах (1801) [14], «*Le Prêtre, par un Dr. De Sorbonne*» («Священик, доктор із Сорбони») [15], «*Histoire de la dame invisible ou mémoires pour servir à l'étude du coeur humain*» («Історія невидимої пані, або Мемуари, які служать вивченню людського серця») (1803) [13] та ін.

1803 р. Белен де Баллю прийняв запрошення від попечителя Санкт-Петербурзького учбового округу М. М. Новосільцева (який тимчасово виконував обов'язки попечителя Харківського учбового округу) очолити кафедру класичної філології у новозаснованому Імператорському Харківському університеті [2, с. 679; 9, с. 147].

4 грудня 1803 р. Я. Я. Белен де Баллю (ім'я він взяв собі: Яков Якович) був призначений професором грецької і французької словесності Харківського університету. У 1804 р. він увійшов до складу комітету для прискорення справ з підготовки до відкриття університету. Йому було доручено займатися підготовчими роботами з облаштування університетської бібліотеки.

17 січня 1805 р., на церемонії відкриття Харківського університету, Я. Я. Белен де Баллю виголосив промову латиною про необхідність наук при оволодінні воєнною справою та про доцільність використання філософії у воєнному мистецтві [12]. (В університеті збиралися відкрити і військове відділення. Але його не було створено, лише на відділенні фізико-математичних наук відкрили військову кафедру.)

18 січня 1805 р. на першому засіданні Ради університету Белена де Баллю обрали інспектором казеннокоштных студентів (1805–1807) і університетським бібліотекарем (1805–1811) [9, с. 148]. Під час роботи в університеті йому доводилось постійно поєднувати викладацьку діяльність і додаткові обов'язки.

Як професор грецької і французької словесності він викладав багато предметів: давньогрецьку граматику, давньогрецьку літературу (Геродот, Гомер, Лукіан, Еврипід), грецьку археологію, французьку літературу, латинську мову, правила красномовства, історію театрального мистецтва.

Як інспектор казеннокоштных студентів редагував «Правила для студентов Императорского Харьковского университета» (1807). Крім того, в 1810 р. Яков Якович у складі спеціального комітету стежив за розподілом студентів по факультетах.

Як бібліотекар Я. Я. Белен де Баллю чимало зробив для створення і організації бібліотеки на початковому етапі. Він реєстрував книги, записував їх до каталогу, відбирав видання, які потребували переплетення. За час роботи Белена де Баллю у бібліотеці (з 1804 по 1811 рр.) були записані всі нові книги та інші види друкованої продукції [4, с. 19–20].

Бібліотечний фонд поповнювався за рахунок власних книг іноземних професорів-викладачів, які вони привозили до Харкова для викладання своїх предметів; книг іногородніх видавництв, університетської друкарні, яка почала роботу в 1805 р.; численних дарів і пожертвуваль.

Слід відмітити, що Белен де Баллю теж дарував книги університетській бібліотеці. І дотепер у фонді рідкісних видань ЦНБ зберігаються видання XVIII – початку XIX ст. з його автографами: «*Donné par le Bibliothécaire Belin de Ballu*».

Університету вдалося придбати книжкове зібрання (584 т.) німецького вченого-енциклопедиста П. С. Палласа, колекцію естампів кількістю 2575 аркушів, які також були детально описані першим бібліотекарем; колекцію грецьких рукописів. До складу останньої входили манускрипти богословського, філософського, медичного змісту. Я. Я. Белену де Баллю належить заслуга опису 17 грецьких кодексів, на багатьох з яких збереглися написи, зроблені ним особисто у процесі їхнього дослідження [4, с. 20].

У 1807 р. вчений уклав каталог грецьких рукописів XII–XVIII ст. та опублікував його в університетському виданні «*Conspectus praelectionum a 17 auct. 1807 ad 30 junii 1808 anni in Caesarea universitate Charkoviensi publice habendarum*» («Огляд публічних читань в

Імператорському Харківському університеті 17 серпня 1807 року – 30 червня 1808 року»; Харків, 1807) [4, с. 20; 8, с. 197; 11].

У грудні 1807 р. Рада університету прийняла рішення надати Белену де Баллю ступінь доктора філософії (*honoris causa*) [9, с. 148].

На 1808–1809 рр. він був обраний деканом словесного факультету. Також очолював кафедру латинської словесності і, за дорученням університету, уклав латинську хрестоматію [10], яка була видана в університетській друкарні в 1809 р.

У 1811 р. вчений, за його проханням, був переведений до Петербурзького педагогічного інституту ординарним професором грецької мови та словесності [9, с. 148]. Він викладав також стародавні мови в Санкт-Петербурзькій губернській гімназії.

Того ж 1811 р. його обрали почесним членом Харківського університету [1]. 1812 р. він отримав звання колезького радника [5, с. 33].

28 червня 1815 р. Я. Я. Белен де Баллю помер від паралічу у Санкт-Петербурзі. Його вдові і дітям призначили пенсію від Харківського університету і Петербурзького педагогічного інституту в рівних долях [9, с. 149; 3, с. 258].

Минуло 220 років з того часу, як у Харківському університеті став працювати відомий французький вчений та письменник Яков Якович Белен де Баллю, але жодне видання, друковане або електронне, не мало зображення вченого.

Тільки у 2023 р. був знайдений його портрет. Це графічне зображення – фронтиспіс рукописного видання Рішельєвського ліцею «Ареопаг» (Одеса, 1829, ч. 4). У виданні є коротка біографія вченого, написана Миколою Беленом де Баллю, і портрет, намальований Йосипом Беленом де Баллю, – учнями цього ліцею, молодшими синами Якова Яковича [7, с. 21, 29, 123–124].

Необхідно зазначити, що нащадки Белена де Баллю довгий час залишалися на теренах нашої країни. Є багато відомостей про представників «миколаївської», «одеської», «бесарабських» гілок роду Беленів де Баллю. Серед них були військові, агрономи, медики, священники, інженери, і, безумовно, педагоги, лінгвісти та історики [6].

А для університетської спільноти, особливо для Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету, постать Якова Яковича Белена де Баллю, одного з перших професорів та першого бібліотекаря, є однією з найзначніших в історії закладу.

Список використаної літератури

1. Белен де Баллю Яків Якович. *Почесні члени Харківського університету* : біогр. довід. / голов. ред. В. С. Бакіров ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2015. С. 28.
2. Белен де Баллю Яков Яковлевич. *Русский биографический словарь* / изд. А. А. Половцов. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2. С. 679–680.
3. Белен де Баллю Яков Яковлевич / сост. Р. П. Чигринова. *Библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина за 200 лет* / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. Харьков, 2006. С. 257–258.
4. Боброва М. І., Кононенко І. І. Перший бібліотекар університетської книгозбірні. *Бібліотечний вісник*. 2020. № 3 (257). С. 18–22.
5. Посохов С. І. Белен де Баллю Яков Яковлевич. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.)* : биограф. слов. Москва, 2011. С. 32–34.
6. Сахаров И. В., Кулаковская О. Ю. Выходцы из Франции и их потомки на Украине: Белен-де-Баллю – поколенная роспись. *Генеалогія* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 2 / голов. ред. В. А. Смолій. С. 267–316.
7. Семькина Г. Г. «...стараясь журналу дать форму, приличную нашим намерениям» : Рукопис. журн. одес. лицейств «Ареопаг» (Одесса, 1829. – Ч. IV. – № 1–3). *Дім князя Гагаріна* : зб. наук. ст. і публ. / Одес. літ. музей. Одеса, 2020. Вип. 9. С. 21–124.

8. Сучалкин О. В. Греческие рукописи ЦНБ Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 901 : Сер. : Філологія. Вип. 59. С. 196–199.
9. Шульц Г. Ф. Белен де Баллю Яков Яковлевич. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. Харьков, 1908. С. 146–150.
10. Balen de Ballu Ja. Ja. Chrestomathia Poetica sive Eclogae Poetarum Latinorum in Usus Studiosae Juventutis Rossicae : ex decreto Caesareae Universitatis Charcovianae: Curavit, notulisque illustravit : en 2 p. Charcoviae : Typis Universitatis, 1809. Pt. 1. 364 p. ; Pt. 2. 339 p.
11. Balen de Ballu Ja. Ja. Notitia et descriptio aliquot codicum manuscriptorum, qui reperiuntur in bibliotheca universitatis imperialis, quae Charcoviae floret. *Conspectus praelectionum a 17 aug. 1807 ad 30 junii 1808 anni in Caesarea universitate Charcoviensi publice hadenarum*. Charcoviae : Typis universitatis, 1807. P. III–X.
12. Balen de Ballu Ja. Ja. Que l'on doit se prepares par l'étude des sciences au maniment des Armes, et allier la Philosophie à l'art des combats. *Речи, говоренные в торжественном собрании 17 января 1805 года при открытии Императорского Харьковского университета*. Харьков, 1806. С. 28–34.
13. Belin de Ballu Ja. N. Histoire de la dame invisible ou mémoires pour servir à l'étude du coeur humain. Paris : Devaux, 1803.
14. Belin de Ballu Ja. N. Mémoires et voyages d'un émigré : en 3 t. Paris : FID.C, 1801. T. 1. 335 p. ; T. 2. 280 p. ; T. 3. 279 p.
15. Belin de Ballu Ja. N. Le Prêtre, par un Dr. De Sorbonne. Paris : Locard fils, 1802.
16. Clos M. le D. L'Helléniste Belin de Ballu, créateur du Jardin botanique de Sorèze (Tarn). *Bulletin de la Société Botanique de France*. 1905. Vol. 52, No. 7. P. 502–505.
17. Gerhardt O. V. Christian Friedrich Matthaei und seine Sammlung griechischer Handschriften. *Centralblatt für Bibliothekswesen*. 1898. B. 15 (Dec.). S. 538–566. S. 558: у примітках про Я. Я. Белена де Баллю подається точна дата його народження: 28.02.1753.
18. Procès-verbaux de la Commission temporaire des arts. T. 2. 5 nivose an III – 5 nivose an IV / publ. et annot. par M. Louis Tuetey. Paris : Imprimerie Nationale, 1917. 658 s.

M. I. BOBROVA

leading bibliographer of the department of book monuments, valuable publications and manuscripts
of the Central Scientific Library

e-mail: mbobrova26@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5197-898X>

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

V. V. FEDORENKO

specialist of the 1st category of the Faculty of Computer Sciences

e-mail: v.v.fedorenko@karazin.ua

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

S. B. GLYBYTSKA

chief bibliographer of the Central Scientific Library

e-mail: sv.zajc@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6863-1832>

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

YAKOV YAKOVYCH BELIN DE BALLU (1753–1815) – PROFESSOR OF KHARKIV UNIVERSITY, FIRST LIBRARIAN OF THE UNIVERSITY LIBRARY

Purpose. To trace the life and creative path of Ya. Ya. Belin de Ballu (1753–1815), a writer, translator, professor of the department of classical philology and at the same time the first librarian of the newly established Imperial Kharkiv University; to publicize the portrait of Ya. Ya. Belin de Ballu, which was found in 2023 almost 220 years after the scientist worked at Kharkiv University.

Research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity.

Scientific novelty. For the first time, the most complete information about Ya. Ya. Belin de Ballu, which is reflected in domestic and international sources, has been collected; a portrait of a scientist presented to the scientific community for the first time.

Conclusions. Ya. Ya. Belin de Ballu is one of the organizers of Kharkiv University and its library, one of the first professors and the first librarian of the university library. Among his many services to the university and the library is that he compiled and published a catalog of Greek manuscripts from the 12th to 18th centuries, which are kept in the university library, and compiled a Latin anthology that was published in the university printing house.

Key words: *professor Ya. Ya. Belen de Ballu, Imperial Kharkov University, first librarian of the library of Kharkov University, Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkov National University, catalog of Greek manuscripts of the 12th–18th centuries, portrait of Ya. Ya. Belen de Ballue.*

References

1. Belen de Ballu Yakiv Yakovych. *Pochesni chleny Kharkivskoho universytetu – Honorary members of Kharkiv University*: biohr. dovid. / holov. red. V. S. Bakirov ; Kharkiv. nats. un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2015. S. 28. (in Ukrainian).
2. Belen de Ballu Yakov Yakovych. *Russkii biograficheskii slovar – Russian biographical dictionary* / izd. A. A. Polovtsov. Sankt-Peterburg, 1900. T. 2. S. 679–680. (in Russian).
3. Belen de Ballu Yakov Yakovlevych / sost. R. P. Chigrinova. *Biblioteka Kharkovskogo natsionalnogo universiteta im. V. N. Karazina za 200 let – Library of V. N. Karazin Kharkiv National University for 200 years* / N. M. Berezyuk, I. G. Levchenko, R. P. Chigrinova. Kharkov, 2006. S. 257–258. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/3815> (data zvernennya: 25.03.2024). (in Russian).
4. Bobrova M. I., Kononenko I. I. The first librarian of the university library. *Bibliotechnii visnik – Library bulletin*. 2020. № 3 (257). S. 18–22. (in Ukrainian).
5. Posokhov S. I. Belen de Ballu Yakov Yakovlevych. *Inostrannie professora rossiiskikh universitetov (vtoraya polovina XVIII – pervaya tret XIX v.) – Foreign professors of Russian universities (second half of the 18th – first third of 19 century)*: biogr. slov. Moskva, 2011. S. 32–34. (in Russian).
6. Sakharov I. V., Kulakovskaya O. Yu. Immigrants from France and their descendants in Ukraine: Belen de Ballue – generational painting. *Genealogiya – Genealogy*: zb. nauk. pr. Kiïv, 2016. Vyp. 2 / golov. red. V. A. Smolii. S. 267–316. (in Russian).
7. Semikina G. G. «...trying to give the magazine a form that suits our intentions: Handwritten journal of Odessa lyceum students “Areopagus” (Odessa, 1829. – Part IV. – No. 1–3). *Dim knyazyza Gagarina – House of prince Gagarin* : zb. nauk. st. i publ. / Odes. lit. muzei. Odesa, 2020. Vyp. 9. S. 21–124. (in Russian).
8. Suchalkin O. V. Greek manuscripts of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*. 2010. № 901: Ser.: Filologiya. Vyp. 59. S. 196–199. (in Russian).
9. Shults G. F. Belen de Ballue Yakov Yakovych. *Faculty of History and Philology of Kharkov University for the first hundred years of its existence (1805–1905)* / pod red. M. G. Khalanskogo, D. I. Bagaleyeva. Kharkov, 1908. S. 146–150. (in Russian).
10. Balen de Ballu Ja. Ja. *Chrestomathia Poetica sive Eclogae Poetarum Latinirum in Usum Studiosae Juventutis Rossicae : ex decreto Caesareae Universitatis Charcovianae*: Curavit, notulisque illustravit : en 2 p. Charcoviae : Typis Universitatis, 1809. Pt. 1. 364 p. ; Pt. 2. 339 p.
11. Balen de Ballu Ja. Ja. *Notitia et descriptio aliquot codicum manuscritorum, qui reperiuntur in bibliotheca universitatis imperialis, quae Charcoviae floret. Conspectus praelectionum a 17 aug. 1807 ad 30 junii 1808 anni in Caesarea universitate Charcoviensi publice hadenarum*. Charcoviae : Typis univer-statis, 1807. P. III–X.

12. Balen de Ballu Ja. Ja. Que l'on doit se prepares par l'etude des sciences au maniment des Armes, et allier la Philosophie á l'art des combats. *Речи, говоренные в торжественном собрании 17 января 1805 года при открытии Императорского Харьковского университета*. Харьков, 1806. С. 28–34.
13. Belin de Ballu Ja. N. Histoire de la dame invisible ou mémoires pour servir à l'étude du coeur humain. Paris : Devaux, 1803.
14. Belin de Ballu Ja. N. Mémoires et voyages d'un émigré : en 3 t. Paris : FID.C, 1801. Т. 1. 335 p. ; Т. 2. 280 p. ; Т. 3. 279 p.
15. Belin de Ballu Ja. N. Le Prêtre, par un Dr. De Sorbonne. Paris : Locard fils, 1802.
16. Clos M. le D. L'Helléniste Belin de Ballu, créateur du Jardin botanique de Sorèze (Tarn). *Bulletin de la Société Botanique de France*. 1905. Vol. 52, No. 7. P. 502–505.
17. Gerhardt O. V. Christian Friedrish Matthaei und seine Sammlung griechischer Handschriften. *Centralblatt für Bibliothekswesen*. 1898. B. 15 (Dec.). S. 538–566. S. 558: у примітках про Я. Я. Белена де Баллю подається точна дата його народження: 28.02.1753.
18. Procès-verbaux de la Commission temporaire des arts. Т. 2. 5 nivose an III – 5 nivose an IV / publ. et annot. par M. Louis Tuetey. Paris : Imprimerie Nationale, 1917. 658 s.

Текст надійшов до редакції 19.04.2024. / The text was received by the editors 19.04.2024.

Текст затверджено до друку 20.05.2024. / The text is recommended for printing 20.05.2024.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-17>

УДК 930-051:929Рєдін(044.2)

Д. С. ГОРДІЄНКО, канд. історичних наук,

старший науковий співробітник,

відділ зарубіжних джерел з історії України

e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
вулиця Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна**М. Є. ДОМАНОВСЬКА**, канд. історичних наук,

старший викладач кафедри українознавства

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

площа Свободи, 6, м. Харків, 61002, Україна

ЄГОР РЕДІН У ЖИТТІ ТА ПРАЦІ (ЗА ЛИСТАМИ ДО ВОЛОДИМИРА САВВИ)

Метою дослідження є актуалізація наукового доробку і епістолярного спадку відомого вченого-мистецтвознавця, візантиніста, професора Харківського імператорського університету Єгора Рєдіна (1863–1908), публікація і коментування дев'яти листів Єгора Рєдіна до колеги Володимира Савви (1865–1920) із зібрання Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України).

Методологія дослідження. Основою роботи є поєднання порівняльно-історичного та біографічного методів, залучення методики філологічного коментування, а також дотримання сучасних принципів публікації джерел особового походження, зокрема епістолярію.

Наукова новизна. До наукового обігу введено дев'ять листів Єгора Рєдіна до колеги Володимира Савви, які хронологічно охоплюють проміжок від 1897 р. до 1902 р. Епістоли містять як особистий, так і професійний пласти, зокрема початок роботи вченого над докторською дисертацією, на їх основі у вступній статті уточнено деякі факти наукової і особистої біографії вченого.

Актуальність. Науковий спадок Єгора Рєдіна, попри непогану вивченість, продовжує залишатися предметом уваги сучасних істориків і мистецтвознавців. З огляду на те, що матеріали особистого архіву Єгора Рєдіна зберігаються переважно на території рф і ще довго будуть недоступними українським дослідникам, особливої ваги набувають матеріали з київських архівів. У дослідженні презентовані нові факти біографії науковця і опубліковані згадані дев'ять листів Єгора Рєдіна до Володимира Савви.

Ключові слова. Єгор Рєдін, Володимир Савва, листи, Харківський імператорський університет.

Як цитувати: Гордієнко Д. С., Домановська М. Є. Єгор Рєдін у житті і праці (за листами до Володимира Савви). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 38. С. 174-190. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-17>

In cites: Hordiienko D. S., Domanovska M. Y. (2024) Yehor Redin in life and work (by letters to Volodymyr Savva). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 38, (174-190), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-17> (in Ukrainian)

© Гордієнко Д. С., Домановська М. Є., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Постать Єгора Редіна на сьогодні досить відома в українській гуманітаристиці [З останніх праць див.: 10; 13 (понад 200 сторінок збірки становлять публікації джерел до біографії вченого)]. Попри короткий вік життя, він залишив помітний вплив в історії української науки та української освіти. Помітним був внесок Єгора Редіна і в громадське життя Харкова та загалом Слобожанщини. Перші праці, присвячені досліднику, написали ще сучасники. Прикметно, що однією з перших книг, присвячених Редіну, була робота його кума Миколи Сумцова – “Людина золотого серця” [11], побудована переважно на епістолярному матеріалі – листах Редіна до Сумцова¹⁶. Згодом у науковий обіг було уведено листування Редіна з Миколою Петровим [12], Василем Данилевичем [2], Борисом Грінченком [8], Володимиром Антоновичем [1], Михайлом Бережковим [4], Михайлом Грушевським [3] тощо. Враховуючи збереженість архіву, на сьогодні епістолярій є основним джерелом з дослідження життя і творчості Єгора Редіна. Серед ще не уведених у науковий обіг епістолярних джерел залишаються і його листи до Володимира Савви, що зберігаються в Державному історичному архіві України у м. Києві (ІЦІАУК), у фонді Володимира Савви (фонд 2058).

На сьогодні виявлено 9 листів Редіна до Савви, що хронологічно охоплюють проміжок від 1897 р. до 1902 р. З цих листів один зберігся не повністю, бракує початку листа. Цілком очевидно, що збереглася лише частина листування. Не відомо, чи відбувалося листування між ними до 1897 р., як і те, чи мало воно продовження після 1902 р. При цьому листи Савви до Редіна на сьогодні не виявлені. Наскільки відомо, це листування ще не потрапляло в поле зору науковців.

Єгор Редін та Володимир Савва були майже однолітками, Редін був лише на два роки старший свого колеги, обидва працювали в Харківському університеті, Редін – з 1893 р., Савва – з 1895 р. Займалися дослідженням наближених тем: Редін вивчав візантійське та східноєвропейське середньовічне мистецтво, Савва – візантійсько-руські відносини, останній, порівняно зі своїм колегою, був менш плодотворним автором. Різнили їх і політичні уподобання, зокрема позиція в українському питанні. Якщо Савва стояв на відверто чорносотенних позиціях і був переконаним українофобом, Редін виявляв відверті симпатії до України та української культури, про що прямо писав у листі до Сумцова від 2 липня 1902 р.: “не забувайте мене, бідного великороса, що любить Малоросію, намагається працювати для неї, але, на жаль, не знає української мови” [11, с. 44]. Проте це не завадило обом вченим підтримувати між собою досить дружні відносини.

Оскільки листування провадилося між друзями й колегами, воно має два інформаційні пласти: 1) особистий і 2) професійний.

1. З листів до Савви Редін постає як щира, відкрита людина, що тягнулася до свого оточення, однак, оточення не завжди відповідало взаємності. Помітною є його самотність, утім, вчений дійсно прагнув товариства. В науковому середовищі, в колі професорів Редін був людиною новою. Професура в Російській імперії, хоча й бідувала порівняно з європейськими колегами, в зубожілій імперії Романових вона таки була заможним прошарком населення. Здобуття професорської посади ставало реальним суспільним ліфтом, особливо для вихідців з соціальних низів. Єгор Редін походив з простої родини, він народився на Слобожанщині (в Курській губернії, у сім’ї простого селянина). Виростав і здобував середню освіту на Кавказі у другій Тифліській гімназії. З Тифліса адресований і перший його відомий лист до Володимира Савви. Цей лист від 12 липня 1897 р. має значну джерелознавчу цінність.

На сьогодні збереглося небагато листів, написаних Редіним з малої батьківщини, з батьківського дому. Цей лист мало інформативний, більше емоційний. Однак і він свідчить про бідність родини, з якої походив дослідник: “У рідному домі багато змін: батько сильно постарів, будинок сам теж потребує капітальної реставрації, а тут безгрошів’я”. Від

¹⁶ Решта відомих на сьогодні листів Редіна до Сумцова опубліковані В. Корнієнком: Корнієнко В. З листування Єгора Редіна з Миколою Сумцовим // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. С. 29–44.

безгрошів'я страждав не лише батько, а й сам Редіна, хоча з листа випливає, що допомогти батькові по господарці чи з ремонтом будинку він не надто і прагнув. Грошей Редіну бракувало для екскурсій чи отримання якогось “задоволення в самому місті”. Матері на той час вже не було в живих, і це наводило на нього особливий смуток у батьківському домі. Ймовірно, саме ця обставина й була ключовою, чому Редін прагнув якнайшвидше покинути батьківський дім і виїхати до Санкт-Петербурга.

Гостюючи в маєтку графині Уварової в селі Поріччя, Редін із захопленням переповідає не лише про свої наукові студії, а й про господарство та побут маєтку. В уяві Редіна, вихідця з бідних селян, господарство Уварових, “це – ціла держава і життя господарів цієї держави – до деякої міри – ідеальне”. Адресант зазначає, що його взяли на полювання на лисицю, що він сприймає як особливу увагу. Він спішить поділитися з друзями виявленою до нього честю: “Я жив немов у рідних, або добрих старих знайомих, друзів”. Проте навіть тут Редін залишається близьким до народу і відмічає лібералізм та народолобство господарів: “Був на ялинці, влаштований господарями для школярів – близько 170 осіб, щедрій, багатій – з подарунками кожному; був на народних читаннях і здивувався увазі, любові господарів до цієї справи, любові до школярів”.

Очевидно, в цей час Редіну дошкуляла самотність, він постійно “заздрить” сімейній ідилії, чи, як він пише, “мирному сімейному колу” родини Савви. Свої листи Редін адресує неодмінно Володимирі Івановичу та його дружині Єрміні Борисівні і завжди передає вітання їхнім “милим діточкам”. Періодично висловлює смуток, що не може приєднатися до своїх друзів на дачі, на яку ті перебиралися на літо. Натомість перебуваючи в серпні 1899 р. у Петербурзі, листовно зізнається колезі, що вільний час після занять у бібліотеці проводить у “відвідуванні знайомих, а головне – дорогого друга Д. В. Айналова, який тут давно живе з дуже милою дружиною (надзвичайно симпатична) і друкує дисертацію; просиджую в них майже щовечора далеко за північ”. Варто зазначити, що у відносинах зі своїм ще студентським другом і співавтором¹⁷ Айналовим Редін дійсно був щирим, відвертим, на відміну від Айналова, який дещо зверхньо ставився до товариша.

2. Щодо професійної діяльності листи мають два інформаційні пласти: а) пошук та вивчення пам'яток і б) підготовка докторської дисертації.

Щодо першої (а) теми, насамперед це лист, надісланий Володимирі Савві з Ватопедського монастиря гори Атос, “ушлявленого своїми святинями та найважливішими пам'ятками візантійського мистецтва”. Єгор Редін у цій поїздці супроводжував Кондакова, хоча на Святу Гору прибув сам через Константинополь і лише в Іверському монастирі наздогнав Кондакова. У Ватопедському монастирі Кондаков апелював до того, що він і Редін були відправлені на Атос самим російським царем з метою вивчення місцевих старожитностей і просив дозволу все вивчати і фотографувати. Природно, що від “прикормлених” російськими грошима атоських монахів отримав відповідний дозвіл. Цілком очевидно, якщо такий “рекомендаційний лист” і існував насправді, то був він на ім'я лише одного Кондакова, Редін виступав за асистента, однак і така участь давала йому можливість на місці вивчати оригінали візантійських сакральних пам'яток. Дивує інше. Редін пише, що з атоськими монахами, які, найвірогідніше, говорили грецькою мовою, він спілкувалися через перекладача. Отже, ні Кондаков, ні Редін не володіли розмовною грецькою, хоча б на елементарному рівні. На жаль, більше жодної інформації щодо мети поїздки та її результатів Редін не подає у своїх листах, лише емоційні враження від навколишньої природи, архітектури та розпису храму, самого богослужіння та кавування з Кондаковим на балконі монастирської келії. Цілком очевидно, що Редін, виходець з простої родини, був вражений не стільки самим Атосом, як перебуванням там разом з учителем – Кондаковим, і прагнув поділитися своїм щастям з друзями – сім'єю Савви.

¹⁷ Так, вже перше ґрунтовне дослідження, ще студентська, випускна праця була написана у співавторстві: Айналов Д., Редін Е. Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи. Санкт-Петербург, 1889. Ця праця одразу принесла визнання обом дослідникам у науковому світі.

Більше часу Редіну вдалося попрацювати з пам'ятками з приватних колекцій графині Уварової. Так, у маєтку Прасковії Уварової в селі Поріччя Редін провів понад місяць, про що він інформує друзів у листі від 9 січня 1899 р. У Поріччі дослідник обстежував ілюстровані рукописи і багато їх фотографував. Розкіш, яку і досі дозволяють не всі українські бібліотеки. Фотографування, за словами самого Редіна, дуже його стомлювало, однак взамін він отримував “добрий підбір фотографій”, що відкривало йому можливості компаративного дослідження разом з матеріалами інших бібліотек та архівів. Варто відзначити, що фотографувати Редін любив, і цю свою пристрасть він часто відмічає в листах, при цьому фотографічний апарат інколи позичав саме у графині Уварової¹⁸. З музейними пам'ятками на той час дослідник ознайомився поверхово, відмітивши для себе лише візантійські пам'ятки з емалі та слонової кістки. Очевидно, він планував ще погостювати в Уварової і допрацювати цей сегмент згодом.

Влітку 1899 р. Редін перебував у Москві, де також знайомився з пам'ятками, захоплювався кремлем і побудову його приписував московитам, а не італійцям, хоча паралелі з Італією він проводить часто і не завжди доречно. Основна його праця літку 1899 р. була зосереджена в архіві Міністерства іноземних справ та Синодальній бібліотеці, бібліотеці Хлудова та бібліотеці Духовної академії. Редін з гордістю повідомляє адресатів, що він сидить за столом, “за яким займався 28 років Соловйов”, і шкодує, що за ним не сидить Савва, з-під пера якого вийшло б багато томів російської історії. Звісно, не вийшло б. Савва, як відомо, був не з тих, хто любив і міг писати чи щось досліджувати.

Саме в цей час в Архіві міністерства іноземних справ Редін натрапив на лицеві рукописи Козьми Індикоплова, космографія якого стане темою його докторської дисертації. Ця тема складає другий (б) інформаційний пласт до історії професійної діяльності Редіна. Над рукописами Козьми Індикоплова дослідник продовжив працювати в Публічній бібліотеці в Петербурзі, про що повідомляв товариша листом від 6 серпня того ж року. В Публічній бібліотеці Редін знайшов аж п'ять списків Індикоплова, робота над якими і тримала його в Петербурзі до кінця літа, про що він пише у листі від 20 серпня 1899 р.

Побіжно колеги торкалися й інших питань професійної діяльності. Наприклад, згадували про підготовку видання книги Савви, ймовірно “Московські царі та візантійські василевси”, як і про обмін чи продаж вже опублікованої книги. Окрім того у букіністів Редін підбирав та скуповував потрібну колезі літературу, зокрема видання літописів.

Організація Харківського XII археологічного з'їзду стала останнім великим акордом у житті Редіна. Як відомо, це був один із найбільш представницьких археологічних з'їздів у російській імперії. Успіх цього з'їзду – винятково заслуга Редіна. Проте, він залишився за кадром, оскільки не займав провідних посад в оргкомітеті з підготовки з'їзду. З листа до Савви від 3 червня 1902 р. стає відомо, що над організацією з'їзду Редін працював щоденно з 6-ї ранку до пів на дев'яту вечора: “сиджу за роботою, і ходжу з нею, і роблю її”, – писав він товаришу у листі. У цьому ж листі адресант скаржився на страшенну втому, висловлював сподівання, щоб все нарешті закінчилося. На скільки виснажила вченого організація з'їзду можна судити з того, що він так і не відійшов від втоми, підірвав своє здоров'я і, як наслідок, через шість років – у віці лише 44 років пішов із життя.

Отже, можна підсумувати, що, попри свою лише часткову збереженість та незначний обсяг, листи Редіна до Савви містять і унікальну інформацію, розкривають його образ як людини та науковця. З листів до друга й колеги Редін постає як чуйна, щира людина, здатна бачити навколо себе життя і красу. Водночас, відчувається його соціальна роздвоєність. З одного боку, він намагається в мові (стилістиці) і життєвих практиках наслідувати поведінку, притаманну професурі Російської імперії. З другого, залишає й зв'язок з народом, з якого

¹⁸ Корнієнко В. Відображення суспільно-наукової та викладацької діяльності Єгора Кузьмича Редіна в епістолярній спадщині // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. С. 70.

вийшов і долею якого переймався. Червоною ниткою через все листування проходить образ самотньої людини.

З професійної діяльності важливою є інформація, що засвідчує виникнення теми й початок роботи над докторською дисертацією, присвяченої космографії Козьми Індикоплова. На жаль, дослідження Редін не закінчить, і на прохання графині Уварової перший том праці товариша завершить Дмитро Айналов¹⁹. Проте другий том, матеріали для якого, очевидно, були в Айналова, так і не вийшов. Не відома й доля самих матеріалів.

Листи відображають і коло спілкування та знайомств Редіна, наприклад, він згадує про зустріч у Москві з Кірпи́чниковим та іншими колегами. Поштові адреси відображають і адреси проживання Редіна в інших містах Російської імперії чи Атосу, що також важливо для реконструкції біографії вченого. Насамкінець, листування Редіна з Саввою є черговим зразком комунікативних практик української дореволюційної інтелігенції.

Листи публікуються вперше, в хронологічному порядку, в перекладі українською мовою. Всі трикрапки (...) проставлені в оригіналах, підкреслення передаються курсивом.

ДОКУМЕНТИ

Є. Редін – В. Савві, Тифліс – Харків, 12 липня 1897 р.

Тифліс²⁰ 12 липня 1897 р.

Дорогий Володимире Івановичу!

Шлю сердечний привіт Вам, Єрмінії Борисівні²¹ та Вашим діткам і побажання всього найкращого.

Ось уже три дні, як я на своїй другій батьківщині²², у рідному домі, дихаю повітрям гір, милуюся картинами східного життя. Своєрідне це життя, і хоча я тут, у Тифлісі, колись прожив 18 років, але, повернувшись сюди тепер після довгої перерви, знайомлюся з цим життям знову, ніби вперше... галасливе, струнке – воно! Народ рухливий, який проводить весь майже час на вулиці, просто неба. Але народ – ледачий, що любить гульню, веселощі. За темпераментом, широким, вільним життям народ цей можна порівняти з італійцями; але йому, звісно, далеко до останніх; ці останні – культурні люди, а перші – ще більші дикуни, і багато в них брутальності та азійщини.

Спека стоїть страшна і в деякі дні від неї в мене сильно болить голова. У рідному домі багато змін²³: батько сильно постарів, будинок сам теж потребує капітальної реставрації, а тут безгрошів'я.

І в мене це безгрошів'я, тож немає змоги ні здійснити кудись екскурсії, ні отримати якогось задоволення в самому місті.

¹⁹ Гордієнко Д., Стариков Г. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин (за епістолярними джерелами). Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 188. Перипетії видання книги та контактів з графинею Уваровою Айналов розкривав зокрема у листах до Сумцова: Побожій С. *З епістолярій Дмитра Айналова та Олексія Миронова до Миколи Сумцова*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 215–217.

²⁰ Російська назва столиці Грузії Тбілісі, вживалася до 1936 року.

²¹ Дружина Володимира Савви.

²² Єгор Редін навчався у Тифліській 2-ї чоловічій гімназії, яку закінчив 1884 року.

²³ Йдеться про село Старше Дмитрівського повіту Курської губернії, де проживав батько вченого Кузьма Редін.

Температура послаблює енергію, і загальний поганий стан справ, сумні спогади про безповоротну втрату дорогої матусі²⁴ – наводять смуток і тугу. Від Н. П. Кондакова²⁵ не маю жодних звісток, і якщо ще й надалі не матиму, то як отримаю частину своєї червненої платні, то виїду до С. Петербурга.

Як то Ви поживаєте? Як іде Ваша праця? Тут отримав листа від барона Тизенгаузена²⁶, який і пересилаю Вам. Буде дуже добре, якщо Ви подякуєте йому особисто (С. Петербург, імператорська Археологічна комісія²⁷; ім'я голови, дізнатися за адресною книгою – “Весь Петербург”²⁸ у Публ[ічний] бібл[іотеці]²⁹).

Бажаючи Вам здоров'я, щастя і прохаючи не забувати мене, залишаюся люблячим Вас

Ваш Є. Рєдін

Сестра Вам і Єрм[інії] Борис[івні] шле сердечний привіт.

Адреса: Тифліс, В. Гончарна вул., прив. б., № 3.

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 186, арк. 1–2зв., автограф

Є. Рєдін – В. Савві, Атос³⁰ – Харків, 20 липня ???? р.

Ватопедський монастир³¹
20-го травня, середа

Дорогі друзі
Володимире Івановичу та Єрмініє Борисівно!

Шлю сердечний привіт Вам і Вашим діточкам із найдавнішого і ушанованого своїми святинами та найважливішими пам'ятками візантійського мистецтва – Ватопедського монастиря.

²⁴ Дата смерті матері Єгора Рєдіна невідома. Про неї Єгор Рєдін згадує зокрема в “Уривку зі щоденника”, опублікованому у “Биржевых ведомостях” за 1889 р.: “Мамо, дорога мамо! Я не можу забути тебе, твій образ постає переді мною... Ти любила нас більше за себе”. Цит. за: Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Рєдін – професор Харківського університету. С. 14.

²⁵ Кондаков Никодим (1844–1925) – історик мистецтва Візантії і Русі-України, археолог, педагог, наставник Єгора Рєдіна.

²⁶ Ймовірно, йдеться про Володимира Тизенгаузена (1825–1902), археолога, історика-сходознавця, нумізмата, члена-кореспондента імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

²⁷ Наукова установа в структурі імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі, що керувала археологічними дослідженнями в Російській імперії (1859–1919).

²⁸ “Весь Петербург” – адресна і довідкова книга Санкт-Петербурга, видавав щорічно упродовж 1894–1917 рр. Олексій Суворін, журналіст, видавець, публіцист, критик.

²⁹ Імператорська бібліотека у Санкт-Петербурзі, заснована 1795 р. за наказом Єкатерини II, перша загальнодоступна бібліотека у Російській імперії. Комплекс будівель на Невському проспекті.

³⁰ Російська назва – Афон, вузький гористий півострів на півдні Македонії (історичної області Греції), крайня східна частина півострова Халкідікі. Тут розташований комплекс православних монастирів, деякі з яких мали багаті бібліотеки і рукописні зібрання.

³¹ Грецький православний чоловічий монастир на Святій Горі Атос у Греції, заснований близько 972–985 рр., другий в ієрархії атоських монастирів, один з найдавніших і найбільших. Знаходиться на північно-східному узбережжі півострова Айон-Орос. Має одну з найбагатших на Атосі бібліотек, що містить близько 2 тис. рукописів і понад 35 тис. друкованих книг. Про перебування на Атосі у Хіландарському монастирі Єгор Рєдін писав у листі до Миколи Сумцова 31 травня 1898 р. (Див.: Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца. С. 20–24).

Із Константинополя³² я пароплавом прибув до Пантелеймонівського монастиря³³; звідти до Іверського³⁴, де знайшов проф. Кондакова; тут із ними пробув два дні і звідси з ними прибув до Ватопедського м[онастиря]. З Іверського м[онастиря] ми пливли понад дві години морем, насолоджуючись дивовижними краєвидами берега, атоських гір, келій, що підносяться тут і там у зелені, розвалин. Ось ми під'їхали до Ватопедського мон[астиря]. Уже здалеку він вражає своїми розмірами і чарівним місцем розташування. Як і всі атоські стародавні монастирі, він нагадує фортецю: обнесений високим муром, має вежу тощо. Крізь св. ворота увійшли в чудово вимощений дворик – з дивовижним св. джерелом і з красивими під мармур церквами, колонадами, тут же у дворі садок, що складається з одних цитринових дерев.

Влаштувавшись в архондарині³⁵, вирушили до собору³⁶ і були вражені його оздобленням, простотою цього оздоблення – фресками і, врешті, – що найбільше вражає – його старожитностями – чи то єдиними у своєму роді мозаїками, чи то мальовничими³⁷ іконами, чи то барельєфами в золоті, глазури тощо. Направду це – єдиний у своєму роді музей пам'яток візантійського мистецтва. Після огляду вирушили з візитом до епітропа³⁸, який прийняв нас у зібранні всіх старців – монахів.

Кондаков пояснив через перекладача (російського ченця), що його надіслав сюди сам російський цар із дорученням огляду, вивчення атоських старожитностей³⁹, для взірця російським церквам і просив дозволу все вивчати, фотографувати. Один монах від імені всіх висловив на це згоду.

Ми, задоволені результатами зустрічі, – пішли до своєї келії. Потім вечеряли – розкішна, багата вечеря... після вечері, увійшовши на балкон, попиваючи каву, милувалися небом, морем. Потім вирушили в собор на всеношню. Яке урочисте видовище постало перед нами, коли ми в напівтемряві увійшли під склепіння старої церкви, зі стін якої, з купола дивилися на нас стародавні фрескові зображення; а біля самої стіни, на сидіннях, ми побачили фігури монахів, одягнених у все чорне. Чути то читання, то спів, вогники ледь мерехтять. Ми з глибокою пошаною і благоговінням приклалися до ікон і стали біля стіни. Я вдивлявся у верх церкви і ледь помітні постаті святих, я вдивлявся в похмурі постаті ченців, бачачи їхні суворі очі, які пронизували нас, я вслухався у спів, але він навіював меланхолію своєю одноманітністю, монотонністю і малою гармонійністю. Сильніше діяла на мене, на мою без того вже запалену голову (до вечора вона почала боліти) вся навколишня від мене обстановка. І під впливом її, під впливом сильних, різноманітних, чудових вражень, пережитих за весь день, я із задоволенням пишу Вам ці рядки, мимоволі переносячись до Вас, жваво уявляючи Ваші обличчя.

Скільки я пробуду тут, не знаю, і куди потраплю – теж не знаю. Подорож тут не легка і і страшенно дорога. Від грошей залежатиме мій рух уперед.

Часто згадую про Вас, особливо як відчуваю щось досить приємне, що зачаровує мене.

Бажаючи Вам здоров'я, щастя і просячи не забувати мене, залишаюся люблячим Вас Є. Редін

Адреса моя (але до якого часу? – не знаю): Атос, де Пантелеймон[івський] монастир – мені.

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 187, арк. 1–2зв., автограф

³² У Російській імперії вживалася саме ця неофіційна, давня, назва Стамбула, столиці Османської імперії, місто на березі протоки Босфор, столиця Східної Римської (Візантійської) імперії (330–1453).

³³ Монастир святого Пантелеймона – чоловічий православний монастир на горі Атос (Греція), знаходиться на південно-західному узбережжі півострова Айон-Орос.

³⁴ Грузинський чоловічий православний монастир на Святій горі Атос на північному сході півострова Айон-Орос. Інша назва – Іверон, займає в святогірській ієрархії третє місце.

³⁵ Архондарик або фондари́к – приймальна кімната для гостей у православному монастирі, готель для паломників у Греції або в Єгипті, місце для духовних бесід монахів з паломниками.

³⁶ Ймовірно, йдеться про головний собор монастиря Благовіщення Пресвятої Богородиці, зведений у X столітті. Тут збереглися фрески, мозаїки, ікони візантійської доби.

³⁷ Далі закреслене “мозаїками”.

³⁸ Член комісії, яка здійснює виконавчу владу у церковній (як правило, православній) громаді.

³⁹ Типовий рекомендаційний лист, підписаний царем Ніколаєм II на ім'я Никодима Кондакова. Звісно, що атоські монахи мусили позитивно реагувати на підпис “православного царя”.

Є. Редін – В. Савві, Поріччя⁴⁰ – Харків, 9 січня 1899 р.

Село Поріччя, 9 січ[ня] 1899 р.

Милі й дорогі,
Володимире Івановичу та Єрмініє Борисівно!

Шлю сердечний привіт Вам і Вашим милим діточкам.

Ось уже другий лист отримав я від Вас і як я радий і вдячний Вам за це, за добру пам'ять про мене.

А час все біжить, і за тиждень з гаком я вже муситиму покинути гостинний культурний куточок, де провів близько місяця зі справжнім задоволенням і великою користю.

За цей час я познайомився з більшою частиною ілюстрованих рукописів⁴¹, простудіював їх і, звісно, сфотографував. Познайомився і з музеєм; але спеціально штудіювати його – це вже окреме завдання; я відзначив помічені мною візантійські пам'ятки – в емалі, у слоновій кістці. Фотографування забирало в мене дуже багато часу і найбільше стомлювало. Але зате в мене буде добрий підбір фотографій – по стародавніх мініатюрах і з ним, сподіваюся, легше буде займатися в інших бібліотеках.На дозвіллі люб'язні господарі познайомили мене і зі своїм господарством. Яке воно у них велике. Це – ціла держава і життя господарів цієї держави – до деякої міри – ідеальне. Все у них своє, найкраще. Тут і городництво, і садівництво, і лісівництво, і насіннєве виведення, і фруктове, і скотарство, і птахівництво... Словом господарство повне. Воно зразкове, оскільки справа провадиться широко, виписуються найкращі зразки, породи із закордону культивуються тут. Робляться великі у них запаси і торгівля йде добре. Я був в оранжереях, парниках і в саду – і був вражений порядком, чистотою. Я був у звіринці і бачив породистих собак, ціле стадо ланей, що живуть у лісі, у величезному обгородженому парку. Був на полюванні – на лисицю і бачив густий ялиновий ліс – у чарівному зимовому вбранні. Був на ялинці, влаштованій господарями для школярів – близько 170 осіб, щедрій, багатій – з подарунками кожному; був на народних читаннях і здивувався увазі, любові господарів до цієї справи, любові до школярів⁴²...

Словом, я в захваті, захопленні від усього... Не кажу вже про те, як був сам прекрасно обставлений. Я жив немов у рідних, або добрих старих знайомих, друзів. Із почуттям подяки і з утішним, добрим спогадом про цей куточок, про господарів я покину 15 січня Поріччя, і дуже буду радий і щасливий – якнайшвидше побачитися з Вами, дорогі друзі! Отже, бажаючи всього крашого, до швидкого побачення, душевно відданий і люблячий Вас

Ваш Є. Редін

P.S. Дуже співчуваю Єрмінії Борисівні, сподіваюся, що вона вже впоралася з цим болем. У Хар[кові] я думаю бути 18 січня.
9 січ[ня] 1899 р.]*ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 189, арк. 1–2 зв., автограф*

⁴⁰ Родовий маєток графів Уварових у селі Поріччя Звенигородського повіту Московської губернії, у якому Єгор Редін відвідував очільницю Московського археологічного товариства, історикиню Прасков'ю Уварову.

⁴¹ У маєтку в селі Поріччя зберігалася відома колекція рукописів і музей зі зразками візантійського мистецтва, опис якої опублікував Єгор Редін (див.: Редін Є. Материали к истории византийского и древнерусского искусства. 1. Псалтыри собрания гр. А. С. Уварова в с. Поречье (Московской губ.). Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1902. 19 с.; Редін Е. Лицевые рукописи собрания графа А. С. Уварова. Псалтырь XVII века и 1548 года. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1904. 18 с.: іл.).

⁴² Прасков'я Уварова від середини 1860-х рр. очолювала шкільну комісію Можайського благодійного товариства, займалася облаштуванням сільських шкіл і притулків, підготовкою вчителів і розробкою навчальних програм, відома також як меценатка, благодійниця.

Є. Рєдін – В. Савві, Москва – Харків, 25 червня 1899 р.

Москва 25 червня 1899 р.

Дорогі та наймиліші друзі мої,
Єрмініє Борисівно та Володимире Івановичу!

Шлю сердечний привіт Вам і Вашим милим діточкам. Знову Ви мене порадували і втішили своїми милими, сердечними листами, що переносять мене до Вас, у Ваш затишний куточок. Велике і сердечне спасибі!

“Не журіться, не сумуйте”, – пишете Ви, дорога Єрмініє Борисівно. Я і радий би був не сумувати, але смуток якось сам собою проривається і кладе свій відбиток на мій настрій і тоді, коли, мабуть, *усе* йде добре; хоча зізнатися – не було ще такого часу, коли б *усе* було добре... Утім – це доля не одного мене, а багатьох...

Я щасливий, що маю таких дорогих друзів, як Ви, які співчують мені, пам’ятають про мене. Це – найкраща і найдорожча розрада.

З цікавістю я прочитав Вашу розповідь, дорогий Володимире Івановичу, про подорож на батьківщину⁴³. Дуже радий, що неприємну справу Ви, нарешті, закінчили, і тепер – вільно розпочнете друкування Вашої праці⁴⁴. Ось буде свято, коли Ви порадуєте, нарешті, своєю цікавою книжечкою; чекаю з нетерпінням...

Із задоволенням я думаю і про той час, коли повернуся до Харкова і побачуся з Вами, дорогі друзі, але, на жаль, про це ще рано і думати. Я ще не знаю, коли виберуся з Москви, а там ще треба буде добряче попрацювати в С[анкт-]П[етерб[ург]]

Від часу останнього листа до Вас я встиг уже (по неділях) двічі побувати в гостях у Амфіана Степановича⁴⁵ в Пушкіні⁴⁶. Славна й затишна і дуже гарненька в нього дача! Приємно в ній жити, дихати свіжим повітрям і милуватися красивою, свіжою, соковитою зеленню листя на високих, струнких деревах, під покровом яких ховається його дача. Усе в садку в порядку, чисто; видно, що за ним доглядають, його люблять.

Не можу сказати, щоб володів А. С. абсолютно бадьорим, енергійним, і веселим настроєм духу. Він – усе ж таки, мені здається, дещо пригнічений, і не сподівається, що залишиться в Харкові... Довго сиділи ми, і А. А.⁴⁷, у садочку – навкруги так добре, відрадно, але тут зблизка – відчувається, що чогось бракує. І як ожив би, засяяв садок, якби в ньому лунали живі, дзвінкі дитячі голоси, безтурботний юнацький сміх, жвава бесіда. Але тихо все навкруги, і сумно стає на душі, прикро через несправедливість *сліпої долі*, і без сліз – не можна дивитися на реліквії, які свято бережуть, – тут же в садочку – від колишніх ігор їхнього єдиного покійного сина....

В обидва відвідування згадували про Вас. Виявляється, що Ви удвох тут були разом після весілля....

В одне з відвідувань зустрів я у них подружжя Андрєєвих⁴⁸, його сестру з донькою.

Близько 3-х тижнів тут був Максименко⁴⁹, я часто бачився з ним, обідали в одному ресторані, пили вдома чай, відвідували по разі тутешні розважальні сади, і раз були разом в А. С. Завтра він їде до себе в село.

⁴³ Ймовірно, йдеться про відвідини м. Кишинів (Молдова), де народився Володимир Савва, або Ніжин, де навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.

⁴⁴ Ймовірно, йдеться про магістерську дисертацію: Савва В. Московские цари и Византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1901. [4], IV, 400 с.

⁴⁵ Лебедев Амфиан (1833–1910) – історик церкви, професор, декан історико-філологічного факультету Харківського імператорського університету (1891–1901).

⁴⁶ Царське село у передмісті Санкт-Петербурга, імператорська резиденція.

⁴⁷ Особа не встановлена. Можливо, дружина А. Лебедева.

⁴⁸ Особи не встановлені.

⁴⁹ Особа не встановлена.

Сердечне спасибі Вам за готовність виконати мої доручення, і за ті, що виконали вже. Будь ласка, дізнайтеся про мою справу: чи переслав Університет у канцелярію попечителя – після запиту його, чи вона ще лежить в Унів[ерситеті] в Ільїнського⁵⁰, чи вже потрапила до попечителя і там лежить.

Був у Шибанова⁵¹; за Вашу книжку дає наявні в нього:

1) Григорьева⁵², Россия и Азия – 5 р.

2) Муханова⁵³, Сборник – 3 р. 50 к.

3) Летопись о многих мятежах⁵⁴ – 3

11 р. 50 к.

– і тільки.

Якщо ж бажаєте отримати і Новгородські Літописи⁵⁵, то доплатить – 2 р. 50 к.

За їхніми словами, їм вигідніше міняти на одну книжку, і тому-то вони й запропонували всього книг на 11 р. 50 к.

Як вчинити? Пишіть.

Бажаючи Вам і Вашим дітям здоров'я, щастя і просячи не забувати мене, залишаюся цілуючий Вас і люблячий Вас

Ваш Є. Рєдін

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 190, арк. 3–5зв., автограф

Є. Рєдін – В. Савві, Москва – Харків, 12 липня 1899 р.

Москва 12 липня 1899

Дорогі й милі

Володимире Івановичу та Єрмініє Борисівно!

Шлю сердечний дружній привіт мій Вам і Вашим милим діточкам.

А Вас, дорогий Володимире Івановичу, сердечно вітаю з днем ангела і бажаю Вам здоров'я, і якнайшвидшого закінчення друкування Вашої дисертації. На добру пам'ять до Вашого свята – шлю Вам скромний подаруночок – загальний вигляд серця Москви – її кремля⁵⁶, з його святинами і пам'ятками рідної старовини і мистецтва. Дуже шкодую, що цього дня я не з Вами і не маю задоволення особисто привітати Вас, обійняти і побажати всього того, що Ви бажаєте.

З кожним днем я все більше і більше пізнаю Москву, її пам'ятки. Цілий місяць щодня я бував у Кремлі і щоразу захоплювався своєрідною красою загального вигляду його площ, цих фантастичних веж і золотих куполів. Рідна старовина! Або впізнаю я її тепер у картинах давньоруських художників, які, попри всі свої обмежені сили, мали знання навколишньої природи, усе ж таки відтворюють цю природу, “місцевий колорит” – чи то будівлі, чи то церкви, чи то рослини, чи то предмети взагалі обстановки.

⁵⁰ Ільїнський Григорій (1876–1937) – філолог, історик-славіст, на момент написання листа випускник Петербурзького університету, згодом приват-доцент Петербурзького і Харківського університетів, професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбродька.

⁵¹ Шибанов Павел (1864–1935) – московський антиквар-букініст. На той час мав двоповерхову книгарню на Нікольській вулиці у Москві.

⁵² Григорьев В. В. Россия и Азия: сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии. С[анкт-]П[етер]б[ург]: Тип. брат. Пантелеевых, 1876. 575 с.

⁵³ Ймовірно, йдеться про видання: Муханов П. А. Сборник [документов по русской истории] / [Соч.] Муханова. 2-е изд., доп. С[анкт-]П[етер]б[ург]: Тип. Э. Праца, 1866. 780 с.

⁵⁴ Щербатов М. М. Летопись о многих мятежах и о разорении Московского государства. Москва, 1788. 366 с.

⁵⁵ Ймовірно йдеться про видання: Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1879. 628 с.

⁵⁶ Найдавніша частина м. Москва, царська резиденція.

Для вивчення тієї ж рідної старовини я з патріарших палат⁵⁷, зі скарбниць Синодальної Бібліотеки⁵⁸ – перебрався нині до палат цариці Наталії Нарішкіної⁵⁹ і посольський двір⁶⁰, з його архівами, з його актами та його наступника “мініст[ерства] інозем[них] справ” – тепер переді мною; я риюся в каталогах слов[ників] – реєст[ра]х рукописів і переді мною тут часто миготить ім’я Матвєєва⁶¹, і я згадую про Вас, про Ваші плани та Ваші тутешні заняття. Я сиджу за столом, за яким займався 28 років Соловйов⁶²; я думаю: “от, якби Вас сюди посадити, то і з-під Вашого пера вийшов би не один том рос[ійської] історії”. Але все ж, я пам’ятаю, Вам нема чого сумувати. Щоправда – неприємне становище, коли для улюблених занять доводиться вилучати небагато часу, до того ж того, що мало б слугувати відпочинком після виснажливих уроків. Але зате ці заняття тим цінніші і тим дорожчі для Вас – з метою піднесення Вашого духу, підвестися із середовища повсякденного, у середовище високого – чистої науки.

В Архіві М[іністерства] ін[оземних] с[прав] я натрапив у відділі “Державного древлехранилища” – чудові й дивовижні лицеві рукописи: “Козьму Інд[икоплова]”, і Годунову науку, й Ірмологій (захід!), і побачу диво – “Титулярник”.

Дуже радий, що Ви перебралися вже на дачу, і можете тепер хоч трохи відпочити. А в нас у Москві тепер стоїть страшна спека; після обіду я абсолютно виснажуюсь.

Сердечне спасибі Вам за співчуття мені, за добру пам’ять, за турботи. Глибоко зворушений Вашою увагою, дорогі Єрмініє Борисівно і Волод[имире] Ів[ановичу], і у Ваших сердечних, приємних словах, ставленні – знаходжу собі розраду, відряду – у трудах і в години роздумів. Не забувайте ж мене! У Москві пробуду ще, ма[буть], тиждень, та тиждень у Троїць[кому] мон[астирі]⁶³, а потім і в С[анкт-]П[етер]б[ургі].

Щодо повідомлення, яке надсилаю, будь ласка, коли будете в місті, отримайте посилку. Книги Вам Шибанов вислав.

Потрібно бути наївною дитиною, щоб повірити Ільїнському⁶⁴: довідка про роки мого стипендіатства не має жодного відношення до представлення мене до в. о. д[ійсного] е[кстра-]о[рдинарного] пр[офесора].

Отже, бажаючи Вам усього найкращого, залишаюся душевно відданий і люблячий Вас
Весь Ваш Є. Редін

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 191, арк. 6–7зв., автограф

⁵⁷ Патріарші палати і церква Дванадцяти апостолів – комплекс будівель на території Московського Кремля, що знаходиться на північ від Успенського собора і дзвіниці Івана Великого. Зведені у 1635–1656 рр. московськими майстрами Антипом Константиновим та Баженом Огірцевим на замовлення патріарха Нікона. П’ятиглавий собор Дванадцяти Апостолів був споруджений на місці старого храму і частини двору Бориса Годунова.

⁵⁸ Йдеться про бібліотеку в центральній частині м. Москва, колишню Патріаршу. Після заснування 1721 р. Синоду ця установа перейшла до його підпорядкування і отримала назву Синодальної. Тут продовжує зберігатися багата колекція рукописів і рідкісних видань.

⁵⁹ Дружина царя Алексія Михайловича, мати Пьотра I, донька боярина Кирила Нарішкіна.

⁶⁰ Комплекс споруд XVII ст. у центральній частині м. Москва, де зберігалися справи Посольського приказу.

⁶¹ Матвєєв Артамон (1625–1682) – московський дипломат, історик. Виконував дипломатичні місії до Литви, Польщі та України. У 1669 р. очолив Приказ Малої Росії, у 1671 – Посольський приказ.

⁶² Соловйов Сергій (1820–1879) – російський історик, доктор наук, професор, декан історико-філологічного факультету, ректор Московського університету. Автор численних праць з російської історії, у тому числі “Истории России с древнейших времен” у 29 томах (1851–1879), базової студії у творенні великодержавного російського гранд-нарративу. Досліджував політичні портрети Данила Галицького, Івана Виговського, Івана Мазепи, літопис Самійла Величка, які розглядав винятково у контексті російської історії.

⁶³ Ймовірно, йдеться про Троїце-Сергіїву лавру, чоловічий монастир у м. Сергіїв Посад Московської губернії, що мав значну колекцію рукописів і рідкісних видань.

⁶⁴ Див. прим. 43.

Уривок з листа Є. Редіна до В. Савви, Москва – Харків, s. a.

<...> якщо А. С. уже поїхав і в нього т[аким] ч[ином] не можна дізнатися.

Як поживає дорога, добра Єрмінія Борисівна, з дітками, чи перебралася на дачу? Дуже Вам вдячний за запрошення, з великим би задоволенням і щастям пожив у Вашому дружньому, милому середовищі, але, на жаль, робота вимагає перебування – далеко від друзів...

Терновського⁶⁵, дуже поганої збереженості, тобто розбитої, оцінюють у 15 руб. і тому, якщо бажаєте *Старчевського*⁶⁶, то доплатить 10 руб.; Старчевський у них презентабельна і гарний екземпляр.

Замість Старчевського, якщо 10 руб. не хочете платити, можете вибрати що-небудь за ту ж ціну, себто 15 руб.

Пишіть, дорогі, і не забувайте душевно і щиро Вам відданого і люблячого Вас

Вашого Є. Редіна.

1899 р. 3 червня

Москва

Р.С. Дорогий Володимире Івановичу!

1) *Рахунок*, що надсилається при цьому, і копію з нього, будь ласка, передайте *секретареві правління*⁶⁷: це той рахунок, що вже давно мав прийти, але запізнився; він знає; рапорт до нього вже давно прийшов і гроші, здається, вже сплачено.

2) За повідомленням, що надсилається при цьому, отримайте, будь ласка, бандероль і збережіть її у себе; мені тільки повідомте, що вона в собі містить.

Вибачте, що турбую!

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 191, арк. 8–8зв., автограф

Є. Редін – В. Савві, Санкт-Петербург – Харків, 6 серпня 1899 р.

С[анкт]-Петербург

1899 р. 6 серпня

Милі й дорогі Володимире Івановичу та Єрмініє Борисівно!

Шлю сердечний привіт Вам і Вашим милим діточкам.

Давно і дуже давно я не маю від Вас звісточки, настільки завжди для мене приємної, що переносить мене у Ваше дороге для мене середовище, у мирне сімейне коло. Боюся – чи не пропав мій лист, надісланий Вам від 15 липня на дачу. А я тим часом за цей час встиг закінчити свої справи в Москві, попрацював після Архіву Мін[істерства] ін[оземних] сп[рав] – у Синодальній типографії, у бібліотеці Хлудова⁶⁸ (біля Преображенської застави, у єдиновірчому монастирі). Пробрався потім до Троїце-Сергієвого монастиря і дуже радий, що побачив на власні очі цю знамениту обитель, яка відіграла чималу роль в історії Росії, вклонився місцю спочинку засновника обителі, великого праведника, енергійного діяча – преп[одобного] Сергія, заповіти якого, на жаль, забуті сучасними, себто нинішніми учнями його, ченцями пишного, блискучого, аристократичного монастиря, зануреного в мирські турботи – наживи і примноження своїх багатств.

⁶⁵ Очевидно, йдеться про книгу: Терновский Ф. Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в Древней Руси. К., 1875. Вып. 1.

⁶⁶ Ймовірно йдеться про книгу: Старчевский. Словарь древнего славянского языка (Сост. по Остромирову Евангелию, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Березникову и И. С. Кочетову). Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1899.

⁶⁷ Можливо, йдеться про книги для Харківського історико-філологічного товариства.

⁶⁸ Хлудов Алексій (1818–1882) – московський підприємець з купецької родини Хлудових, бібліофіл і збирач рукописів (серед яких відомий Хлудівський псалтир), меценат, благодійник, один з засновників московського Публічного Рум'янцевського музею.

Із задоволенням читав тут же життє преподобного і з благоговінням оглядав потім нечисленні пам'ятки і речі його, його часу... Детальніше про свої враження від монастиря і баченого в ньому поділюся при зустрічі. Скажу тільки, що в бібліотеці Дух[овної] акад[емії] знайшов для себе дорогоцінний матеріал. Проїздом у Москві – відвідав Амф. Степановича⁶⁹; у нього в цей час гостював проф. Кирпічніков⁷⁰; А. С. був жвавий, бадьорий, розмовляв. Попрощавшись із ними, я через Москву попрямував до С[анкт-]П[етер]б[урга], де ось уже скоро два тижні як мешкаю. Займаюся в Публічній бібліотеці – рукописами Козьми Інд[икоплова], яких тут п'ять списків. Потім перейду до інших, але з вибором: надто мало у мене часу попереду, оскільки числа 24-го я збираюся покинути С[анкт-]П[етер]б[ург]. Час після занять проводжу у відвідуванні знайомих, а головне – дорогого друга Д. В. Айналова, який тут давно живе з дуже милою дружиною (надзвичайно симпатична) і друкує дисертацію; просиджую в них майже щовечора далеко за північ; на жаль, сьогодні вони їдуть.

Втомився я страшенно і відчуваю потребу відпочити, побачити скоріше дорогих друзів. Мрію про це. Але час швидкоплинний, сподіваюся, скоро, наблизить здійснення цієї мрії, і я побачуся з Вами і розцілю Вас, дорогих моїх друзів. А поки що, просячи не забувати мене, залишаюся душевно відданий і люблячий Вас усе Ваш

Є. Рєдін.

Уклін Вам від Л. М. Шах Пароніанця⁷¹, у якого я й мешкаю тепер: Мала Конюшенська, буд. № 3, кв. 49.

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 193, арк. 1–2зв., автограф

Є. Рєдін – В. Савві, Санкт-Петербург – Харків, 20 серпня 1899 р.

С[анкт-]П[етер]б[ург] 20 серпня 1899 р.

Дорогі й наймиліші Єрмініє Борисівно та Володимире Івановичу!

Шлю сердечний привіт Вам і Вашим милим діточкам і мою щирю подяку за добру пам'ять і увагу до мене. Дуже порадував і втішив мене Ваш лист, а то я вже почав було хвилюватися, не одержуючи так довго від Вас доброї дружньої звісточки.

Ще дня три і я, нарешті, в змозі буду закінчити свої вакаційні дозвілля; свою подорож. Зізнаюся – відчуваю втому, і мрію хоча б про невеличкий відпочинок. Мрію – якнайшвидше побачити дорогих друзів, які не забували мене на далекій самоті, втішали лагідним дружнім словом, співчуттям, любов'ю – у хвилини роздумів, важких турбот...

У понеділок 23-го я хочу закінчити свої заняття, у вівторок зустріти сестру і того самого дня виїхати, але може скластися так, що виїду в середу, оскільки не хотілося б залишати незакінченим один із численних рукописів, знайдених мною тут, – Козьми Індикоплова. Т[аким] ч[ином] у четвер, або в п'ятницю я сподіваюся бути в Харкові.

З приємною надією й мрією скоріше побачитися з Вами, обійняти Вас, дорогі друзі, залишаюся душевно відданий і люблячий Вас

весь Ваш *Є. Рєдін*

Р. С. Ш. Пор. шле привіт.
22 серпня (нед[іля])

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 194, арк. 3–4, автограф

⁶⁹ Див. прим. 38.

⁷⁰ Кирпічніков Александр (1845–1903) – московський літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, упродовж 1873–85 рр. – професор Харківського університету, на час зазначеної зустрічі – декан філологічного факультету Московського університету.

⁷¹ Московський критик, більше інформації знайти не вдалося.

Є. Редін – В. Савві, Харків – Харків, 3 червня 1902 р.⁷²

Дорогий Володимире Івановичу!

Сердечно дякую Вам за добру пам'ять і швидку звісточку про себе. Дуже радію за Вас, що Ви живете і відпочиваєте в чарівному, поетичному куточку.

Про себе можу одне сказати – сиджу за роботою, і ходжу за нею, і роблю її, з 6 год[ини] ранку до 8^{1/2} год[ини] вечора. Втомився страшенно, і чекаю з нетерпінням, коли, нарешті, все закінчиться. Часу особливо мало, а роботи все ще без кінця.

Разом із влаштуванням виставок тепер гаряча пора – друкування, сиджу над коректурами, бігаю до друкарні, кваплю, кваплюся сам.

І врешті-решт – усе ж таки непокоюся за результати.

Сердечний привіт Вам від мене і Т[етяни] М[иколаївни]⁷³.

Дуже буду радий, якщо Єрмін[ія] Бор[исівна] буде закордоном.

Сердечний привіт усім моїм знайомим.

Вибайте за стислість листа, і пишіть ще.

Душевно відданий і люблячий Вас

Ваш Є. Редін

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. I, од. зб. № 704, арк. 1–2, автограф

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Гордієнко Д. *До участі Володимира Антоновича у XII Археологічному з'їзді в Харкові 1902 р. (за листами Єгора Редіна)*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. С. 93–107.
2. Гордієнко Д. *З листування Єгора Редіна з Василем Данилевичем*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 156–175.
3. Гордієнко Д. *Лист Єгора Редіна до Михайла Грушевського від 12 жовтня 1905 р.* Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III... С. 143–155.
4. Гордієнко Д., Домановська М. *До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова)*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 119–139.
5. Гордієнко Д., Стариков Г. *Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин (за епістолярними джерелами)*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 188.
6. Корнієнко В. *Відображення суспільно-наукової та викладацької діяльності Єгора Кузьмича Редіна в епістолярній спадщині*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 70.
7. Корнієнко В. *З листування Єгора Редіна з Миколою Сумцовим*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 29–44.

⁷² Лист написано на бланку Харківського підготовчого комітету XII Археологічного з'їзду в Харкові. У лівому верхньому куті штамп: “Попередній комітет з організації XII Археологічного з'їзду в м. Харкові. Червня 3 дня 1902 р. № 3 м. Харків”.

⁷³ Тетяна Редіна – дружина Єгора Редіна, яка, за його словами, виконувала роль його особистого секретаря.

8. Корнієнко В. *З листування Єгора Редіна та Бориса Грінченка*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 140–142.
9. Побожій С. *З епістолярію Дмитра Айналова та Олексія Миронова до Миколи Сумцова*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 215–217.
10. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. 672 с.
11. Сумцов Н. Ф. *Человек золотого сердца: (профессор Егор Кузьмич Редин)*. Х.: Печат. дело, 1909. 13 с.
12. Файда О. *Єгор Редін та Микола Петров: штрихи до історії наукового співробітництва*. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III. С. 201–210.
13. Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Редін – професор Харківського університету. Х., 2008. 228 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

M. Y. DOMANOVSKA, PhD (History),

Senior Lecturer of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
Ploscha Svobody, 6, Kharkiv, 61002, Ukraine

D. S. HORDIENKO, PhD (History),

Senior Research Fellow

Department of foreign sources on History of Ukraine

e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

The M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Science of National Academy of
Science of Ukraine
Tryohsvyatytska street, 4, Kyiv, 01001, Ukraine

YEHOR REDIN IN LIFE AND WORK (IN LETTERS TO VOLODYMYR SAVVA)

Research aim. Update of the scientific work and epistolary legacy of the famous scientist and specialist in art history, byzantinist, professor of the Kharkiv Imperial University Yehor Redin (1863–1908), publication and commenting of the scientist's letters to his colleague Volodymyr Savva (1865–1920) from the collection of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHA of Ukraine).

Research methodology. The basis of the work is a combination of comparative-historical and biographical methods, the involvement of philological commenting techniques, as well as adherence to modern principles of publishing sources of personal origin, in particular epistolary.

Scientific novelty. Nine letters of Yehor Redin to his colleague Volodymyr Savva have been put into scientific circulation, which chronologically cover the period from 1897 to 1902. The epistolas contain both personal and professional sides, in particular, the beginning of the scientist's work on his doctor dissertation; based on them in the introductory the article specified some facts of the scientific and personal biography of the scientist are presented.

The relevance. Yehor Redin's scientific legacy continues to be the subject of attention of modern historians and art critics. Given the fact that the materials of the personal archive of Yegor Redin are stored mainly on the territory of the Russian Federation and will be inaccessible to Ukrainian researchers for a long time, the materials from the Kyiv archives are of particular importance. The study presents new facts of the scientist's biography and publishes the mentioned nine letters of Yehor Redin to Volodymyr Savva.

Key words. *Yehor Redin, Volodymyr Savva, letters, Kharkiv Imperial University.*

References

1. Hordiienko D. *About Volodymyr Antonovych's participation in the XIIIth Archaeological Congress in Kharkiv in 1902 (according to Yehor Redin's letters)*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III: a collection of scientific works dedicated to the 150th anniversary of the birth of Yehor Kuzmych Redin (1863–1908) / Ed. Doctor of History, prof. Y. A. Mytsyk; comp. D. S. Hordiienko, V. V. Korniyenko. K., 2013. P. 93–107. (in Ukrainian).
2. Hordiienko D. *From the correspondence between Yehor Redin and Vasyl Danylevich*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 156–175. (in Ukrainian).
3. Hordiienko D. *Yehor Redin's letter to Mykhailo Hrushevsky dated October 12, 1905*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III... P. 143–155. (in Ukrainian).
4. Hordiienko D., Domanovska M. *About the participation of the Nizhyn History and Philology society in the Kharkiv archaeological congress: the problem of the return of exhibits (by correspondence with Y. Redin and M. Berezhkov)*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 119–139. (in Ukrainian).
5. Hordiienko D., Starikov G. *Dmytro Bagaliy and Yehor Redin: several episodes of their relationship (according to epistolary sources)*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 188. (in Ukrainian).
6. Korniyenko V. *Reflection of socio-scientific and teaching activities of Yehor Kuzmych Redin in the epistolary heritage*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 70. (in Ukrainian).
7. Korniyenko V. *From the correspondence between Yehor Redin and Mykola Sumtsov*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 29–44. (in Ukrainian).
8. Korniyenko V. *From the correspondence of Yehor Redin and Borys Grinchenko*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 140–142. (in Ukrainian).
9. Pobozhiy S. *From the epistolary of Dmytro Ainalov and Oleksiy Myronov to Mykola Sumtsov*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 215–217. (in Ukrainian).
10. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III: a collection of scientific works dedicated to the 150th anniversary of the birth of Yehor Kuzmych Redin (1863–1908) / Ed. Doctor of History, prof. Y. A. Mytsyk; comp. D. S. Hordiienko, V. V. Korniyenko. K., 2013. 672 p. (in Ukrainian).
11. Sumtsov N. F. *The man of the golden heart: (Professor Egor Kuzmych Redyn)*. Kh., 1909. 13 p. (in Ukrainian).
12. Fayda O. *Yehor Redin and Mykola Petrov: touches on the history of scientific cooperation*. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine. Vol. III. P. 201–210. (in Ukrainian).
13. Filippenko R. I., Kudelko S. M. *Y. K. Redin – professor of Kharkiv University*. Kh., 2008. 228 h. (in Ukrainian).
14. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHA of Ukraine).

Текст надійшов до редакції 15.05.2024. / The text was received by the editors 15.05.2024.

Текст затверджено до друку 15.06.2024. / The text is recommended for printing 15.06.2024.

Н. О. ЯКОБЧУК, канд. істор. наук,

старший науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики

e-mail: n_yakobchuk@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2679-2643>

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського

вулиця М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна

**БОРИС ГРІНЧЕНКО ТА ФЕДІР МАТУШЕВСЬКИЙ:
ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ**

У статті проаналізовано комплекс взаємного листування Бориса Дмитровича Грінченка та Федора Павловича Матушевського – відомих громадських діячів, представників українського національного руху початку XX століття. Досліджено зміст та джерельне значення епістолярію, датованого 1902 – 1910 рр. До статті додано тексти автографів окремих епістол.

Мета дослідження – визначити тематичний діапазон, інформаційний потенціал та джерельне значення листування для дослідження громадського та культурного життя України початку XX століття, а також уточнення ключових етапів життєвого шляху респондентів.

Методологія дослідження. Стаття написана на основі принципів історизму, науковості та системності. Застосовано загальноісторичні та джерелознавчі методи дослідження: аналітичний, синтетичний, хронологічний, евристичний, критичний, археографічний та інші.

Наукова новизна зумовлена відсутністю комплексного дослідження листування Б. Грінченка та Ф. Матушевського, необхідністю залучення його до наукового обігу.

Висновки. Встановлено, що комплекс листування Б. Грінченка та Ф. Матушевського має невеликий обсяг, але це не применшує його цінність як історичного джерела. Визначено тематичний діапазон та інформаційний потенціал епістолярію. Розкрито його значення для дослідження громадського життя України початку XX ст., уточнення фактів біографій респондентів. Аналіз листування діячів дає можливість дослідити видавничу діяльність діячів та умови праці української інтелігенції на початку XX століття. Важлива тема у листуванні – обговорення подій, що відбувалися на Київщині, Чернігівщині та Харківщині внаслідок революції 1905 року.

Ключові слова: епістолярій, Б. Грінченко, Ф. Матушевський, український національний рух, громадська діяльність.

Як цитувати: Якобчук Н. О. Борис Грінченко та Федір Матушевський: епістолярний діалог. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 191-199. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-18>

In cites: Yakobchuk N.O. (2024) Borys Hrynchenko and Fedyr Matushevsky: epistolary dialogue. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2024, Issue 3, (191-199), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-18> (in Ukrainian).

Кінець XIX – початок XX ст. – час самовідданої праці представників української інтелігенції, які в складних умовах урядових заборон 1863 і 1876 років сприяли національно-культурному відродженню, збереженню ідентичності і формуванню самосвідомості рідного народу. Вони прикладали титанічних зусиль, щоб розвивати українське шкільництво, книговидавництво та інші сфери громадського життя. Старше та молодше покоління цих діячів – це сотні імен, добре знаних і маловідомих, гідних належного пошанування сьогодні.

Помітне місце серед них займають Борис Дмитрович Грінченко та Федір Павлович Матушевський. Упродовж майже 10 років їх поєднували спільні громадські, видавничі справи, участь у редакторських колективах щоденних газет «Громадська думка» та «Рада», українських політичних партіях та громадських організаціях, а також досить теплі дружні взаємини. В українській історії Б. Грінченко залишився як відомий педагог, письменник, поет, етнограф та громадський діяч. Федір Матушевський – постать менш відома українцям: публіцист, журналіст, редактор та дипломат. Серед його досягнень – сотні статей у газетах та журналах, заснування видавництва «Вік», редакторство часопису «Громадська думка», членство в Українській Центральній Раді, керівництво Українською дипломатичною місією УНР у Греції.

Від початку 1900-х років Борис Дмитрович та Федір Павлович тісно спілкувалися, приятелювали родинами, свідченням чого є їх взаємне листування. За останні 20 років до наукового обігу запроваджено частину епістолярію обох діячів. Опубліковано листи Б. Грінченка до М. Аркаса, О. Куліш, В. Гнатюка, О. Кониського, О. Маковея, С. Смаль-Стоцького, Д. Яворницького, К. Студинського, В. Стефаніка та ін. [1]. Активним дослідником наукової та епістолярної спадщини Б. Грінченка є В. Яременко [12]. Окремі її аспекти вивчав І. В. Погребняк (лірична складова епістолярного діалогу із Марією Грінченко, культурологічні концепти епістолярію Б. Грінченка, контекст доби в епістолярії Б. Грінченка, епістолярна дискусія Б. Грінченка та М. Кропивницького щодо шляхів розвитку українського театру, епістолярний діалог з Трохимом Зінківським та Іваном Зозулею) [5, с. 317–325; 6, с. 84–88]. Об'єктом досліджень М. М. Чорної є літературна критика в епістолярії Б. Грінченка, poetика епістоляріїв письменника та Трохима Зінківського [7, с. 62–67]. Н. В. Павлик проаналізував комунікативно-прагматичний та функціонально-стильовий аспект листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком, а С. Кіраль епістолярій цих діячів у праці «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком» [4, с. 448–455; 2].

Частково видано кореспонденції Ф. Матушевського, адресовані Є. Чикаленку, М. Грушевському, С. Єфремову, О. Кобилянській та ін. [3, с. 640–675; 9, с. 368–381; 10, с. 215–237; 11, с. 126–147]. Однак, власний епістолярний діалог діячів досі не став об'єктом наукових студій. Фрагментарні відомості про листування Бориса Дмитровича та Федора Павловича вдалося виявити лише у статті та дисертаційному дослідженні С. О. Якобчук [11, с. 126–147; 8, с. 1–20]. Згадані обставини зумовлюють актуальність та посилюють новизну нашої публікації.

Мета статті – визначення тематичного діапазону, інформаційного потенціалу та джерельного значення взаємного листування Б. Грінченка та Ф. Матушевського для дослідження громадського життя України початку ХХ ст., а також життєвого шляху респондентів.

Комплекс листування діячів нараховує 22 одиниці. Він компактно зберігається у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (15 кореспонденцій Ф. Матушевського) та Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (7 епістол Б. Грінченка) [13, ф. III, спр. 38690–38704, арк. 1–21; 14, ф. 587, оп. 1, спр. 2, арк. 1–8]. Листування датовано 1902 – 1906 і 1909 – 1910 рр. Це великі листи, написані на кількох аркушах, поштові картки, листівки та записки. Всі автографи збереглися добре, механічних пошкоджень, які б перешкоджали читанню тексту немає.

Епістолярний діалог Бориса Дмитровича та Федора Павловича тривав упродовж 1902 – 1910 рр. з перервами. Зі змісту листів можемо припустити, що вони познайомилися не раніше 1901 р. На той час їх поєднувала громадська діяльність для видавництва «Вік», а також співробітництво із журналом «Київська старина». У 1904 р. діячі були учасниками Української демократичної, а згодом Української радикальної партій. У 1905 р. Ф. Матушевський та подружжя Грінченків стали активними співробітниками та дописувачами української щоденної газети «Громадська думка», а від 1906 р. разом співпрацювали у газеті «Рада», долучилися до діяльності київської «Просвіти». Також Борис Дмитрович з дружиною часто

проводили літо у смт Будаївці (нині м. Боярка Київської області), де лікарем працювала дружина Федора Павловича Віра Олександрівна. Це у свою чергу теж зближувало родини.

Перші листи Ф. Матушевського до Б. Грінченка, написані 1902 р., свідчать, що респонденти вели доброзичливий, але стриманий діловий діалог, ставилися один до одного з глибокою повагою. На це вказують звертання «Високоповажний Борисе Дмитровичу», «Високоповажаний добродію». У кореспонденціях, датованих 1904 – 1910 рр. проступає стиль більш відкритого, приятельського спілкування, а відповідно змінюються і звертання: «Дорогий Борисе Дмитровичу», «Любий Федоре Павловичу», «Любий, дорогий Борисе Дмитровичу».

Основна тема перших кореспонденцій – обговорення видавничих справ. У той час Федір Павлович навчався на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету, але підтримував тісні зв'язки з своїми друзями-співзасновниками видавництва «Вік», а також поширював серед знайомих та студентів у Дерпті (нині Тарту) інформацію про нові книжки та журнали, що виходили друком у Наддніпрянщині. Зокрема, дві листівки, надіслані Ф. Матушевським у березні 1902 р., містять інформацію про збір передплати на книгу Б. Грінченка «Драми та комедії», яка вийшла друком у Чернігові. Федір Павлович надіслав Борису Дмитровичу список шести передплатників та зібрані кошти на 7 примірників збірки (7 карбованців, 70 копійок). У згаданих листівках також натрапляємо на схвальний відгук публіциста на повість Б. Грінченка «Під старими вербами», що навесні 1902 р. друкувалася на шпальтах часопису «Київська старина» [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 2, 19]. Лист, який Федір Павлович написав за місяць перед тим, містить цікаві відомості про умови проживання та навчання в Дерпті. Автор наголошував на труднощах життя студентів та висловлював щире бажання швидше повернутися до Києва: «Ой коли б вже швидше вирватися звідсілля! А тут таке повелося по вищих школах, що ніхто не може сказати чи він скінчить коли курса чи ні. Лихо та й годі» [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 20 зв.]. З листа, датованого 2 квітня 1903 р., дізнаємося, що Ф. Матушевський працює над дипломним проектом, а іспити в університеті вимагали від нього значних зусиль та часу. Він робить невтішний висновок, що такий стан справ не дасть можливості зайнятися улюбленими громадськими справами і «живе життя ітиме під самісіньким твоїм носом». Окрім фактів біографії Федора Павловича, у цьому листі знаходимо російськомовний переклад вірша Б. Грінченка «На Батьківщині», що у 1903 р. був надрукований у 28 числі часопису «Північний край». Ф. Матушевський повідомляв, що це видання «вельми симпатизує українству», тому часто публікує переклади поезій Б. Грінченка, А. Кримського, П. Грабовського. Також особливістю цієї епістоли є досить приязний теплий тон – складається враження, що Ф. Матушевський пише листа доброму щирому другу. Вітаючи родину Грінченків з Великоднем, він вибачався, що рідко надсилає листи і просив адресата не ображатися. «Аби поняли й вірили, що сидячи тут я щодня думками і душею з Вами у Вашій любій родині», – так завершується текст кореспонденції [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 17].

Упродовж 1904 – 1910 рр. респонденти обговорювали проблеми побутового характеру, стан здоров'я, що свідчить про поглиблення міцної особистої дружби. Також на сторінках листів знаходимо цінні відомості, які дають можливість уточнити окремі моменти життєвого шляху та громадської діяльності респондентів. Зокрема, маємо інформацію, що у липні 1904 р. Ф. Матушевський одружився з активною учасницею української громади у Петербурзі, молодим лікарем Вірою Олександрівною Поповою. У листі від 29 червня 1904 р. він з майбутньою дружиною широко запрошують подружжя Грінченків на весілля, що відбулося на хуторі Павлових (Салів-Кут) неподалік с. Мартова на Харківщині. Зміст цієї епістоли свідчить, що Борис Дмитрович входив у коло близьких друзів Ф. Матушевського, адже на урочистість останній запросив лише найближчих людей [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 14–15 зв.]. Однак, Борис Дмитрович із дружиною не змогли приїхати на урочистість. У листі-відповіді від 9 липня 1904 р., Борис Дмитрович писав, що з Києва його не відпускають хвороба дружини та «гріх той, що ми досі не викінчили словаря». Цей короткий лист містить ширі теплі побажання молодят: «Можемо тільки послати Вам своє привітання сим листом і бажаємо Вам обом

щастя – здійснення найкращих і найдорожчих Ваших мрій і бажаннів. Бажаємо новій українській сем'ї сили на терновім шляху до ясної нашої мети свідомої української нації. А Вам обом особисто стільки квіток щастя, скільки обіцяє їх ясний весняний день» [14, ф. 587, оп. 1, спр. 2, арк. 13в–2]. Наприкінці літа 1904 р. родина Матушевських переїхала в містечко Вовчанськ на Харківщині, де Віра Олександрівна отримала посаду земського лікаря. З листування діячів, датованого 1905 р., дізнаємося, що у цей час Федір Павлович працював у Вовчанській земській управі інспектором народних шкіл повіту. Перебуваючи на Харківщині, він намагався поєднувати службові справи із громадською працею, що було досить складно [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 4–6, 9–13]. Лише наприкінці 1905 року родина Матушевських оселилась ближче до Києва – у селищі Будаївка (нині м. Боярка Київської області).

З відповідей Б. Грінченка стало відомо, що навесні 1905 р. у Києві активізувалася діяльність української інтелігенції. Він часто просив Ф. Матушевського якнайшвидше повертатися до столиці, надсилати йому свої публіцистичні праці. У цей час діячі беруть активну участь у роботі об'єднаної демократично-радикальної партії, підтримують суспільно-політичні зміни в країні, насамперед ліквідацію дії Емського указу 1876 року, працюють над організацією видання української преси. «... Вас тут дуже треба. Приїздіть і Ви впевнитесь в цьому самі», – писав Борис Дмитрович 25 липня 1905 р. [14, арк. 6].

Листи Ф. Матушевського, написані у цей час, мають значний інформаційний потенціал, позаяк дають можливість реконструювати атмосферу та простежити події, що відбувалися на Чернігівщині, Київщині Харківщині внаслідок початку демократичної революції. На основі змісту епістол можемо з'ясувати ставлення авторів до змін в країні, їх настроїв та прагнення у цей час. Федір Павлович описував клопоти з організацією земського зібрання Вовчанського повіту, умови праці у місцевому земстві, розповідав про родинні клопоти, зокрема повідомив про народження у травні 1905 р. сина Юрія [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 8–13]. У листопаді 1905 р., перебуваючи у відрядженні в Львові, він намагався стежити за подіями у Наддніпрянщині, дуже переймався, що неналагоджена комунікація з Галичиною, тому із запізненням можна отримати пресу та листи. Федір Павлович висловив сподівання, що «у Києві вже виходять українські газети, що українці скористовалися волею слова» [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 5].

Останній лист Б. Грінченка, адресований Ф. Матушевському, датовано 9 вересня 1909 р. З його змісту стало відомо, що від початку цього року подружжя Грінченків перебувало в м. Оспедалетті (Італія), куди Борис Дмитрович поїхав на лікування від туберкульозу [14, арк. 8]. Останні кореспонденції Ф. Матушевського до Б. Грінченка – це дві короткі листівки, адресовані в Оспедалетті 7 березня та 19 квітня 1910 року. Вони містять відомості про початок весни в Україні та вітання зі святом Великодня. Федір Павлович висловив щирі сподівання на повернення Бориса Дмитровича до України та проведення літа на дачі в Боярці [13, ф. III, спр. 38690-38704, арк. 1, 3]. Однак, більше друзям не вдалося побачитися. 23 квітня 1910 р. Борис Грінченко помер в м. Оспедалетті, а 26 квітня 1910 р. Марія Миколаївна Грінченко написала Вірі Олександрівні Матушевській, що вони більше не будуть орендувати дачу у Будаївці (Боярці) [14, ф. 587, оп. 1, спр. 3, арк. 3].

Отже епістолярний діалог Б. Грінченка та Ф. Матушевського має значний інформаційний потенціал і є важливим джерелом для дослідження літературного процесу, громадського життя в Україні на початку ХХ століття. Разом з тим, листи містять фрагментарні, але цінні відомості, що дозволяють уточнити окремі факти життєвого та творчого шляху обох діячів. Масив епістолярію невеликий за обсягом, але це не применшує його джерельного значення. Запровадження його до наукового обігу доповнить джерельну базу історико-біографічних та літературознавчих студій.

Як джерело листування зацікавить істориків, джерелознавців, філологів.

Нижче друкуємо частину кореспонденцій Б. Д. Грінченка та Ф. П. Матушевського, датованих 1904–1905 рр. Текст подано за автографами листів зі збереженням мовно-стилістичних особливостей та авторської лексики. Написання окремих слів виправлено відповідно до норм сучасного правопису. Також відкориговано окремі пунктуаційні помилки,

але авторські розділові знаки збережено. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Назви творів та книг написано в лапках. Збережено авторське написання дати листів. Після тексту кореспонденції подано легенду (місце зберігання).

№ 1.

29/VI, [1]904

Дорогі
Маріє Миколаївно і Борисе Дмитровичу,
і Настасіє Борисівно!

Знаючи, як Вам обом зараз ніколи, оскільки для Вас обох дорога зараз кожна година, ми, тоб-то я й Віра Олександровна, вже вдаємося до Вас з щиро-сердечним проханням завітати до нас [на] наше весілля, що відбудуватиметься 11-го липця на хуторі. Бувши у Вас, я не міг Вас запрошувати тоді, хоч мені он-як хотілося те зробити, бо нічого напевно не знав ще, коли, де й як саме відбудуватиметься наш шлюб. На тім тижні крутилося так все діло того, що мене заберуть у військо, то якимось про шлюб й не думалося; зараз трохи наче небезпечність минула, «пройшла мимо», як той янгол смерті, що побивав немовляток єгипетських, і я розписую листи до дорогих приятелів, яких вельми бажалося б бачити нам на нашій святі, щоб «благословили» нас на громадське життя.

Не думайте, що весілля одбудуватиметься гучно та бучно. Ні, окрім декількох близьких знайомих родини Лободовських, запрошуємо Сержа Олександровича з Володарем, Василя Миколайовича, Гнатовича-Шпоню петербурзьку, родину Євгена Харламповича та ще кількох своїх товаришів-дерптчан⁷⁴.

Відбудуватиметься все по-хуторянськи, вітатимемо гостей чим-каже Бог послав, але з найщирішим серцем.

Пам'ятаєте, як був у Вас, то розпитувався докладно про Вашу працю й заміри щодо літа, щоб знати, чи можу мати надію бачитися з Вами, чи ні. Обоє Ви так відповідали, що трудно було ті[й] надії вродитися й жити у моєму серці, але все ж, я і сам од себе, і од Віри Олександровни прошу, коли Ваша буде ласка, коли Ви може як раз пристосуєте до сього часу відпочивок собі та ще до того може зберетесь у Харківщину – провідати своїх, – завітати до нас.

Подаю Вам маршрути. Їхати треба до ст[анції] Чугуєва, а од Чугуєва треба кінцями 25 верст побиратися на хутор за слободою Печенігою⁷⁵ над Дінцем, біля с. Мартова. Хутір зветься всяко: і батчин-Павлова, і Фітюсьхиних, і часом Лободовських. Візники у Чугуєві завжди є і парокінні, і однокінні; парокінні беруть рублів 3, а однокінні 1 р. 75 – 2 р.

Адреса для листів і депеш: Печеніги Харк[івської] губ[ернії], мені або Вірі Олександровні. Днів зо два перед сим написав я листа до Сергія Олександровича, та й не знаю, чи одібрав він його, – боюся, чи не у війську вже він.

Зараз пишу до Володаря і Онисі Федоровни, просячи їх до себе і, разом з тим, прошу, щоб зараз мене сповістили коротесенько у Харків про Сергія, бо вчора я з хутора прибув у Харків і пробуду до 5-го ранку.

Братерськи обнімаю Вас, прошу ще раз і жичу Вам всього найкращого.

Ваш щирый Ф. Матуш[евський]

Віра Олександровна просить низенько вклонитися Вам од неї.

ІР НБУВ, ф. III, №38690-38704, арк. 14–15 зв.

⁷⁴ Автор листа має на увазі Сергія Олександровича Єфремова, Володимира Федоровича Дурдуківського, Василя Миколайовича Доманицького, Олександра Гнатовича Лотоцького та родину Євгена Харламповича Чикаленка.

⁷⁵ Тут і далі в тексті підкреслення рукою Ф. Матушевського.

№ 2

3 Києва, липця 9 дня
1904Дорогий
Федоре Павловичу!

І рада б душа в рай, та гріхи не пускають; а наш гріх той, що ми досі не викінчили словаря, і він не пускає нас з Києва. Та й не один сей, а є ще й другий: хвороба Марії Миколаєвни. І мусимо лишитися в Києві, хоч би й хотіли бути вкупі з Вами в Ваш ясний день, щоб привітати Вас із ним. Можемо тільки послати Вам своє привітання сим листом і бажаємо Вам обом щастя – здійснення найкращих і найдорожчих Ваших мрій і бажаннів. Бажаємо новій українській сем'ї сили на терновім шляху до ясної нашої мети свідомої української нації. А Вам обом особисто стільки квіток щастя, скільки обіцяє їх ясний весняний день.

Братерськи обнімаю Вас і стискаю Вашу руку.

Ваш щирий Б. Грінченко

Пишу се від Марії Миколаєвни і від себе, бо Настя ще у Львові, але певний, що це також і її бажання.

ЦДІА України в м. Києві, ф. 587, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.

№ 3

Любий Федоре Павловичу!

Вибачайте, що пишу олівцем і пишу лежачи, бо вигдав нездужати.

Ваша звістка про те, що в кінці сього місяця маєте приїхати до К[ієва] дуже нас звеселила і не тільки через те, що завсїгда ми хотіли бачити Вас у Києві, але й через те, що Вас тут дуже⁷⁶ треба. Приїздіть і Ви впевнитесь в цьому самі.

Жду принаймні Вашої звістки про скорий приїзд.

Не пишу більше, бо не можу допугтя скласти фраз. Наше привітання Вам обом.

Ваш щирий Б. Грін[ченко]

1905. VII, 25

3 Києва

ЦДІА України в м. Києві, ф. 587, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

№ 4

Вовчок
30/VII [1]905Любий, дорогий
Борисе Дмитровичу!

Лиха година нас всіх спіткала: хвороба вклала Вас у ліжку, а я хоч і не лежу, але от вже 10 днів як ледве ворущусь. Лікарі ніяк втямки не візьмуть, що мені таке. Коли б не сухоти, бо є деякі натяки на те.

Так, то правда, що в кінці сього місяця я мав думку прибути до Києва, але не вийшло моє діло: справи службові затримують мене, а тут ще не за горами Земське зібраннє, треба писати доклади, треба по школах їхати справозданнє готувати тощо, а тут ще не здужаєш. Прийдеш з управи як викручений рушник, наміришся щось зробити, листа написати, а тут тобі шасть у хату одно, друге, третє...

Написали ми табличку і вивісили на дверях, що буваємо вільні між 6–8 год[инами], але то ні до чого.

Щоб він був пропав сей Вовчок, де він взявся на мою голову!

Вийду я звідсіля між 3–8 серпня і то на кілька часу тільки знову через те ж таки земське зібраннє, а потім на тижнів два вернусь, понаписую доклади й відчити і аж у кінці серпня кину

⁷⁶ Підкреслення рукою Б. Грінченка

Вовчок назавжди. А може так зручніше зробити, що тепер не їхати, а зразу вже приїхати до Києва, щоб не вертатися сюди? Ждатиму од Вас звістки й поради скорої. Якщо мене жде така справа, що без мого найскоршого приїзду стоятиме пильне діло, що має велику вагу, то тоді я кину й «печене й варене» й зараз прибуду.

Все лихо у тому, що тут тепер так стала справа, що «третьому елементові» доводиться виконувати функції членів управи, бо фактично управи зараз тут немає, і якби я зараз оце поїхав, то страшенно підневідив би чимало важних справ. Отже конче мушу перебути ще хоч 3–4 дні. Після ж того як одберу од Вас звістку, що повинен зараз їхати і назавжди, – то приїду, – хай роблять, що знають: свої рідні справи ближче й дорожче, а якщо можна на деякий час дати мені одсрочку, хоч до кінця серпня, то напишіть. Тільки на мене не зважайте, а зважайте, насамперед, на те, що треба.

Добре було б, коли б відшукався чоловік, який би мою посаду зараз взяв. Тут діла цікавого багато, тільки треба людину з широкою ініціативою й витривалу, стійку. Шкода буде, коли посадять або кого-будь або кацапа. А роботи цікавої багато! Мене жаль бере, що повинен кинути те, що розпочав! Посидіть би тут років два-три і можна поставити діло як слід, а то – «мерзость запустения». А тим часом в повіті 123 школи! Останніми часами й третій елемент досить симпатичний згрупувався тут. Сяк так жити можна.

Може знайдеться людина путяща.

Яка ж Вам хворість вкинулася? Чому не пишете?

Жду нетерпляче од Вас звістки хоч коротенької. Братерськи цілую Вас і сердечно вітаю Марію Миколаєвну й Настю Борисовну.

Де Сергій й як він здухає?

Ваш Ф. Мат[ушевський]

ІР НБУВ, ф. III, №38690–38704, арк. 11–12 зв.

№ 5

До Бориса Грінченка
в Russland Росія – Київ
Ул[иця] Гоголівська ч. 8

4/XI [1]905

[Львів]

Здоровив би Вас каб було з чим, але поки що не можу. Лист одібрав, але спізнився він прийти завчасу. Вийшло не по Вашому й не по моєму, а таке щось собі – «серединка на половинці». Ну та най вже буде й так. Обставини у всьому винні.

Я засумував був, не одбираючи жодних звісток, але нарешті оце ожив. Комунікація ще як слід не налагодилась, бо листи часом приходять – часом ні; також і з газетами. Почали були доходити хоч телеграми «Київ[ких] Откл[иков]», а от вже 4 дні й їх нема.

Я певен, що у Києві вже виходять українські газети, що українці скористовалися волею слову. Чи помиляюся може? О коб я не помилявся. Я думаю, що часописи виходять вже в Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові, Катеринославі, Катеринодарі, Житомирі і т. д. Чи помиляюся? Цілую всіх. Ваш (підпис) [Ф. Матушевський].

ІР НБУВ, ф. III, №38690–38704, арк. 4.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури.

1. Зібрання творів. Епістолярна спадщина / Ред. рада Огнев'юк В. О., Яременко В. В та ін. Київ : Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2020. Кн. 1. 678 с.
2. Кіраль С. ... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ – Нью-Йорк, 2004. 520 с.

3. Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Т. 13-14. Вип. 10-11. С. 640-675.
4. Павлик Н. В. Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком: комунікативно-прагматичний та функціонально-стильовий аспект. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 1. С. 448-455.
5. Погребняк І. В. Дружнє листування Бориса Грінченка з Трохимом Зіньківським та Іваном Зозулею. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали II щорічної Всеукраїнської науково.-практичної конференції*. 2012. Вип. 1. С. 317-325.
6. Погребняк І. В. Контекст доби в епістолярії Бориса Грінченка. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2016. № 8. С. 84-88.
7. Чорна М. М. Літературна критика в епістолярії Бориса Грінченка. *Філологічні трактати*. 2013. № 1. С. 62-67.
8. Якобчук С. О. Документальна спадщина Ф. П. Матушевського: історико-джерелознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. 00.07.06. Київ, 2011. 20 с.
9. Якобчук С. О. Листування Ф. П. Матушевського до М. С. Грушевського (1896-1911 рр.) як історичне джерело. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 368-381.
10. Якобчук С. Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова як джерело дослідження громадського життя України початку ХХ століття. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. 2010. Т. 20. С. 215-237.
11. Якобчук С. Листування Ф. П. Матушевського з українськими письменниками. *Київська старовина*. 2010. № 4. С. 126-147.
12. Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка : монографія. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

N.O. YAKOVCHUK, Ph. D. (History),

Senior Researcher of the Department of Pedagogical Source Study and Biographistic

e-mail: n_yakovchuk@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2679-2643>

V. Sukhomlynskyi State Scientific Educational Library of Ukraine

9 M. Berlynskyi Street, Kyiv, 04060, Ukraine

BORYS HRYNCHENKO AND FEDYR MATUSHEVSKY: EPISTOLARY DIALOGUE

The complex of mutual correspondence between Borys Dmytrovych Hrinchenko and Fedir Pavlovich Matushevskyi - well-known public figures, representatives of the Ukrainian national movement of the beginning of the 20th century is analyzed in article. The content and source value of the epistolary dated 1902-1910 were studied. Texts of autographs of individual epistles are added to the article.

The purpose of the research is to determine the thematic range, informational potential and source value of the correspondence for the study of the social and cultural life of Ukraine at the beginning of the 20th century, as well as to clarify the key stages of the life path of the respondents.

Research methodology. The article is written on the basis of the principles of historicism, scientificity and systematicity. General historical and source research methods are applied: analytical, synthetic, chronological, heuristic, critical, archeographic and others.

The scientific novelty is due to the lack of a comprehensive study of the correspondence of Borys Hrinchenko and Fedir Matushevsky, the need to involve it in scientific circulation.

Conclusions. It has been established that the complex of correspondence between Borys Hrinchenko and Fedir Matushevsky has a small volume, but this does not diminish its value as a historical source. The thematic range and informational potential of the epistolary have been determined. Its significance for the study of the public life of Ukraine at the beginning of the 20th century, clarification of the facts of the respondents' biographies, is revealed. The analysis of the correspondence provides an opportunity to investigate the publishing activities of the figures and the working conditions of the Ukrainian intelligentsia at the beginning of the 20th century. An important topic in the correspondence is the discussion of the events that took place in Kyiv region, Chernihiv region and Kharkiv region as a result of the 1905 revolution.

Key words: *epistolary, Borys Hrinchenko, Fedir Matushevsky, Ukrainian national movement, public activity.*

References

1. Ohneviuk V. (Ed.). (2020). Collection of works. Epistolary heritage. T. 1. Kyiv: Borys Hrinchenko Kyiv University. 583 p. (in Ukrainian)
2. Kiral S. (2004). ... We will be able to give Ukraine back to ourselves : Correspondence between Trokhym Zinkivskyi and Borys Hrinchenko. Kyiv - New York. 520 p. (in Ukrainian)
3. Myronets N. (2006). Letters of Fedir Matushevsky to Yevhen Chykalenko (1917). *Ukrainian archeographic yearbook*. Vol. 13-14. № 10-11. P. 640-675. (in Ukrainian)
4. Pavlyk N. V. (2010). Trokhym Zinkivskyi's correspondence with Boris Hrinchenko: communicative-pragmatic and functional-stylistic aspect. *Actual problems of Slavic philology*. Vol. XXIII. Part 1. P. 448-455. (in Ukrainian)
5. Pohrebnyak I. V. (2012). Friendly correspondence between Borys Hrinchenko and Trokhym Zinkivskyi and Ivan Zozulia. *Research of young scientists in the context of the development of modern science: materials of the II annual All-Ukrainian scientific and practical conference*. Vol. 1. P. 317-325. (in Ukrainian)
6. Pohrebnyak I. V. (2016). The context of the day in the epistolary of Borys Hrinchenko. *Literary process: methodology, names, trends*. № 8. P. 84-88. (in Ukrainian)
7. Chorna M. M. (2013). Literary criticism in the epistolary of Boris Grinchenko. *Philological treatises*. № 1. P. 62-67. (in Ukrainian)
8. Yakobchuk S. O. (2011). Documentary heritage of F. P. Matushevski: historical and source-scientific aspect: Autoref. thesis for degree of candidate of historians sciences: 00.07.06. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian)
9. Yakobchuk S. O. (2009). Correspondence of F. P. Matushevski to M. S. Hrushevsky (1896-1911) as a historical source. *Manuscript and book heritage of Ukraine*. № 13. P. 368-381. (in Ukrainian)
10. Yakobchuk S. (2010). Correspondence of F.P. Matushevsky to S.O. Efremov as a source of research into the public life of Ukraine at the beginning of the 20th century. *Scientific notes: Collection of works of young scientists and graduate students* / Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. M. S. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine. Vol. 20. P. 215-237. (in Ukrainian).
11. Yakobchuk S. (2010). F. P. Matushevsky's correspondence with Ukrainian writers. *Kyivska Starovyna*. №. 4. P. 126-147. (in Ukrainian).
12. Yaremenko V. (2021). Scientific and epistolary heritage of Borys Hrinchenko: monograph. Kyiv: Yurka Lyubchenko LLC. 383 p. (in Ukrainian).
13. V. Vernadskyi Manuscript Institute of the National Library of Ukraine.
14. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

Текст надійшов до редакції 16.05.2024. / The text was received by the editors 16.05.2024.

Текст затверджено до друку 16.06.2024. / The text is recommended for printing 16.06.2024.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / упорядкування та передмова Вікторії Сергієнко. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023. – 496 с. фотоіл.

О.М. ПОТАПЕНКО, директор

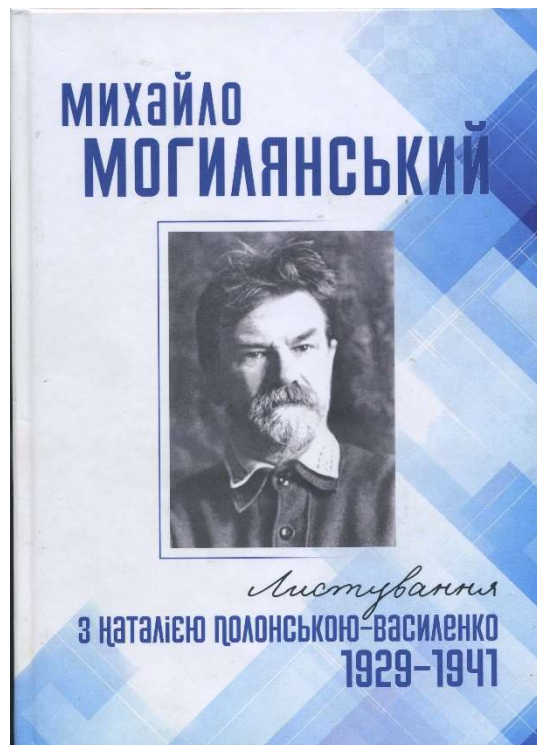
Науково-редакційного центру

e-mail: DIVA23LM@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-7040-1427>

Комунальний заклад «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр»

Чернігівської обласної ради

Проспект Миру, 14, м. Чернігів, 14000, Україна

Попри надзвичайно складні обставини, обумовлені російським повномасштабним вторгненням, українська історична думка активно розвивається, у першу чергу, завдяки науковцям, які не припинили роботу над запланованими проєктами, та успішно реалізують творчі задуми.

Прикметно, що нині у середовищі українських дослідників зберігається стійкий інтерес до модерної інтелектуальної думки, яка цілком увібрала у себе найбільші історичні потрясіння першої половини 20 ст., які назавжди змінили долю України.

Так, 2023 року науковою співробітницею відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, кандидатом історичних наук Вікторією Григорівною Сергієнко укладено збірку «Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941». Книга побачила світ завдяки Харківській правозахисній групі «Права людини», яка не лише забезпечила друк, але й відкритий доступ для усіх охочих читачів до її pdf-версії на сторінці власної онлайн-бібліотеки [4]. Фінансову підтримку здійснив Центр досліджень урядування і культури в Європі Університету Ст. Галлена (Швейцарська Конфедерація).

Видання є важливою сторінкою інтелектуальної історії, адресоване дослідникам всієї України, та має особливе регіональне значення для Чернігівської області. Це обумовлено

©Потапенко О. М., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

значущістю персоналій кореспондентів, а саме, історикині, архівістки Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко та письменника, літературознавця, публіциста Михайла Михайловича Могилянського. Обое – провідні наукові співробітники Всеукраїнської академії наук, творці модерної української науки. І у той же час, про Н. Полонську-Василенко говорять як про людину, «без якої неможливо уявити як інтелектуальних здобутків повоєнної еміграції, так і української історіографії 20 ст. загалом» [2], а щодо її колеги, який тривалий час мешкав і працював на Чернігівщині – у містах Городні і Чернігові (власне, він і народився в губернському центрі), дослідниці Т.П. Демченко і С.Г. Іваницька слушно зауважують: «Багатюща й різноманітна публіцистична спадщина М. Могилянського не виявлена й не систематизована й, відповідно, не інтегрована до резервуару національної культури» [1, с. 72]. Тож ця книга – черговий крок до впровадження публіцистичного, творчого доробку М. Могилянського до надбань українського наукового дискурсу. Як сталося, що зацікавлення М. Могилянським відбулося саме зараз? Могилянський завжди залишався «нестандартним», «незручним», і тоді, коли активно долучився до розхитування основ самодержавства, і коли щиро прагнув побудувати нову радянську науку на марксистських методологічних засадах. Російська імперія щедро відплатила йому за це тюремним ув'язненням, гласним наглядом поліції, а радянська репресивна система – втратою особистої репутації, вбивством (інакше дії НКВС і не назвати) двох його дітей – сина Дмитра та доньки Лідії.

І якщо у 2-й пол. 20 – на поч. 21 ст. парадигма марксизму, інтегрованого до світового наукового пізнання, зазнала змін, обумовлених розвитком постмодерністських течій, то в СРСР цей процес суттєво запізнився, бо тривалий час марксистська методологія залишалася догматичним, жорстким конструктом, який слугував не науковим, а ідеологічним цілям. Тож переосмислення, ревізія марксизму як методу наукового пізнання відбулася значно пізніше і триває дотепер. А отже, настав час дати слово тим, кого радянська наука скасувала, прирекла на забуття з перестороги, що її крихка штучна суть стрімко похитнеться в справжніх, а не імітованих наукових дискусіях.

Звичайно, таким принциповим дослідникам як Михайло Могилянський не було місця серед «Іванов Івановичей», які не вирізнялися чистотою намірів і не приховували своїх корисливих мотивів у переслідуванні інакодумців.

«Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941» – це перше науково коментоване видання усіх 125 листів М. Могилянського до Н. Полонської-Василенко, які вміщені в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Також книга містить додатки: п'ять листів Н. Полонської-Василенко до М. Могилянського (ф. 1267 Російського державного архіву літератури і мистецтва), творчі матеріали: – есе «Шекспир (Pensees)», чотири оповідання («Собачка», «De profundis», «Мой первый роман», «Баронесса», які зберігаються у особовому фонді М. Могилянського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського), та вірш «PS. К „праздным мыслям“» з уже згаданого зібрання ЦДАМЛМУ.

Дослідниця підготувала також дві передмови: коротку археографічну та біографічний нарис з символічною назвою «Листи туги та надії. Михайло Могилянський і Наталія Полонська-Василенко на тлі часу», глибокий сенс якого стає зрозумілим, коли читач знайомиться зі змістом епістолярію. Це дванадцятирічний діалог двох інтелектуалів, колег, яких пов'язувала глибока духовна близькість, що ґрунтувалася на спільних спогадах та дружніх відносинах.

Листи окреслюють широку хронологічну та географічну площину. Епістолярна спадщина охопила проміжок від 1929 до 1941 року. У листах знайшли відображення знакові події у житті двох науковців: смерть чоловіка Наталії Дмитрівни – Миколи Василенка (друга М. Могилянського), її шлюб з істориком Олександром Михайловичем Моргуном, заслання Ладі Могилянської – доньки Михайла Михайловича. На тон листування також вплинув історичний хід часу: творення радянських наукових інституцій, політичні репресії, які один за одним нищили колег та забирали найцінніше – близьких; передчуття чергової великої війни, яка назавжди розлучить Наталію Дмитрівну та Михайла Михайловича. Чимало М. Могилянський розповідав і про творчі процеси, зокрема, драматичні моменти, які руйнували його працю – як-то крадіжку рукопису його роману, протистояння в ВУАН під час так званої «чистки», ініційованої комуністичним режимом супроти неугодних наукових кадрів. Наприклад, згадаємо 1933 рік, коли було ліквідовано Комісію для

складання Біографічного словника українських діячів при ВУАН, і її очільник Михайло Михайлович був звільнений, але найбільше, про що він турбувався – це не позбавлення засобів для існування, а втрата ділової репутації: «Боюсь одного – компрометації своєї порядчости, но и тут страшного ничего не предвижу, ибо все усилия всех Иванов Ивановичей будут покушением с негодными средствами – при их атаках на мое доброе имя. Не сделать им из меня «шкідника» потому, что «шкідником» я никогда не был и быть не мог...» [3, с. 81].

Листи позначають географічні маркери, які окреслюють життєві перипетії М. Могилянського – це міста Київ, Кисловодськ, Ведмежа Гора, Ленінград (м. Санкт-Петербург), Дніпропетровськ (м. Дніпро), Дмитров.

То яким же був Михайло Михайлович? Загалу відомо про його активну громадську діяльність. У той же час, це романтик, який надсилав у листах до Наталії Дмитрівни квітковий гербарій і дарував букети підсніжників давно дорослим донькам, інтелектуал, найбільшою цінністю для якого є книги, – це слово вжите у його листах аж 79 (!) разів.

Повертаючись до структури видання, варто відзначити скрупульозно підготовлені упорядничею примітки до 115 листів, які потребували коментарів та роз'яснень: мова про аббревіатури, крилаті вислови, цитати з літературних та наукових творів, згадки про окремих персоналій, та інше. Авторка доклала значних зусиль для роботи з текстами латиною, англійською, німецькою, італійською мовами.

Іменний покажчик містить понад 490 осіб, згадуваних кореспондентами. Це їхні колеги – переважно співробітники наукових інституцій, а також політики, митці, письменники, яких обговорювали та цитували автори.

Візуального завершення книзі надають фотоілюстрації: портретні світлини М. Могилянського, Н. Полонської-Василенко, М. Василенка, автографи деяких листів та світлина, імовірно, останнього вірша М. Могилянського «В тайге» із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фотопортрет М. Могилянського із зібрання Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського; фрагменти листів Н. Полонської-Василенко з вищевказаного Російського державного архіву літератури і мистецтва.

Останній опублікований М. Могилянського лист завершує рядок: «Расцвела у меня чудным розовым букетом олеандра – символ моих надежд» [3, с. 327]. Не всі надії справилися за життя Михайла Михайловича. Але наукова спільнота змогла зробити досить багато – повернути з небуття імена його репресованих дітей – Лідії та Дмитра, зробити вагомі кроки до інтеграції його напрацювань в українську культурну спадщину, по-новому оцінити внесок як громадського діяча, науковця, письменника.

Отже, ця книга адресована широкому колу читачів: істориків, краєзнавців, дослідників історичної науки та літературознавства. Листи дозволяють значно збагатити уявлення про те, як формувалася наукова думка у першій половині 20 ст.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Демченко Т., Іваницька С. Листи Михайла Могилянського до Шрага: фрагмент епістолярного діалогу (1908–1916 роки). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 71 – 88.
2. Кобченко К. «Осягнула всі найвищі наукові становища, які можна було здобути на еміграції»: Наталія Полонська-Василенко у повоєнній Німеччині URL: <https://uamoderna.com/md/kobchenko-polonska-vasylenko/>
3. Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / упорядкування та передмова В. Сергієнко. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023.
4. Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929 – 1941 URL: <https://library.khpg.org/index.php?id=1684865699><https://library.khpg.org/index.php?id=1684865699>

References

1. Demchenko, T. Ivanytska S. Mykhailo Mohylyansky's letters to Shrag: a fragment of an epistolary dialogue (1908–1916). *Siveryanskyi litopys*. 2014. № 4. P. 71 – 88. (in Ukrainian)
2. Kobchenko K. «Achieved all the highest scientific positions that could be obtained during emigration»: Natalia Polonska-Vasylenko in post-war Germany URL: <https://uamoderna.com/md/kobchenko-polonska-vasylenko/> (in Ukrainian)
3. Mykhailo Mohylyanskyi. Correspondence with Natalia Polonska-Vasylenko 1929–1941 / arrangement and foreword by V. Sergienko. Kharkiv: Human Rights Publishing House, LLC, 2023 (in Ukrainian)
4. Mykhailo Mohylyanskyi. Correspondence with Natalia Polonska-Vasylenko 1929–1941 URL: <https://library.khpg.org/index.php?id=1684865699><https://library.khpg.org/index.php?id=1684865699> (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 25.04.2024. / The text was received by the editors 25.04.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024. / The text is recommended for printing 26.05.2024.

ХРОНІКИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«БОРИС ГРІНЧЕНКО: ЗНАНИЙ І НЕВІДОМИЙ
(ДО 160-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ)»****Н. В. АКСЬОНОВА**

в. о. завідувача кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: aksyonova@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна**О. І. ВОВК**заступник директора Центра українських студій та краєзнавства
імені академіка П. Т. Тронька

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: o.i.vovk@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна

19 січня 2024 р. в онлайн-форматі відбулася Всеукраїнська наукова конференція **«Борис Грінченко: знаний і невідомий (до 160-річного ювілею Великого Українця)»**. Її співорганізаторами виступили філософський факультет, кафедра українознавства, філологічний факультет, кафедра історії української літератури, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька та відділ українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

На початку конференції усіх присутніх від імені керівництва Каразінського університету привітав проректор з науково-педагогічної роботи проф. О. М. Головка. Він зауважив, що Борис Дмитрович Грінченко, який народився на Харківщині і склав іспити на звання народного вчителя в Харківському університеті, формував і зберігав національну та культурну ідентичність, яка сьогодні дає українському народу сили спротиву.

Деканеса філологічного факультету проф. Є. С. Чекарева відзначила фундаментальність доробку Бориса Грінченка на ниві української гуманітаристики, порівнявши цього діяча з античними лексикографами-енциклопедистами. Декан філософського факультету проф. І. В. Карпенко підкреслив багатогранність наукової та громадської діяльності Бориса Грінченка і висловив подяку усім, хто долучився до організації цього наукового форуму. Заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька к. і. н. О. І. Вовк процитувала рядки Бориса Грінченка, співзвучні реаліям сьогодення:

*Ми будемо жити,
Ще темрява нас не здоліла!
Єсть руки невтомні, що вміють робити,
Жива ще вкраїнська сила!*

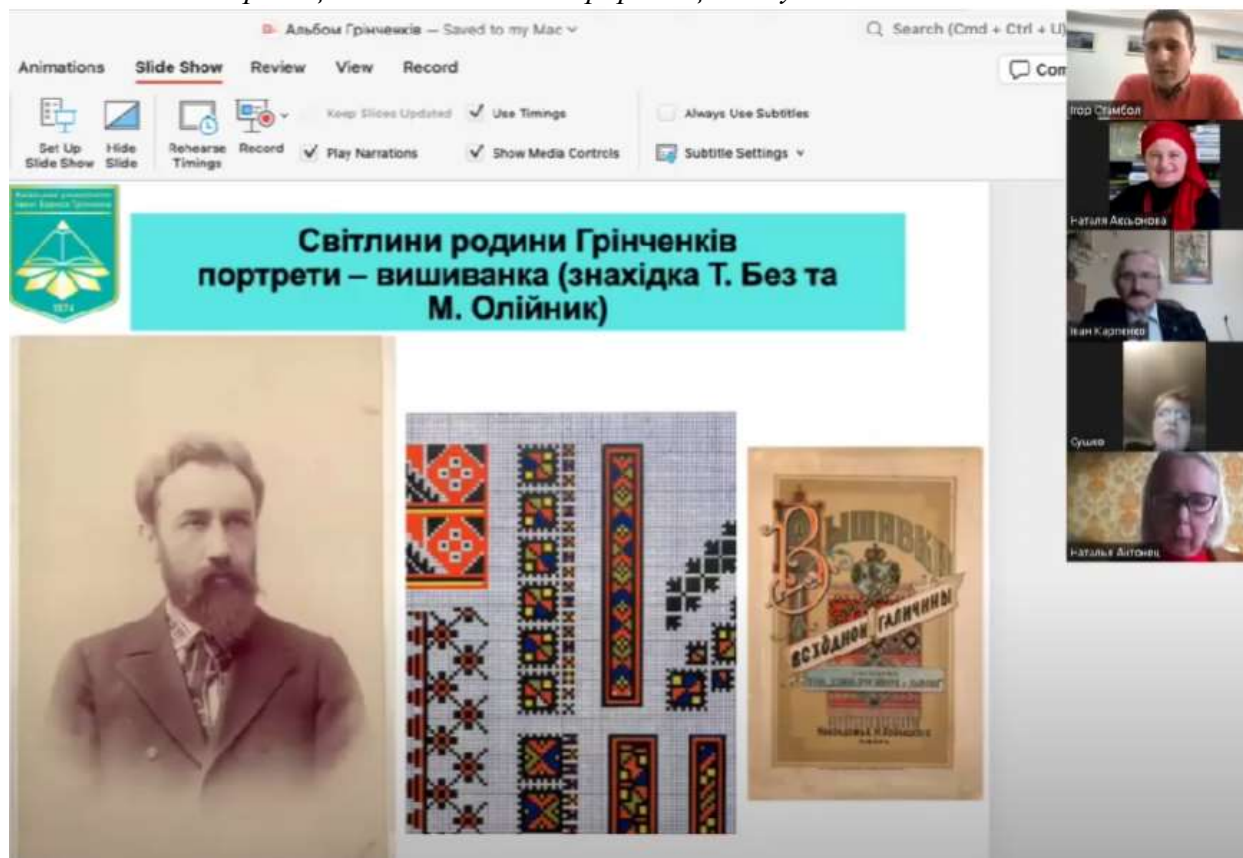
Після закінчення вітальної частини було заслухано кілька доповідей. На жаль, через проблеми зі світом та зв'язком, що мали місце в день конференції у різних містах України, учасники пленарного засідання змогли почути не всі заплановані виступи. Тим не менше,

©Аксьонова Н. В., Вовк О. І., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

доцент кафедри інформаційних комунікацій факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка І. І. Стамбол виступив

з темою «Родинний альбом Грінченків як біографічне джерело». Професорка кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Т. С. Матвєєва виголосила доповідь «Творчість Б. Грінченка в літературному процесі кінця XIX століття: традиційне та нове в інтерпретаційному полі».

Також було презентовано кілька нових грінченкознавчих видань. Зокрема, професорка кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Київського столичного університету імені Бориса Грінченка Т. І. Вірченко у повідомленні «Перша деталізована й документально верифікована історія життя Бориса Грінченка» розповіла про монографію «Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка» (Київ, 2023). Доцентка кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка М. М. Будзар у виступі «Постать Бориса Грінченка у наративі его-документів» повідомила про хрестоматію «Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників» (Київ, 2023).

Надалі конференція продовжилася роботою п'яти секцій: «Гра долі родини Грінченків» (модератори доц. О. Г. Павлова та проф. В. В. Олянич); «Борис Грінченко – історик і теоретик літератури й мистецтва» (модератори проф. О. Ю. Матушек та доц. М. П. Сподарець); «Мовознавчі студії Бориса Грінченка» (модератори доц. Є. О. Редько та доц. О. Є. Хомік); «Фольклорно-етнографічна діяльність Бориса Грінченка» (модератори доц. Н. В. Аксьонова та с. н. с. В. А. Сушко); «Постать Бориса Грінченка в історико-культурному дзеркалі» (модератори к. і. н. О. І. Вовк та доц. В. П. Потоцький).

Захід об'єднав понад 80 учасників з наукових, освітніх, музейних, архівних та бібліотечних установ Харкова та Харківщини, Києва, Дніпра, Сум, Львова, Кам'янця-Подільського, Кропивницького, Бердянська, Глухова, а також гостей з Англії. Усі учасники конференції отримали сертифікати.

Таким чином, Всеукраїнська наукова конференція «Борис Грінченко: знаний і невідомий (до 160-річного ювілею Великого Українця)» пройшла успішно, незважаючи на всі складнощі, пов'язані з воєнним станом.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Текст надійшов до редакції 21.02.2024. / The text was received by the editors 21.02.2024.

Текст затверджено до друку 16.03.2024. / The text is recommended for printing 16.03.2024.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 38

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

**Підписано до друку 21.06. 2024. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 20,28. Обл.-вид. арк. 25,35.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №8/24**

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32